

OUDHEIDKUNDIG JAARBOEK

VIERDE SERIE VAN HET BULLETIN VAN DEN
NEDERLANDSCHEN OUDHEIDKUNDIGEN BOND

ELFDE
JAARGANG
1942

N.V. BOEKHANDEL EN DRUKKERIJ VOORHEEN E. J. BRILL — LEIDEN

BESTUUR : Prof. W. A. E. VAN DER PLUIJM, Voorzitter; Jhr Dr D. P. M. GRASWINCKEL, Secretaris;
JACOB MEES, Penningmeester; Jhr Mr Dr E. A. VAN BERESTEIJN; J. TH. BOELEN; Prof. Dr A. W.
BYVANCK; Dr A. E. VAN GIFFEN; Dr D. HANNEMA; Jhr Dr E. VAN NISPEN TOT SEVENAER;
Jhr Mr Dr A. B. G. M. VAN RIJCKEVORSEL; Prof. Dr W. VOGELANG.

REDACTIE: PROF. DR A. W. BYVANCK, VOORZITTER; DR J. J. DE GELDER, SECRETARIS;
JHR P. BEELAERTS VAN BLOKLAND; DR G. C. LABOUCHÈRE; DR ELISABETH NEURDENBURG;
DR M. D. OZINGA; DR H. SCHNEIDER EN PROF. DR W. VOGELANG

INHOUD

Willem Schellinks en Lambert Doomer in Frankrijk, door H. M. van den Berg, met 33 afbeeldingen en 2 tekstfiguren	1
Het Universiteitsglas in de Pieterskerk te Leiden, door E. Pelinck, met 3 afbeeldingen	32
Opmerkingen bij de vroegste geschiedenis der aquarel in Nederland, door K. G. Boon, met 5 afbeeldingen	34
Het voormalige Sint Adalbertsklooster te Egmond, door R. van Luttervelt	45
Polanen, de geschiedenis van een Stamhuis, door J. G. N. Renaud, met 3 tekstfiguren	56
De architecten van Lodewijk Napoleon als Koning van Holland, door dr M. D. Ozinga, met 12 afbeeldingen	63
Een Middelburgsche spreuwpot, door W. S. S. van Benthem Jutting, met 6 afbeeldingen	88
Baksteenformaten in Noordholland tot het midden van de zestiende eeuw, door dr E. H. ter Kuile	91
Officieele Berichten	39
Algemeene Vergadering van den N. O. B. te Zaltbommel, 39; Verslag van den Secretaris, 39; Rede van den Voorzitter, 40; Verslag der Stichting Het Topografisch Repertorium van Neder- land 1938-1941, 42	
De afdeeling Historische Topografie van het R. K. D., door J. Knoef	94
Boekbesprekingen	43, 94
Verbeteringen	90

[Afbeeldingen I—XXVIII]

OUDHEIDKUNDIG JAARBOEK

VIERDE SERIE
VAN HET BULLETIN VAN DEN
NEDERLANDSCHEN
OUDHEIDKUNDIGEN BOND

ELFDE JAARGANG
AFLEVERING 1/2
JANUARI 1943

N.V. BOEKHANDEL EN DRUKKERIJ VOORHEEN E. J. BRILL TE LEIDEN

INHOUD VAN AFLEVERING I/II

[BULLETIN SERIE IV, JAARGANG MCMXLII]

	Blz.
H. M. VAN DEN BERG, Willem Schellinks en Lambert Doomer in Frankrijk, met 33 afbeeldingen en twee tekstfiguren	1
E. PELINCK, Het Universiteitsglas in de Pieterskerk te Leiden, met 3 afbeeldingen	32
K. G. BOON, Opmerkingen bij de vroegste geschiedenis der aquarel in Nederland, met 5 afbeeldingen	34
Officieele Berichten	39
Boekbesprekingen	43

[Afbeeldingen I—XX]

OUDHEIDKUNDIG JAARBOEK

REDACTIE:

Prof. Dr A. W. BYVANCK, Voorzitter ; Dr J. J. DE GELDER, Secretaris ; Jhr P. BEELAERTS VAN BLOKLAND
Dr G. C. LABOUCHÈRE ; Dr ELISABETH NEURDENBURG ; Dr M. D. OZINGA ;
Dr H. SCHNEIDER en Prof. Dr W. VOGELSANG.

Alle stukken voor de Redactie te zenden aan den Secretaris, dr J. J. de Gelder, huize „Schoutenburg” te Oegstgeest.

☞ *De redactie zal gaarne de plaatsing van toegezonden bijdragen overwegen, maar alleen copy* ☞
in machineschrift of in duidelijk handschrift is voor opneming geschikt. De zetmachine geeft
☞ *bij extra-correctie vertraging en onkosten die den auteur moeten in rekening gebracht worden.* ☞

WILLEM SCHELLINKS EN LAMBERT DOOMER IN FRANKRIJK*)

DOOR HERMA M. VAN DEN BERG

INLEIDING

In den zomer van 1646 maakten Willem Schellinks en Lambert Doomer een reis door Frankrijk langs de Loire en Seine, waarvan door den eerste een dagboek werd bijgehouden, dat thans in handschrift wordt bewaard in de Koninklijke Bibliotheek te Kopenhagen (Ny Kgl. S. 370)¹⁾. Dit ware op zichzelf niet zoo belangrijk — er is in de zeventiende eeuw veel en goed gereisd — indien niet de schrijver zelf, en meer nog zijn vriend en tochtgenoot, de teekenaar Lambert Doomer, op deze reis vele teekeningen hadden gemaakt, die nog voor 't meerendeel bewaard zijn gebleven. De beide documenten tezamen geven een voor de kunsthistorie interessanten kijk op het reizen; zij lichten ons bovendien in over de belangstelling voor het vreemde landschap bij sommige 17e eeuwse kunstenaars.

Het was voor beide nog jonge mannen, voor zoover bekend, hun eerste groote reis. Volgens het dagboek was Lambert Doomer in het voorjaar van 1646 reeds te Nantes, waar hij bij zijn broeder Marten Doomer verblijf hield, terwijl Schellinks „door hem ontboden” zich over zee naar Nantes begaf, „om tezamen door Frankrijk te reizen”.

In Amsterdam had Lambert Doomer een lijstenfabriek²⁾ waar veel bekende schilders kwamen; Schellinks die als teekenaar en dichter met velen van hen dagelijks in aanraking kwam³⁾, zal daar Lambert Doomer ontmoet hebben, waarna vriendschap groeide die tot reisgezelschap leidde. De proef die een reis steeds teekent voor vriendschap, kon hun samengaan echter op den duur niet doorstaan: bij de beslissing over den terugtocht kwam het, misschien na vele eerdere oneenig-

*) Deze studie werd geschreven in opdracht van het Rijksbureau voor kunsthistorische documentatie te 's-Gravenhage. Allen, die mij daarbij behulpzaam waren wil ik op deze plaats gaarne mijn dank betuigen, in het bijzonder den waarnemend Directeur Dr J. G. van Gelder, aan wiens toegewijde belangstelling ik menige opmerking dank.

1) Een afschrift en een fotocopie bevinden zich op het Rijksbureau voor kunsthistorische documentatie te 's-Gravenhage, waar wijlen Dr C. Hofstede de Groot met de bewerking begonnen was. Eenige aantekeningen, doch vooral het bijna volledige fotomateriaal van de teekeningen van Doomer, dank ik hem en zijn nalatenschap aan genoemd bureau, evenals uitvoerig fichesmateriaal uit veilingcatalogi.

2) A. Bredius, *Revue de l'art ancien et moderne*, 1904, p. 51 vlgg.

3) A. D. de Vries, *Oud Holland I*, 1883, p. 150 vlgg.

Oudheidkundig Jaarboek, Serie IV, Deel 11

heden, tot een breuk. Doomer bleef volhouden aan zijn plan zelf toezicht te houden op de bagage, en liet Schellinks, die te voet naar Le Havre wilde vertrekken, zonder geld achter. Schellinks keerde echter met nieuwe vrienden die hij onderweg ontmoet had, huiswaarts. Ook in de dagboeken van zijn latere reizen wordt over den eersten tochtgenoot niet meer gesproken.

De weg, dien onze reizigers kozen om van Nantes naar de hoofdstad van het Fransche Rijk te komen, voert van Nantes Loire-opwaarts langs Saumur, Blois, Richelieu en Orleans, vandaar noordwaarts langs Chartres naar Parijs; Schellinks was daarna liever verder gereisd, zooals hij zegt, naar Lyon, waar steeds een kolonie Hollandsche schilders vertoefde op doortocht naar Italië⁴⁾, doch „wert afgeraden”, om onbekende redenen en hij schepte zich in naar Holland⁵⁾.

Ook van zijn tweede groote reis hield Willem Schellinks een dagboek bij, dat eveneens bewaard gebleven is⁶⁾. Deze reis viel in de jaren 1663-'65 en omvat Frankrijk, Zwitserland, Malta en Engeland. In Frankrijk volgde hij gedeeltelijk den zelfden weg als in 1646 doch in omgekeerde richting, zoodat hij nu van Rouen, langs Parijs afzakte naar Orleans, opnieuw langs Blois, Amboise en Tours, Saumur en Richelieu zich naar Nantes begaf, vanwaar hij ditmaal echter doorreisde over Saintes, Angoulême naar Bordeaux, om zich Oostwaarts via Toulouse, Marseille, Grenoble naar Zwitserland te begeven.

Eerst toen hij voor de tweede maal deze plaatsen bezocht had, zette hij zich tot het uitvoerig beschrijven van zijn ondervindingen, die hij echter wel, zooals wij zagen, gescheiden hield in een eerste reis van 1646 en een tweede van 1663. Het tweede bezoek aan al de vreemde steden kan zijn herinnering slechts verfrischt hebben en daarmee de kans op onnauwkeurige be-

4) H. Gerson, *Ausbreitung und Nachwirkung der holländischen Malerei des 17. Jahrhunderts*, Haarlem 1942, p. 44.

5) Van een uitstapje naar Engeland wordt op deze reis niets gemeld; de daar gemaakte teekeningen zullen op zijn latere reizen ontstaan zijn, cf. Gerson, alsvoren.

6) In Kopenhagen (als boven). Een later handschrift, waarin ook de te raadplegen gedeelten uit een reisboek uitgeschreven zijn, bevindt zich in de Bodleian Library te Oxford (Cat. of Western Ms., no. 17436/8). Dr H. Gerson en Mevr. I. Gerson-Nehrkorn hopen dit dagboek te publiceren.

schrijving verminderen. Daartegenover staat echter het gevaar dat hij indrukken van beide reizen verwacht en voorzichtigheid is den modernen onderzoeker dus geboden wanneer er gekozen zou moeten worden tusschen dateering op 1646 en op 1663. Schellinks zelf schijnt het bezwaar niet in te zien, daar hij in zijn eerste reis eenige malen in een soort anachronisme vermeldt: „breder beschreven in mijn laatste Reyze” (bijvoorbeeld bij Richelieu).

Nergens in het dagboek wordt vermeld wat de reden mag zijn geweest, dat deze twee jongelieden, beiden met artistieke aanleg, op nog jeugdigen leeftijd⁷⁾ plotseeling op reis gaan door nog vrij onbekende gebieden van Frankrijk. Van Doomer echter weten wij, dat hij in Nantes zijn broeder bezocht. De jongeman die zich sterk voelde aangetrokken tot de schoonheid van het vreemde landschap, heeft de geboden gelegenheid te baat genomen om zich langs een omweg, over land naar, het vaderland terug te begeven. Ook Schellinks ontmoette in Nantes een broeder, die in deplorabelen toestand van La Rochelle gekomen was, en die hij met geld en kleeding hielp, zelfs zóó, dat de man er geheel boven op kwam en nog vele jaren in Frankrijk en Engeland leefde⁸⁾. Er wordt in het dagboek echter zoo terloops over gesproken, dat geenszins de indruk ontstaat dat hierin de aanleiding tot zijn reis lag.

De mogelijkheid deze met Uffenbach⁹⁾ te zoeken in de kennismaking met den Amsterdamschen kaarten- en landschapsteekeningen-verzamelaar Laurens van der Hem, blijkt zeer gering. Uffenbach's bericht dienaangaande is eerder van toepassing op Schellinks latere reis, waarvan hij veel meer teekeningen meebracht dan in 1646 uit Frankrijk. In de door Van der Hem bijeengebrachte verzameling, die thans in de Nationale Bibliotheek te Weenen, met een den inhoud niet voldoende dekkenden naam, als Atlas Blaeu wordt aangeduid¹⁰⁾, vinden wij van Schellinks uit Frankrijk slechts ongeveer 8 teekeningen aanwezig, die bovendien alle plaatsen voorstellen, waar hij ook in 1663 geweest is. Van de andere op zijn tweede reis bezochte plaatsen op Sicilië, Malta en in Engeland, leverde hij aan Van der Hem daarentegen 63 gezichten.

7) A. Bredius in *Revue de l'art ancien et moderne* t.a.p.

8) A. D. de Vries in *Oud Holland* t.a.p.

9) Uffenbach, *Merkwürdige Reise*, III, 1754, p. 602: „Diesen Schellekins soll Herr van der Hemm expresse auf seine Kosten haben reisen lassen.”

10) Het is een exemplaar van den door Blaeu uitgegeven Atlas, vermeerderd met origineele teekeningen en kaarten. Cf. K. Ausserer in feestbundel Oberhammer Weenen, 1929: *Der Atlas Blaeu der Wiener Nat. Bibliothek*.

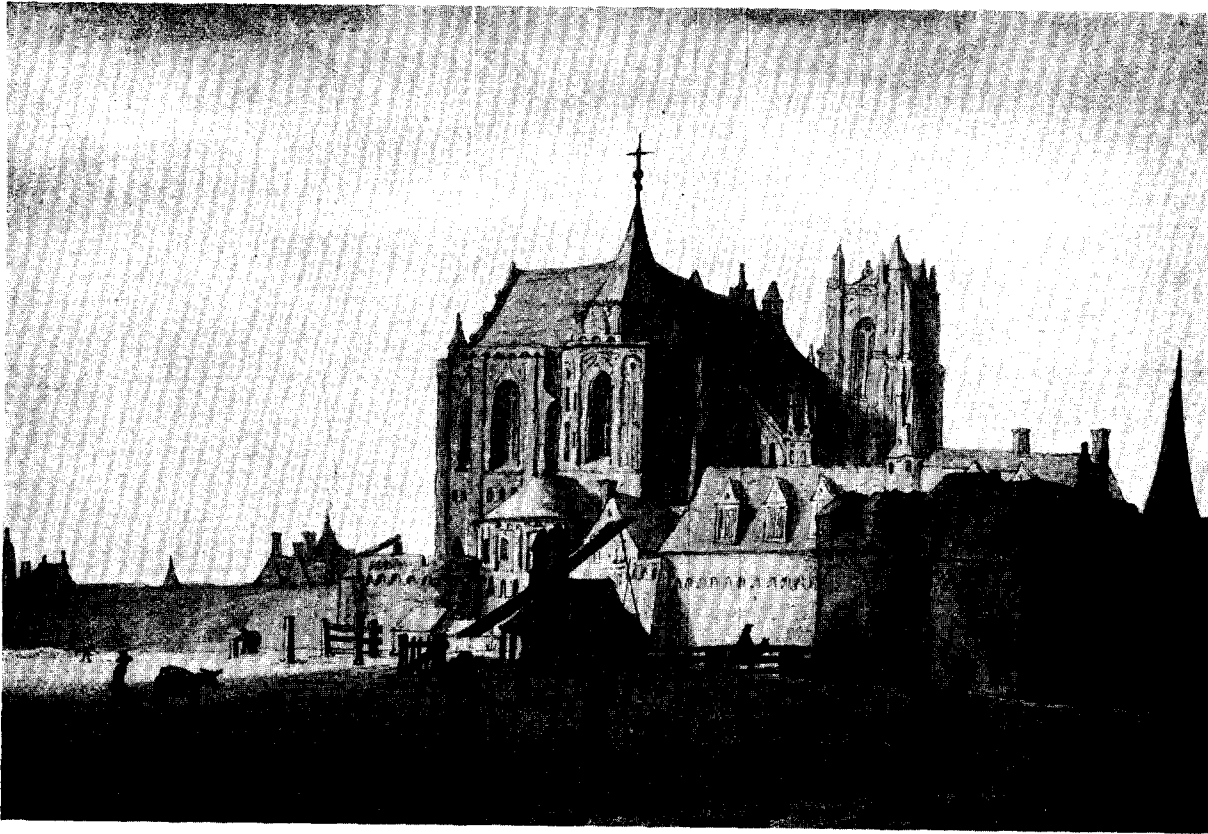
Ook de teekeningen die Doomer voor den Atlas van Van der Hem maakte, zijn, zooals later zal blijken, onafhankelijk van deze gegevens op 1665 te dateeren. Dit gedeelte van den Atlas Blaeu is dus tusschen 1660 en '70 tot stand gekomen. Misschien leidde het feit dat Schellinks Frankrijk kende en zelfs voor de tweede maal ging bereizen (ditmaal als begeleider van den koopmanszoon J. Thierry), Van der Hem ertoe hem opdracht te geven tevens zijn teekentalent te nutte te maken, dat door de schetsen van de eerste reis gebleken was. Eerst daarna zou Doomer zijn opdracht gekregen hebben, van de plaatsen door Schellinks niet vastgelegd, teekeningen te leveren, terwijl verschillende andere teekenaars, onder wie Laurens' broeder Herman, door hen bereisde streken weergaven.

De aanleiding tot Schellinks' eerste reis wordt hierin dus niet gevonden. Wij zullen deze niet te zeer in een bepaald feit moeten zoeken en de geldelijke omstandigheden van den jongen schilder in aanmerking nemend, de heele reis, zooals hij ook zelf aan het einde van zijn dagboek zegt, als „speelreys” moeten zien. Het is de tijd waarin het voor een jongen man van goeden stand gewenscht is, na zijn opvoeding in de stad zijner geboorte, eenigen tijd in het buitenland te vertoeven, waarbij tevens de vreemde handelsrelaties worden bezocht. Dit laatste was voor Schellinks niet belangrijk; in tegenstelling met de meesten zijner tijdgenooten behoefde hij zich niet met zaken te bemoeien en schijnt steeds van zijn bezit te hebben kunnen leven. Reeds zijn jeugd bracht hij onbezorgd door en bij feest- en drinkgelag was hij steeds een graag gezien makker. Ook zijn gedrag op reis getuigt van een volle beurs, en bij zijn dood in 1669 laat hij f 19000 na aan kapitaal, waarvan misschien een gedeelte afkomstig was van de slechts kort met hem gehuwde Maria Neuss, eerder weduwe van den plaatsnijder D. Danckerts¹¹⁾.

Onderweg is het steeds Schellinks die de uitgaven bezorgt, de avonden organiseert en de vrienden uitnodigt. Voor Doomer schijnen deze dingen van minder belang te zijn; hem boeiden meer het landschapsschoon en de vraag hoe dit weer te geven.

De beschrijving van de reis door Schellinks bestaat voor het grootste gedeelte uit historische bijzonderheden van de bezochte plaatsen, afgewisseld met relaas van ontmoetingen en aantekeningen over het logies en de maaltijden, waarbij een wat grove humor aan den tijdsmaak te wijten is. We mogen hieruit echter niet opmaken dat het landschapsschoon geen indruk op hem maakte. De moeilijkheid, veroorzaakt door onbedreven-

11) A. D. de Vries t.a.p.

Afb. 1. Lambert Doomer, (Cat. 47) Nantes, gezicht op de St. Pierre (Museum, Nantes)

Afb. 2. Lambert Doomer, (Cat. 46) Nantes, De Rekenkamer (Museum, Nantes)

Afb. 3. Lambert Doomer, (Cat. 50) Nantes, De tuin der Hermieten (Prentenkabinet, Amsterdam)

Afb. 4. Willem Schellinks, Nantes, De tuin der Hermieten (National Bibl., Atlas Blaeu, Weenen)

heid, indrukken op schrift te stellen, doet zich hier gevoelen, en leidt tot de voor onzen smaak onbevredigende beschrijving. Slechts in een enkel van de bekende 17e eeuwse reisdagboeken treft de verrassing over de schoonheid der natuur, zooals in dat van V. L. van der Vinne¹²⁾.

Bij de beschrijving der verschillende plaatsen die zij aandoen laat Schellinks zich leiden door een reisgids in het handschrift aangeduid als „Weghwijser”; misschien is zijn stijl min of meer afhankelijk van den leerboekachtigen tekst van deze geschriftjes. De herinnering aan grappige voorvallen kan hem een enkele maal hiervan losmaken, doch zijn pen kan de warreling van gedachten dan niet steeds meer volgen en het resultaat wordt een serie brokstukken van zinnen of anakolouthen.

Van de in de 17e eeuw veelvuldig verschenen reisgidsen zijn nog verschillende exemplaren over. Doordat Schellinks nauwkeurig de pagina opgeeft waar in zijn exemplaar de betreffende beschrijving te vinden is, mocht het ons gelukken te weten te komen, welke uitgave hij gebruikte. Het is een in Amsterdam bij N. van Ravesteyn in 1647 voor 't eerst uitgegeven boekje, getiteld: „Weghwijser vertoonende de besondere vromde vermaecklijckheden, die in het reysen door Vranckrijk en eenige aangrenzende landen te sien zijn”¹³⁾. Het kleine formaat, 12°, maakt het boekje bijzonder geschikt voor zakgebruik, als onze Baedeker. De editie door Schellinks gebruikt verscheen in 1657.

Toen onze reizigers in 1646 op stap gingen konden zij dus dit gidsje nog niet meenemen; eerst op Schellinks' tweede reis kan het dienst gedaan hebben, waarna hij gemakshalve ook bij de uitwerking van de eerste reis de gegevens hieruit vermeldde. De in de eerste reis éénmaal genoemde „Fransche Mercurius” is eveneens een zakboekje, oblong ditmaal, en voorzien van vele gegraveerde stadsprofielen¹⁴⁾. De aangegeven paginering komt overeen met de uitgave van 1666, wat niet wegneemt dat een vroegere door ons niet vergeleken editie dezelfde nummering heeft en door Schellinks gebruikt werd.

Reeds gedurende de geheele 17e eeuw waren in Holland de beschrijvende reisgidsen uitgegeven: de tekst, in het Latijn geschreven was van de hand van de groote

12) In H. S. in het Gemeente-Archief te Haarlem. Dr A. Welcker die de bewerking hiervan op zich genomen heeft, was zoo vriendelijk mij inzage te verschaffen van zijn afschrift.

13) Een exemplaar in de U. B. te Amsterdam.

14) Een exemplaar van 1666 in Nat. Bibl. te 's-Gravenhage (Tiele, Ned. Bibliografie van Land- en Volkenkunde, nr. 750); schrijfster dezes hoopt in een andere studie op de reisgidsen, hun historie en illustratie, nader in te gaan.

reizigers uit het einde der 16e en begin der 17e eeuw, of bestond uit bewerkingen daarvan. Doch ook Merula, Ortelius c.s. konden niet alles zelf onderzoeken en grepen terug op historici als De la Serre, Belleforestius, Suidas, Salvianus, Sidonius Appollinaris, en wel meer legendarisch dan de facto op de classieke schrijvers als Caesar, Strabo en Plinius¹⁵⁾.

Voor menschen als Doomer en Schellinks bleef de lectuur hiervan echter ontoegankelijk, daar zij de taal der geleerden, het Latijn niet kenden. De verbasteringen in het overnemen van Latijnsche teksten (bv. in de tweede reis te Orange) wijzen hierop. Het zal hun daarom een groote voldoening zijn geweest dat juist in de 40er jaren aan de groeiende belangstelling voor vreemde landen tegemoet werd gekomen door het uitgeven in eigen taal van compilaties uit en vertalingen naar de vroegere schrijvers.

De belangstelling naar hetgeen buiten de grenzen plaats had, is te verklaren door het voorbeeld van het Stadhoudelijk Hof dat vooral het oog naar Frankrijk richtte, en voorts door de militaire successen en de grotere welvaart in eigen land, die de kans op uiteindelijke vrede meer en meer deden toenemen.

Naast de groep reizende geleerden die zich steeds van de Latijnsche lectuur bedienden, en een groep Fransch sprekende hovelingen en diplomaten, zijn Schellinks en Doomer, zonder ook geheel onder de reizende kunstenaars te vallen, wier uiteindelijk doel steeds Rome bleef,

15) Cf. Molinier e.a., Sources de l'histoire de France. Een opgave van de bronnen van Schellinks' gids ziet er als volgt uit: De Weghwijser noemt als bronnen:

1. Merula Topografia (bedoeld is waarschijnlijk Cosmografia), o.a. uitg. van 1636 bij Blaeu.
2. Ortelius. Mij is alleen als zoodanig bekend: Ortelius en Vivianus, Itinerarium per nonnullas Galliae Belgicae partes. Antwerpen 1584.
3. Gölnitz Ulysses, namelijk A. Gölnitz Ulysses Belgico Gallicus fides tibi dux et Achates per Belgicam, Hispaniam, regnum Galliae ... Elzevir 1631 (Tiele 390 Willems 349).
4. M. Zeiller, Topografia Galliae 1655 Amsterdam (waarschijnlijk vertaling van de Duitse uitg. bij Merian in Frankfurt).
5. Lipsius, Amphitheatrum... Mij is alleen bekend: Lipsius, De peregrinatione Gallica, Lugd. Bat. 1631.
6. Bertius, Descriptio Pictaviae. Wordt het Theatrum geografiae bedoeld? Uitg. Hondius 1619 (Willems 137).

1 berust weer op: Caesar, Pomponius Mela, Strabo, Plinius, Artemidorus, Sidonius, Papirius Massonius, Iornandus, Hirtius, Ammianus, Livius, Belleforestius, Jos. Scaliger en Ortelius.

3 noemt zeer uitvoerig zijn bronnen; met boek en pagina, onder andere E. van Meteren, Antiquitates Galliae; Thuano; Guiccardini; J. de Serres, vita Henrici III, vita Caroli IX; Hertzner, Sincer. Antiquit. Frans; Lipsius' Amphitheatrum; Strabo; Tacitus.

4 noemt bovendien nog: Franciscus des Rues (Rueus) (bedoeld? Strada, Histoire de la guerre de Flandre, Els. 1645); Histoire des derniers troubles arrivez en France; Gualdus Prioratus, historia de Francia; Mercure français (niet te verwisselen met de bij Schellinks genoemde Mercurius); Duplex, Historia regis.

vertegenwoordigers van de gegoede bourgeoisie die door haar breede belangstelling voor kunst en cultuur een nieuwen band legden met het buitenland.

Onderling verschillen zij echter, zoals wij reeds zagen, aanmerkelijk. De weg die Schellinks tot de kunstenaarskringen leidde, was er een van uiterlijke houding. Gaarne zou hij, de rijke gezeten burger, op de dicht- en kunstavonden met zijn vrienden, het groote voorbeeld van den Muiderkring evenaren, doch bij gebrek aan talent en eruditie blijft hij voor ons steeds een tikje ridicule. De lijstenmaker Doomer daartegenover kwam door zijn aanraking met de grootsten uit zijn tijd tot ontwikkeling van eigen niet gering talent. Door zijn sociale positie kon hij het zwierige leven van een Schellinks niet volgen, doch door zijn oprechter eenvoud steekt hij steeds ten goede bij hem af.

Volgen wij hen thans op hun reis, dan zien wij, dat zij één der bekende routes uit de reisgidsen namen, die door den slechten toestand der wegen gebonden bleven aan de rivierdalen. In de havenstad Nantes aangeland, waren zij voorloopig gedwongen daar te blijven, omdat de zeereis Schellinks slecht bekomen was, en hij aan de „dardendaaghe koorts” leed.

Bij het aan land gaan werd hij door de ziekte overvallen. Den langen tijd der zeereis kortte hij door de kajuit van den kapitein met landschappen te beschilderen, wat hem het toch niet te versmaden voordeel verschaftte gratis vervoerd te zijn. Gedurende Schellinks ziekte had Doomer ruim den tijd om de stad en haar omgeving te doorkruisen, en getroffen door de vele fraaie gezichten van de rotsen op de stad en de schilderachtige plekjes binnen de muren, greep hij herhaaldelijk naar het schetsboek. Het gevolg was, dat van de thans bekende teekeningen het grootste deel gezichten rondom Nantes voorstelt. Van de ruim honderd catalogusnummers tellen niet minder dan 45 gezichten in en bij deze stad¹⁶⁾. Behalve aan het feit dat de eerste indruk van een vreemd land de felste is, is het verschijnsel in dit geval ook aan het gedwongen langer verblijf toe te schrijven.

Toen Schellinks weer hersteld was, begaven zij zich te paard in gezelschap van een groep Duitsche kooplieden, Loire-opwaarts naar Angers. Van de kerk vermeldt Schellinks dat zij zeer hoog is en zonder pijlers gebouwd; men kan in een kerk zonder zijschepen waarlijk niet anders verwachten en deze opmerking heeft hij volgzzaam uit zijn reisgidsje nageschreven¹⁷⁾. Den gewelfvorm die in deze kerk zeer vreemd is, bemerkte

16) Zie bijgevoegden catalogus.

17) Zie aanteekening bij den tekst van het dagboek.

hij daarentegen niet. Als een goed Hollander ging zijn belangstelling meer uit naar schilderkunst en een „geschilderde dood” boven het graf van René van Sicilië, waarvan wij nergens elders eenige vermelding vonden, noemt hij nadrukkelijk. In tegenstelling met de reisgidsen, die op het oude schema van de pelgrim-wegwijzers bleven voortgaan, bereidde Schellinks door zijn belangstelling voor de kunstwerken, het nieuwe genre der kunsttopografie voor, dat aan het einde van zijn eeuw het hoogtepunt zou bereiken¹⁸⁾.

De protestantsche kerken, kortweg „van de religie” genoemd, hebben, in navolging van den wegwijzer, Schellinks' bijzondere aandacht, doch op de bouwwijze, die ons voor de architectuurgeschiedenis zou interesseeren, gaat hij niet nader in¹⁹⁾.

Doomer's teekeningen van Angers toonen ons behalve eenige gezichten op de stad, kijkjes op de Pont Neuf met een herinneringsmonument, volgens Schellinks in 1623 aldaar gesticht door „Coninck Lodewijk en la Reine Mère”.

Van Angers ging de tocht te voet langs de Loirerotsen, waar zij de in de wanden uitgehouwen woningen bezichtigden en teekenden. Even buiten Saumur werd hun aandacht getrokken door de leigroeven waar zonder ophouden dag in dag uit de grijze steen gedolven werd. Een teekening van Doomer geeft de situatie weer, die inderdaad niets meer is dan een „kuyl waar se de leye uit halen”.

Van de stad Saumur worden uitvoerig de kerken en kapellen behandeld met haar reliquieën en op een wijze die doet vermoeden dat Schellinks hier één van de door hem vermelde „gedrukte boekjes” volgt, die als leidraad voor pelgrims nog in Schellinks' jaren ter plaatse druk op druk beleefden²⁰⁾.

Bij het afdalen naar de stad vermeldt hij bij uitzondering: „... een heerlijk gezicht over de stad en brugh”; het was Doomer, die dit in een van de teekeningen als catalogus nrs. 76 en 77 (afb. 15 en 16) vastlegde.

Vandaar verlieten zij voor kort den loop van de Loire om zich naar de stad Richelieu te begeven. Over den aanleg van deze door den Cardinal de Richelieu

18) J. von Schlosser, Die Kunstliteratur, Weenen 1924, p. 472 sqq.

19) De eerste Protestantsche Zaalkerk met galerijen was de thans verdwenen Temple de Charenton bij Parijs van Sal. de Brosse, uit 1616. Belangrijk ware het geweest van Schellinks te vernemen of de door hem bezochte, thans vernielde, Protestantsche kerken reeds dezen vorm overgenomen hadden. In het Noorden vond deze zoo snel verbreiding, dat de in 1630 te Amsterdam aan de Keizersgracht gestichte Remonstrantsche Kerk reeds genoemde indeeling vertoonde.

20) In het handschrift van de reis van 1663 zijn enkele van dit soort gidsjes ingebonden.

geheel nieuw gebouwde stad, wordt weinig gezegd. Het kasteel daarentegen behandelt Schellinks met een voor hem ongewone uitvoerigheid. De beschrijving van het beroemde lusthuis, dat een gezocht touristencentrum was en als het Museum der Oudheid bij uitstek gold, schijnt hij zonder hulp van reisgidsen gemaakt te hebben. De „wegwijzer” is over Richelieu zeer onnauwkeurig; de enkele bezienswaardigheden, meer curiosa dan kunstwerken, die daarin genoemd worden, zijn zonder eenige aanduiding van zaal of cabinet vermeld. De beschrijvingen in Frankrijk over het kasteel uitgekomen²¹⁾, schijnen in Holland nog niet te zijn doorgedrongen, of waren evenmin uitvoeriger. De door latere bezoekers gebruikte gids van Vignier²²⁾ verscheen eerst in 1676, lang na Schellinks' tocht. De betrouwbaarheid van zijn relaas is echter met laatstgenoemde bron goed te controleren, voor den modernen tijd aangevuld met de meer summiere gegevens van Bonnaffé²³⁾.

Het blijkt daaruit dat Schellinks' opgaven steeds juist zijn, behalve zijn gegevens over een cabinet met schilderijen gelegen tusschen de Chambre de la Reine en de Appartemenen des Konings. Slechts twee van deze werken zijn terug te vinden bij Vignier en wel op geheel andere plaatsen in het kasteel. Van de andere werken, misschien meerendeels copieën naar de genoemde meesters is geen spoor meer te vinden. Of zij geheel verdwenen zijn, doordat zij reeds vroeg uit de collectie gelicht werden, of dat Schellinks' opgave op een misverstand berust, was met de ten dienste staande bronnen niet mogelijk na te gaan.

Het kasteel was volgens het bekende oude plan opgetrokken in hoofdvleugel en twee zijvleugels om een cour d'honneur, waartoe aan de voorzijde een ingangspoort, tusschen twee lage galerijen met terras gevat, toegang gaf. In nissen bevonden zich hier beelden en bustes, voor 't meerendeel antiek, waarvan nog enkele over zijn²³⁾.

Het middeldeel van den hoofdvleugel bevatte de eertrap in een trappenhuis met gewelfd plafond gedekt; hiervóór was een balcon gesteund door de twee „slaven”

21) Colardeau, Description de Richelieu, 1643; J. Desmarets de St. Sorlin, Promenade de Richelieu ou les Vertus Chretiennes, 1653; de prenten van J. Marot in 1660 verschenen dienen als bron voor de kennis van Richelieu eveneens genoemd te worden. Geen van de hier genoemde werken was ons ter beschikking.

22) Vignier le Floriste, le Chateau de Richelieu ou l'histoire des dieux en des héros de l'antiquité, avec reflexions morales, Saumur 1676, 1681, 1684.

23) E. Bonnaffé, Recherches sur les collections de Richelieu, 1883; dezelfde: Dictionnaire des amateurs français au XVIIème siècle, Paris 1884. Zie ook de noten bij het dagboek.

van Michel Angelo, die zich thans in het Louvre bevinden.

Schellinks' tocht door het kasteel ving aan bij den rechtervleugel aan de frontzijde, waar hij de appartemenen der koningin bezocht en door die des konings het trappenhuis bereikte. Vandaar begaf hij zich door de vertrekken van den kardinaal, die evenals de appartemenen des konings een kleine particuliere kapel bevatten, naar de groote galerij in den linkervleugel. Aan het einde hiervan afdalend, bereikte hij beganen gronds, de in aanbouw zijnde nieuwe kapel.

De prachtige lusthoven, waarover de gidsen in den breede vertellen, trokken nog lang hun aandacht, doch van teekeningen die zij daar gemaakt zouden hebben, is alleen een gezicht op de voorzijde van het kasteel over, dat groote overeenkomst vertoont met een prent van Perelle²⁴⁾.

In een gedeelte van de tuinen werden wilde dieren gehouden, die Doomer misschien inspireerden tot het maken van teekeningen van een olifant en kameelen, die wij in veilingcatalogi vermeld vinden.

Over Tours waar zij de „Caves Gouttières” bezichtigden en de fonteynen teekenden, begaven zij zich vervolgens naar Amboise. De kerken met haar schat van wonderbaarlijke reliquieën gaven Schellinks de meeste stof tot vertellen, waarbij de kwaliteit van de beelden zijn aandacht niet ontging. Van het groote slot hooren wij alleen, dat het vrijwel onneembaar was, en dat er zich een wonderlijke wenteltrap, de nog bestaande trap met twee windingen, in bevond. In Blois hooren wij in het geheel niets van het château. Noch de nieuwe vleugel van Gaston d'Orleans door Mansart die reeds bij Schellinks' eerste reis gereed was, noch het interieur is voor hem vermeldenswaardig. Zoo blijkt Richelieu reeds een bekend centrum vooral voor archeologische bezienswaardigheden en moderne kunst, terwijl de koningsslotten nauwelijks bekendheid genieten. Tevens zien wij, dat de nieuwe architectuur nog geringe belangstelling had bij de Hollanders. De oplossing van de gebogen galerijen immers bij den ingang van den nieuwen vleugel van Blois door Fr. Mansart is stellig een belangrijker daad geweest dan het wat ouderwetsche, zij het door de hoven en tuinen grootschere plan van Richelieu door Lemerier.

Van Orleans weet Schellinks niets nieuws te vertellen en hij verwijst naar den weghwijzer die zich uitput in wonderverhalen over reliquieën en een uitvoerige voor-geschiedenis der stad die eens door het optreden van

24) Perelle, Vues des belles maisons de France, uitg. Langlois 1873.

Jeanne d'Arc gered werd. Chartres met zijn kathedraal schijnen zij niet bezichtigd te hebben daar de weghwijzer over deze stad alleen weet te vertellen dat zij een hof met allerlei voorstellingen „van kruiden”, waarschijnlijk broderieperken, bevat. Verlangend naar de hoofdstad, het wijdberoemde Parijs, trokken zij zoo spoedig mogelijk daarheen en lieten het fraaie stadje Chartres liggen.

In de hoofdstad aangekomen bezocht Lambert Doomer een hem bekende ebbenhoutwerker in de Faubourg St. Antoine, een vakgenoot van hem dus, die hen beiden als gasten opnam en alle schoons van Parijs toonde. Behalve de in den weghwijzer genoemde merkwaardigheden, vertelt Schellinks in dit dagboek alleen een en ander over het „Chateau Bagnole” en het „Convent des Picpus” (zie aantekening bij het dagboek). Op zijn tweede reis nam hij voor de hoofdstad meer tijd en beschreef veel uitvoeriger verschillende bijzonderheden die hem opvielen.

In 1646 hoopte Schellinks hier eenige vrienden te vinden, en wel de door hun huwelijk met twee dochters van een Antwerpsch koopman tot zwagers geworden Jan Asselijn en Nic. van der Helt Stocade. Zij waren echter juist vertrokken²⁵⁾. Liefst was hij nu verder gereisd naar Lyon, waar zich steeds een groepje Nederlanders op doortocht bevond, doch om niet nader vermelde redenen werd het hem afgeraden; mogelijk vreesden zij na dezen omweg niet voor het invallen van den winter in het vaderland terug te kunnen zijn, of was de weg onveilig door rooversbenden.

Zoo zakten zij dan de Seine af, zagen het Chateau de Montmorency liggen en reisden langs Pontoise en Ecouis naar Rouen, waar zij een overigens onbekenden schilder ontmoetten, Pieter Kuylert van Amsterdam. Over den tocht van hier naar Le Havre ontstond het reeds eerder genoemde meningsverschil. Na eenig avontuur kwam Schellinks ten slotte met enkele nieuwe reisgenooten te Le Havre aan, waar zij sloop gingen. Een vliegende storm belette hen voorloopig zee te kiezen; bij gunstig weer zal Schellinks zijn tijd gekort hebben met het teekenen van Le Havre van zee uit gezien (thans te Weenen).

Ook Doomer zal op deze wijze den terugtocht aanvaard hebben want ook hij teekende een gezicht op Le Havre, doch van de landzijde en op Dieppe, de volgende kustplaats, waar ook het schip van Schellinks weer voor anker ging. Begin October kan Schellinks dan melden dat zijn, hier als „speelreys” gequalificeerde tocht, „God zij geloofd” voorspoedig beëindigd is.

25) H. Gerson, *Ausbreitung*, p. 50/1.

De Fransche reis maakte op den jongen Lambert Doomer stellig een grooten indruk. Van de thans bekende teekeningen van hem, omvat een zeer groot aantal gezichten in Frankrijk, en bij nadere beschouwing blijkt al spoedig, dat zij niet alleen in stijl ver uiteen loopen binnen het kader van kenmerken van Doomer's hand, doch dat steeds groepen teekeningen dezelfde voorstelling weergeven. Afgezien nog van de door dateering als zeer laat bekende exemplaren, blijven er nog vele herhalingen over, die doen veronderstellen, dat Doomer, thuis gekomen met een serie schetsen op papier en sterke indrukken van de landschapsfeer in de herinnering, zich gezet heeft tot het opnieuw weergeven van het waargenomene en van zijn talent dankbaar gebruik heeft gemaakt om verzamelaars en belangstellenden te voorzien van Fransche stadsgezichten. Pogen wij thans de nog onbekende en in oude verzamelingen en veilingen²⁶⁾ genoemde Doomer teekeningen in groepen samen te stellen, dan zien wij ten eerste de zoo juist genoemde serie zeer laat ontstane, 1691/2 gedateerde versies en wel uit onzen catalogus de nummers: 38, 39, 90 en 99.

Deze vertoonen alle in het beloop van de lijnen en den valen toon de onvaste hand van een late periode.

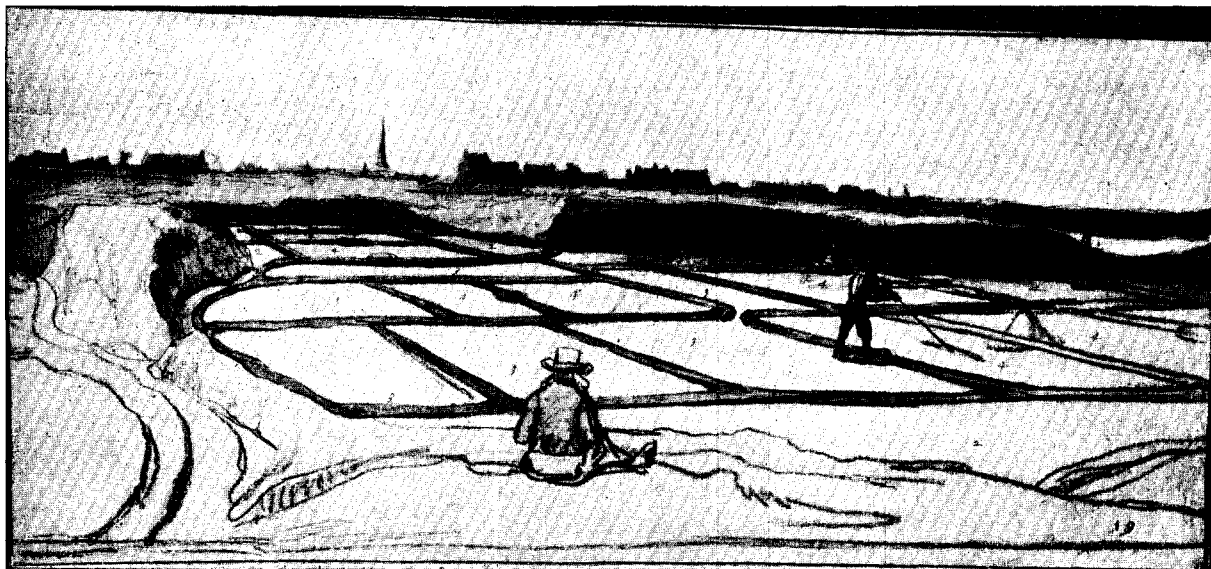
Ten tweede valt op: een serie in den atlas Blaeu te Weenen. Deze verzameling werd in de jaren 1640-80 samengesteld²⁷⁾. De bijdrage van Schellinks en Doomer is dus in die dagen in den atlas opgenomen om er tot den huidigen dag bijeen te blijven. Vergelijken wij Doomer's Fransche teekeningen uit dezen atlas met zijn andere gezichten uit dit land dan steken zij als groep uit boven de rest, door buitengewoon fraaie uitvoering. De vaste hand van opzet en het sterke licht- en schaduw-effect verraden den leerling van Rembrandt, de eenheid van de geheele compositie, de atmosferische weergave van een ruim zonnig rivierdal of van een kust, getemperd door overglijdende schaduwen, de rake aanzet van een arceering zooals in den voorgrond van de leigroeve (cat. 18), zijn meesterlijk en toonen ons den teekenaar in zijn sterkste periode. Het feit, dat één exemplaar dezer serie 1665 gedateerd is, een der jaren waarin verwacht mag worden, dat Doomer's talent tot rijpheid gegroeid is, is aanleiding, de geheele bestelling van Van der Hem op 1665 te dateeren (cat. nr. 29). De teekeningen van Schellinks in deze verzameling zijn, zooals wij hierboven uiteenzetten, waarschijnlijk iets vroeger namelijk 1663/4

26) Met groote dankbaarheid heb ik bij het samenstellen van den catalogus gebruik gemaakt van het enorme werk door wijlen Dr C. Hofstede de Groot begonnen en thans door het R.K.D. voortgezet, door alle werken in catalogi genoemd, op fiches te brengen.

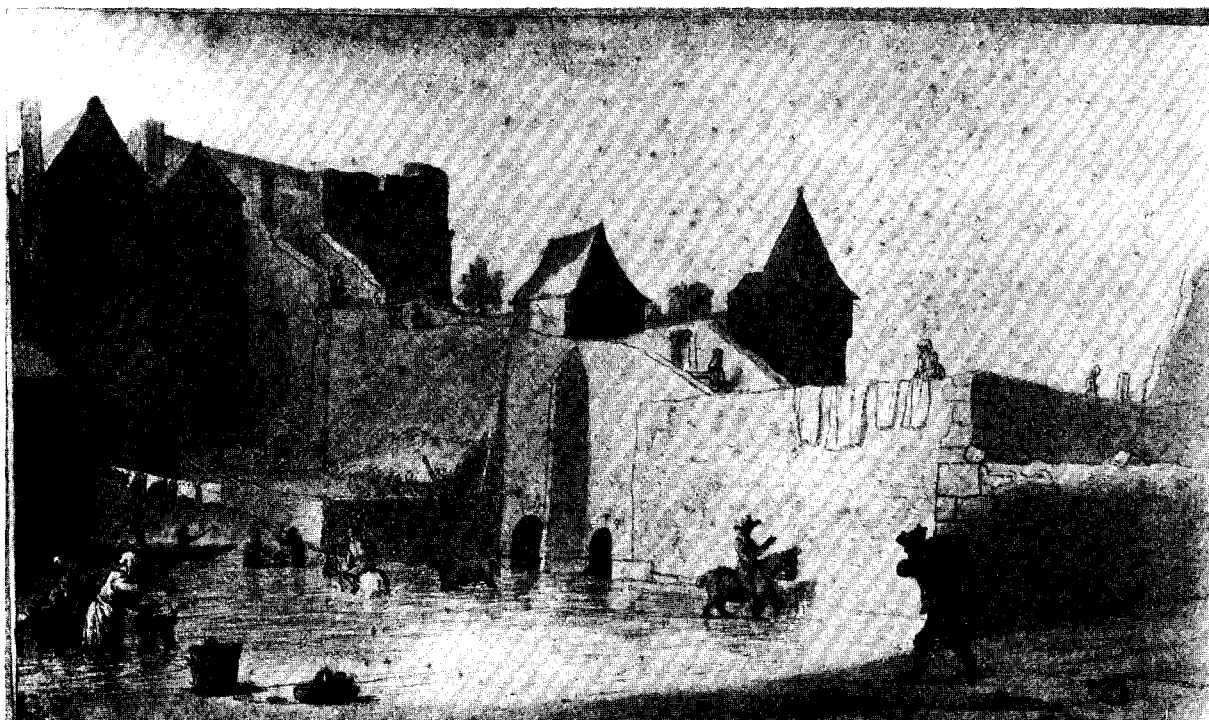
27) R. Ausserer t.a.p.

Afb. 5. Lambert Doomer, (Cat. 44) De Latijnsche school met de stadswal van Nantes (Victoria and Albert Museum, Londen)

Afb. 6. Lambert Doomer, (Cat. 61) De zoutpannen te Le Croissic (Kunsthalle, Hamburg)

Afb. 7. Lambert Doomer, (Cat. 36) De Erdre in Nantes (Part. verz., Nantes)

Afb. 8. Lambert Doomer, (Cat. 42) Blik op het Kasteel en Nantes (Veil. Mensing, 1937, Amsterdam)

te dateeren. De teekenhands van Schellinks is in zijn wat peuterige manier en door het gemis van den vasten opzet van die van Doomer nu duidelijk te onderscheiden. Nergens geeft hij een sterke schaduw als deze; zijn boomen vormt hij door gewasschen plekje, nooit door een pennelijntje met gewasschen schaduw als bij Doomer en bij de weergave van de zee blijkt zijn gebrek aan levendige uitbeelding, wanneer hij het geheele oppervlak met kleine pennehaaltjes vult (afb. 33). Een andere scholing, meer verwant aan Ruisdael ligt aan zijn wijze van teekenen ten grondslag en voert hem tot andere idealen, waarbij de minitieuze uitwerking van elk gedeelte geëischt wordt terwijl de Rembrandt-school de geheele compositie in groote momenten verdeelt.

Bezien wij wat ons thans rest van Doomer's oeuvre in den bijgevoegden catalogus, dan valt op, dat er een aanzienlijk aantal teekeningen vermeld wordt op de veiling van de verzameling Tonneman, 21 October 1754. De catalogus van deze veiling²⁸⁾ vermeldt behalve eenige verspreide stukken, drie kunstboeken geheel gevuld met teekeningen van Doomer, waarvan anderhalf boek, dat zijn 83 nummers, gezichten in Frankrijk voorstellen, alle van dezelfde afmeting 9×16 duim, dat is 231×411 mm²⁹⁾. Na deze veiling zijn de teekeningen in allerlei collecties verspreid, en het is alleen op grond van de maat en de ruwe omschrijving van de voorstelling in den veilingcatalogus, dat wij moeten trachten de kunstboeken van Tonneman weer samen te stellen, om vervolgens te zien, of wij hier te maken hebben met het schetsboek, dat Doomer van zijn Fransche reis meebracht, of dat ook deze groep een latere uitwerking is. Volgens den veilingcatalogus van de collectie Hofstede de Groot, (4 Nov. 1931, Leipzig, Boerner) waarin eenige exemplaren uit de boeken van Tonneman voorkwamen, zouden deze uit de nalatenschap van Doomer stammen, doch wij konden hiervan nergens bevestiging vinden³⁰⁾. Op grond van maat en beschrijving in vergelijking met de beschikbare gegevens van de nog bestaande teekeningen, is de volgende groep te beschouwen als afkomstig uit de collectie Tonneman³¹⁾: het zijn de nummers: 1-14-17-39-48-53-56-60-70-72-88-96.

28) Een exemplaar van dezen catalogus is in de verzameling van het Rijksbureau voor kunsthistorische documentatie. F. Lugt, Répertoire des catalogues de ventes, nr 845

29) Berekend als Amsterdamsche duim van 2,57 cm.

30) Er is geen enkel bewijs dat de teekeningenboeken getiteld „Doomers Hoff“ uit Doomer's nalatenschap dezelfde zijn als de boeken R, S en T in de veiling Tonneman. Cf A. Bredius, *Revue de l'art ancien et moderne*, 1910, p. 401, vgl.

31) Deze in de veil. Deglatigny als gesigneerd door een overigens onbekende teekenaar J. Hoog, verkochte teekening blijkt daarmede ook in Doomer's oeuvre thuis te hooren.

Nu valt het op, dat al deze teekeningen aan de bovenzijde in het papier eenige lijnen vertoonen, door Lugt in den catalogus van de collectie Dutuit op p. 15 als volgt beschreven: Le papier dont Doomer s'est servi pour ce dessin est celui qu'il emploie souvent dans ses voyages en France, les feuilles d'un livre de comptes dont les lignes rouges avaient été effacées. Met dit kenmerk als onderscheidingsteeken zijn nog een aanzienlijk aantal teekeningen toe te voegen, zoodat wij met het ten dienste staande materiaal de volgende nummers weer bijeen konden leggen als een gedeelte van de oude collectie Tonneman³²⁾: 1-5-6-12-13-14-25-32-34-35-36-39-41-43-45-46-48-52-53-55-60-66-68-70-71-72-76-77-79-84-85-87-88-96.

Bij enkelen is het watermerk bekend, dat zonder uitzondering als een druiventros wordt beschreven, hetgeen nogmaals bevestigd dat wij hier met een bijeenbehorend schetsboek te doen hebben.

Beschouwen wij den stijl van deze teekeningen nader, dan blijkt dat zij niet die frischheid en directheid bezitten, die men kan verwachten van een serie ter plaatse opgenomen gezichten van een ongeveer 20-jarigen leerling van Rembrandt. Wanneer wij bovendien de late teekeningen kennen met dezelfde voorstellingen zooals de nummers 38, 89 en 90 kunnen wij in het schetsboek Tonneman reeds de symptomen waarnemen, die moeten leiden tot de wollige, bibberige, late teekeningwijze. De stippelige accentueering, de uitvlokkende schaduwen, het tastende schuiven in de rondingen vinden wij reeds in verschillende van deze exemplaren aanwezig. Wij moeten dus concluderen dat de serie van Tonneman niet het oorspronkelijke schetsboek van de Fransche reis is geweest.

Het oogenschijnlijk bezwaar dat verschillende dezer teekeningen 1645/6 zijn gedateerd, mag bij nader toezien niet als argument dienen. Doomer gebruikt deze dateering om aan te geven dat zijn teekening den toestand weergeeft uit het jaar dat hij reisde. Dat de repliek eerst veel later gemaakt werd was voor den kunstenaar niet belangrijk.

Waar de serie Tonneman en die uit den Atlas Blaeu verschillende gelijke voorstellingen bevatten, doch geen van beide als het oorspronkelijk reisschetsboek mogen worden aangezien, ligt het voor de hand dat zij een gemeenschappelijk voorbeeld gehad hebben. Mogelijk komt hiervoor in aanmerking, een kleine groep teekeningen, die in stijl een vroeger stadium vertoonen dan beide genoemde groepen en vervaardigd zijn in zwart

32) Door de omstandigheden kon er alleen gerekend worden met teekeningen waarvan afbeeldingen voorhanden waren.

krijt, een gevoeliger en daardoor gemakkelijker materiaal, waar overheen met inkt werd gewasschen; het zijn de nummers: 4-40-42-51-58-65-75-87-98. Bovendien blijkt, dat van vijf van deze nummers repleiken voorkomen in het boek Tonneman namelijk als: 5(4)-39(40)-52(51)-74(75)-88(87). Misschien is bij verschillende andere exemplaren nog een onderlaag met zwart krijt te onderkennen. Dat verschillende watermerken worden opgegeven, behoeft geen tegenargument te zijn, daar Doomer mogelijk verschillende schetsboeken gebruikte. Het is echter de vraag, of deze theoretische groepeeringsstand zal kunnen houden, wanneer de originele teekeningen in stijl vergeleken kunnen worden.

Samenvattend komen wij tot de volgende chronologie: Doomer bracht van zijn reis in Frankrijk een serie schetsen mee, waarvan wij nog enkele exemplaren over hebben. Zij waren in zwart krijt vervaardigd, opgewerkt met de pen en gewasschen, in een vrij groot schetsboek, waarvan hij de bladen naar gelang van het onderwerp voor een groot of kleiner gedeelte vulde. Thuis gekomen werkte hij deze schetsen uit en wel één serie voor Van der Hem's topografische verzameling in het jaar 1665, één serie die later in handen kwam van den verzamelaar Tonneman in een kasboek van 9 × 16 duim, met de pen, en gewasschen, soms iets gekleurd, en veel later in de negentiger jaren, misschien nogmaals op verzoek, enkele repleiken. Het is niet zeer verwonderlijk dat van de zooveel gebruikte schetsen weinig meer over was.

Op zijn Duitse reis, die op 1654-'58 gedateerd wordt³³⁾ moet Doomer een dergelijke werkwijze gevolgd hebben. In het kunstboek T. van de veiling Tonneman vinden wij een 40-tal gezichten langs den Rijn, ook alle 9 × 16 duim. Waarschijnlijk werkte hij ook hier oorspronkelijke schetsen uit. Het ligt niet binnen het bestek van deze studie hier nader op in te gaan.

In de figuur van Doomer zien wij twee richtingen samen komen: ten eerste een meer „primitieve" richting die een landschap weergeeft om de topografische bijzonderheden. Zij heeft reeds in de 15de eeuw in Venetië haar vertegenwoordigers, in het Noorden het illustere voorbeeld van Dürer en wordt in Nederland gevolgd door teekenaars als Hoefnagel, die in nauwe samenwerking treedt met Antwerpsche kaartmakers³⁴⁾. Zonder atmosferische stemming, zonder ook eischen te

stellen aan de compositie, wordt het geziene weergegeven meer als illustratie dan met artistieke doeleinden.

Dit laatste wordt wel nagestreefd bij een groep kunstenaars, die daarbij toch het realisme niet vaarwel

kunnen zeggen. Tot haar vertegenwoordigers behoren in Frankrijk de Nederlander Reinier Nooms, genaamd Zeeman en voor Nederlandsche landschappen en gebouwen bovenal Pieter Saenredam.

Pas de groote meesters durven het offer van de topografische nauwkeurigheid te brengen ten bate van de compositie. Het is bekend hoe voor de meesters van Goyen, Ruisdael en Rembrandt de problemen liggen en hoe zij ieder een eigen oplossing vinden.

Schellinks sluit zich zooals wij zagen het meest bij de richting Ruisdael aan, terwijl Doomer uit de Rembrandt-school voortkomt. De laatste vooral heeft het verstaan de aloude topografische nauwkeurigheid te combineren met de artistieke eischen van de tweede periode en de beide richtingen tot een eigen stijl te vormen, die hij tot het hoogtepunt van de Nederlandsche topografische teekeningen wist op te voeren. Naast hem staan in hetzelfde genre, doch met eigen idioom R. Roghman, J. van der Hagen, J. de Bisschop, J. van der Ulft en een groep kleinere meesters. Met hen is de bloeitijd voorbij en in de 60er jaren die voor de geheele Nederlandsche kunst een keerpunt vormen, moet ook de zuiver Nederlandsche richting meer en meer wijken voor de kracht van het Italianisme en doet de voorbode van het 18e eeuwsch sentiment zijn intrede. Groote meesters zijn zeldzaam, men teert eenigen tijd op den roem en de verworvenheden uit het midden der eeuw.

Pas de 18e eeuw zelf levert voor de topografische teekeningen weer bekende namen met meesters als C. Pronk, J. Cats en J. de Beyer. Het onderwerp blijft

33) H. Dattenberg in Oud Holland LI, 1934, p. 150; dezelfde in Pantheon XXV, 1940, p. 13 en de daar genoemde literatuur.

34) J. Denucé, Oud-Nederlandsche kaartmakers in betrekking met Plantijn, Antwerpen 1912/13.

vrijwel beperkt tot stadsgezichten en gebouwen, waarin hun vernieuwde realiteitszin zich uit. Hun inspiratie zoeken zij niet meer in vreemde landen, doch zij richten het oog tot wat eigen stad en land hun bieden. De te groote belangstelling voor details echter wordt oorzaak

van een gebrek aan visie die de geheele 18e eeuw in Nederland kenmerkt en achter doet staan bij de 17e. De onbevangenheid van Doomers blik wordt zelden meer bereikt en pas de 19e eeuw is in staat op de erfenis der 17e voort te bouwen.

Anno 1646
 D. 7 April
 op Saterdag smorgens ten 11 uren
 van Amsterdam met een kaagh gevaaren
 naar het Tessel, quamen s'avonts tot
 Enchuyze, bleven dien nacht daar inde
 haven leggen en vertrokken
 D. 10 Dito
 zeylden voor by Memelik en Wieringe
 quamen ten 3 uren naar noen int Tessel
 daer doen ontrent de 400 schepen met alle

DAGBOEK VAN W. SCHELLINKS OVER ZIJN EERSTE REIS NAAR FRANKRIJK

Anno 1646 *)

den 7 April op Saterdag smorgens ten 11 uren van Amsterdam met een kaagh gevaaren naar het Tessel, quamen 's avonts tot Enchuyze, bleven dien nacht daar inde haven leggen en vertrokken Den 8 dito zeylden voor by Memelik en Wieringe quamen ten 3 uren naar noen int Tessel daer doen ontrent de 400 schepen naar een bequame windt wachten: ontrent 7 uren quaeme aan 't coopvaardij schip genaamt de Princes Amelia, daer schipper op was Marten Jansze Lam, zijnde 't schip gemonteert met 18 stucken.

Den 10 April voeren na landt aan 't Schildt, zijnde een plaats zeer bekend door dien bestaat meest in weerts-huyze, herberge en winkeliers, waar inne van alles wel te bekomen is, tot groot gerijf van de reizende man; bestaet anders in 60 of 70 huyzen. Vandaer wandelde na 't dorp de Burgt en vorder naar 't Dorp de Wael genaamt, zo naar het oostent. voorts langhs den Zee-dijck naar 't Schilt, zijnde ontrent dry mijlle wandelens: zijnde 't landt zeer gelijk Goijlandt met schoone vette

*) De interpunctie is die van het handschrift te Kopenhagen; plaatsnamen, die Schellinks onderstreept of met enkel hoofdletters schrijft, zijn gespatieerd gedrukt.

weyde voor schapen, die daar in grooten overvloed ge-queekt werden: doch wijnich groot vee.

Den 11 dito voeren naar den Helder zijnde een fraay Zee-vlek: daer zagen een geheel huys zo als 't was: verdragen van de eerste plaats naar een andere daer vrij wat van daen. Hier toe leende yder de handt, en hielp wat maar helpen kon: manne, wijven, jongens en wie de handt wilde bieden.

Van de Helder wandelde naar 't Nieuw-diep, alwaar 4 schepen door ijs-gangh gestrant waaren, 't eene schip lagh heel in de gront, een ander seer groot schip was weer los gearbeijt, en voer ook korts daer naar wegh, de 2 andere waare fluyte¹⁾, die zeer ontrampeneert waaren, doch wierden ook na 14 dagen geredt en zeylden daarvan quame doen 3 of 4 Lübekers of Hamburgers in.

Den 18 Dito Nae noen omtrent vier uren rees zeer schielijk een storm op, zo dat onze kabel stukke brack, tot ons groot geluk hechten noch het andere anker zouden wij anders groot gevaar geloopen hebben door de menigte der schepen, leyt men op die ree oft Tessel op 2 ankers, om dat de eene hout met de vloet en 't ander met de ebb, deze windt duirde anderhalve-dagh

1) Lang driemastship met platten bodem.

zijnde Noortwest en bij wijlen zuyd-west met regen en hagebuyen, met harde windt-vlagen.

Den 21 Dito. Saterd: de windt n:oost, zo ook Den 22 Dito. Met een harde koelte wierden de ankers overal gelicht en groote gereetschap gemaakt om uit te lopen, doch op de middagh liep de wind weder z:west en voort dootstil.

Den 23 April voeren na landt aan 't Schild en ginge na de schans opt Tessel, die seer vervallen was.

Den 1 May naar noen kregen groote windt met storm duirende 2 dagen langh, slipte ons eene anker langs de gront, en tot ons groot geluk en behoudt dreven wij dicht langs een groenlandtsvaarder heen ginck een zeer schrikelijke snelle ebb. Endelijk zo hechten ons anker weer, zonder dat zo zouden zekerlijk op een groot schip dat achter ons lagh gedreven hebbe en groot prijkkel geloope hebbe.

Den 4 dito ten 10 uren smorgens liep de windt oost en daarop n:oost.

Den 5 Dito. de wind n: N:west

Den 6 Dito. De windt Zuydwest gingen uit Tessel, 't zeyl wel 30 of 40 Groenlandtsvaarders met goet weder.

Den 9 Dito. De windt noort ten oosten zijnde, 's morgens 10 uren gingen wij 't zeyl met de gantsche vloot: en liepen Tessel uit door 't Landt-diep. In zee zijnde zo liepen de Engelsche ²⁾ schepen meer westelijk van de vloot, zijnde 16 scheepe met een convoyer, 't was zeer playsant, alle de schepen onder zeyl te zien, wiert in het uitloopen lustigh vier gegeven lieten zich de trom, en trompette lustigh hooren. ('t Landtdiep is een naauwe passagje: en voor schepen die niet diep gaan diep genoegh doch met de vloet is diep 17 of 18 voet, zoo werdt dan meest ook bevaaren gingen de scheepen door de engte zeer nabij een, en raakte eenige daar door schadeloos duirt de engte omtrent ½ mijl, dan komt men in zee.) 't was uittermaten schoon weder.

Den 10 Dito. was de windt meer oostelijk goet weer 's avonts zes uren kregen achter ons 6 seylen in het gesicht. waar over 4 convoyers in ley gingen om haar inte wachten: meend wij dat Engelze ³⁾ waaren, die uit de Maas quame

Den 11 Dito smorgens N:ooste windt met goet weder hadde wij de Vlaamze cust en Duynkerke in het gezicht zo ook Grevelinge Cales en Doeveren: op de middagh passeerden de Hoofden, een uur daar naar liepe van ons de Straat ⁴⁾ en Westindis-vaarders haar

cours en wij met de heel vloot langs de France kust om de Rouwaans en St. Malos vaarders te geleijden.

Den 12 Dito. De windt als voorn schoon weêr, hadden de france cust op een mijl aan backboort, waaren bij de hoek van Habel [Havre] de Grace daar liepen de Rowaans vaarders van ons af, ontrent 4 uren na noen waar bij de Caap de Berfluur en C: de Hage [Pointe de Barfleur en Cap de la Hague], koelde braaf op Den 13 Dito. De windt als voore, op de middagh wiert dootstil, quame omtrent de middagh bij de Vice-adm De Wit ⁵⁾ die met 9 of 10 schepen in't Canael cruyste kregen wij een fregat van de cruijssers aan boort stiet de selve zijn Galioen tegen ons schip heel of, doch leden wij wijnich of geen schade, ontrent 4 uren liep de windt westelijk.

Den 14 dito weste windt, 's morgen 8 uren waaren dicht bij de france cust, zijnde leeg Brettange, was ontrent Paul de Lion [St. Pol de Leon] of de zeven Eijlande, moste doe laveeren.

Den 15 Dito: de windt N:west met braave coelte, kregen smorgens 6 schepen int gesicht doch konde niet weten wat schepen het waaren ook kregen een vreemt scheepje voor de boegh Stak vol volk zeer vreemt gekleet, riepen en wenkte geweldigh zagen 't voor een Biscayer aan zouden hem schier in de grondt geseylt hebbe, riepe zij loef, loef, zoo raakte voor ons over, Zij toonde ons 2 of 3 macreele, quansuis dat visschers waaren, waaren inde boch van Heysant [Ouessant?] aande Spaanse zee die zeer hol ginck, slingerde ons schip geweldigh raakte twee stukke gaande doch kregen die met alle man weder vast hier liepe al de Spaans vaarders met haar convoij van ons.

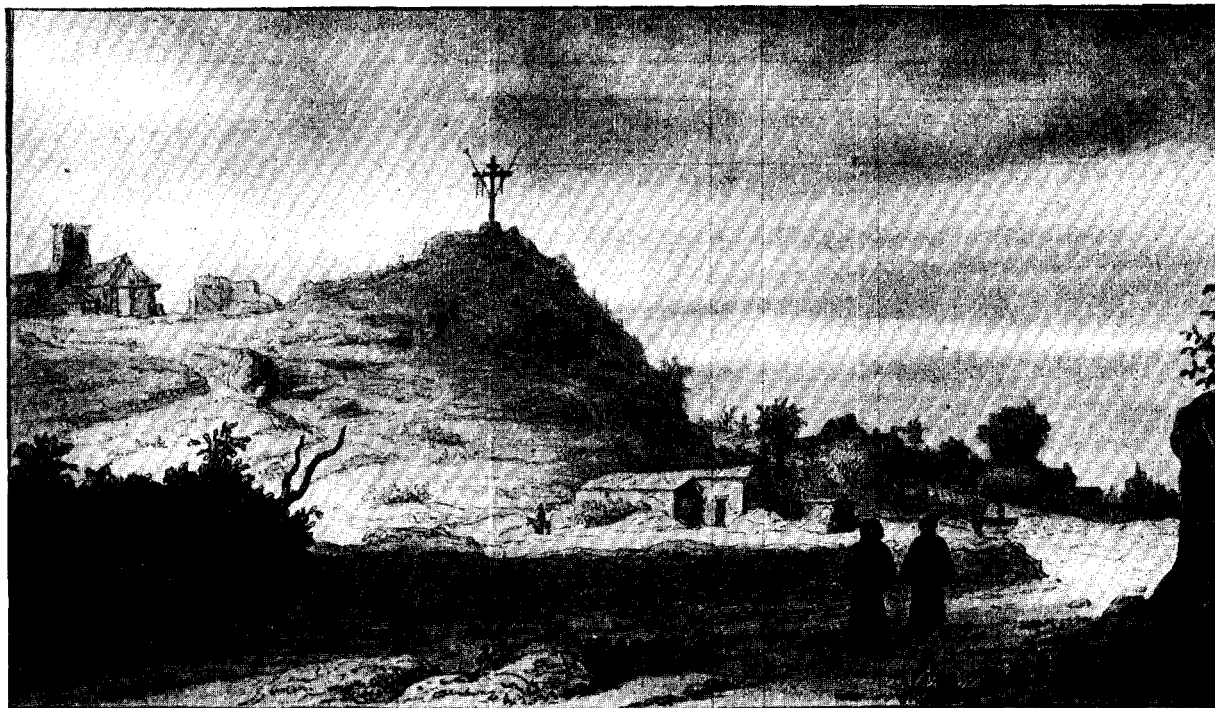
Den 16 Dito. smorgens passeerde Bolijn [Belle Ile] een eylandt, lieten het vaste landt aan stuurboort op zommige plaatze zeer gebroken en klippigh daar 't zeer op barreende. ontrent 3 uren zo passeerde wij de klip met 't gat daar door [Pierre percée tegenover St. Marguérite] zeylde wij zeer dicht daar langs heen ontrent vier uren quamen op de Revier van Nantes, by St. Naesere [S. Nazaire] een zee vlek quam ons een france lootsman aan boort die ons voort op de Revier bracht tot voor 't dorp Pijnbeuf [Paimboeuf], daar niet veel plaats is om te ankere door de sandt-plaete, legen de schepen daar door zeer dicht bij malkandere, quam ons schip voor windt en stroom met seer snelle voortgank door alle de schepen op seylen niet zonder groot prijkkel zo voor ons als andere ook scheelde geen half voet of zouden een frans scheepje (twelk olijk en lomp vaartuygh is) aan stukken en in de gront gezeylt hebben

2) De voor Engeland bestemde.

3) De voor Engeland bestemde.

4) De voor de Straat van Gibraltar bestemde schepen.

5) Witte Cornelisz de Wit.

Afb. 9. Lambert Doomer, (Cat. 53) Mont Palet, 2 uur buiten Nantes (Part. verz., Nantes)

Afb. 10. Lambert Doomer, (Cat. 29) Blik van de Hermitage op Nantes (National Bibliotheek, Atlas Blaeu, Weenen)

Afb. 11. Lambert Doomer, De „Pont-Neuf” te Angers (Paneel 60 × 83 cm), Louvre, Parijs

Afb. 12. Lambert Doomer, (Cat. 16) De „Pont-Neuf” te Angers (Prentenkabinet, Amsterdam)

waare alle zeer verschrikt en was het grootste prijkkel dat noch gelede hadde doemen het anker los liet valle, zo vloogh de cabel zo snel om het Braet spit dat de brant daar in raakte, dat met water voort gelescht wiert, hadde den windt N ten W, waayde zeer hart, voor de windt met geweldigen voortgank.

Al zo voleynde geluckigh onze Reys.

Den 17 smorgens ten 6 uren traden in een france sloep en voeren van Pijnbeuf de Revier op na N a n t e s was het landt wederzijts de revier zeer plijsant met wijngaard, en koorland, bergen en Daalen, zeer lustigh aan te zien passeerde wij veel Dorpen, zo passeerde de Bergh Indert [Indre], daar naar de bergh genaamt de Hermitagje vandaar ziet men de stadt Nantes voor hem leggen. zeer aardigh [zie afb. 10] ten 10 uren quame aan de F o o z e [thans nog: Quai de la Fosse] zijnde aan de Revier als een voorstadt alwaar de Duytze cooplieden ⁶⁾ woonen zeer playsant. van Pijnbeuf tot Nantes zijn 9 france mijle.

NB: Ons convoy was geweest De Commandeur Ledeckerke, alias Roboon Capt... Schrevel Capt... De Lapper.

Nantes:

Anno 1646, den 17 May. aldaar dan gelukigh aangekomen zijnde zo hadde ik 'smorgens de koorts gekregen tot een intrede, of welkomst in Vrankryk was veroorzaakt door 't lange sloop van de zee, de zeelucht scheeps-kost en de verandering van lucht.

Nota (Hadde ik om tijd-korting, de schippers vertrek, of kayuyt van binne rontsom beschildert met lantschappen, waardoor den schipper, ook daar na van mijn geen kost-gelt of vracht en begeerde, tot vergeldinge. Wierd ik door de Barquiers gebracht ten huys van den koopman Marten Domer, alwaar ik welkom was bij de vrienden, en Sr. Lambert Domer ⁷⁾ dewelke mijn ontboden hadde, om 't zamen door Vrankrijk te reizen. doch door mijn darden daaghe koorts wierden opgehouden wilde geen medicijneere, laten, of purgeeren helpen, eyndelijk zo dede op den quaden dagh expres een wandeling na buyten met L. Domer en een Monsr. Cesar van Everdinge Doc. en Apoteker. Gelukte dat ik de koorts niet meer so hart kreegh. In middels hadde ik op mijn goede dagen gaan tekenen, en bezagh de stadt van buyten en binnen: ook den Jaarlijkze groote pro-

6) In het artikel van E. van Biema: „Wat de Hollanders te lijden hadden van het protectionisme in het Frankrijk van de 17e eeuw“, Oud Holland 1899, p. 201, wordt een en ander medegedeeld over de kolonie Hollandsche kooplieden, die in Nantes de wijk „la Fosse“ bewoonden.

7) Beide zoons van Herman Doomer; hun broeder Hendrik woonde eveneens te Nantes. Zie A. Bredius in de Revue de l'Art ancien et moderne, 1910, XXVIII, blz. 404.

cessje dewelken op den ... May zeer prachtig en met wonderlyke groote toestel geschiet in Nantes met veel toeloop van buytelieden

Nota: Terwyle ik tot Nantes was zo quam mijn broeder Jacobus Schellinks, van Rochel [la Rochelle] Mijn daar vinden, was heel ziekelijk en qualijk gestelt door rappidicheyt, na-dat ik hem dan in een goet logijs hadde bestelt, zo liet hem medicijneere, en vorders hem van stof tot kleeren verzorgt hebbende, zo hebbe hem bij een schipper bestelt om hem wederom na Hollant te brenge (schoon hij zeer gaarne noch wat in 't landt hadde willen blijven) doch 't swaarste most het meest wegen, zo vertrok hij dan, en betaalde ik zijn kostgelt en de medecijn en remedie ⁸⁾. Eindelijke de koorts mijn verlatende, zo maakte wij ons reystuygh vaardigh om te vertrekken, op apostel-paarden.

Nota Tot Nantes werd alle 7 jaere gehouden een Tournoy-spel te water; geschiet zulk door jonge manne, de welke in dat jaar getrouwt zijn en waare die 1646: vyf en twintigh in getal. 't Spel Geschiet aldus op den 1 July wert in de revier de Loire by de Foeze [Fosse] een mast opgerecht, en wel vastgemaakt; wert daar een dikbort vast aangespijckert, waarop elk een lance moet stukken breken op de boete van een ducaton en wie niet en komareert van de tournoyers vervalt in de boete van 20 guld. Deze tournoyers staan achter op een barcq de welke met 12 Roeijers tegen den stroom op roeije, en komen dan wederom met den stroom seer snel neder schieten dicht langs de genoemde paal: Staande tusschen elk een Roeyer een van de lanciers, de welke dan schrap staan, op 't bort stelle en haare lance breekte, en voorts int water vallen waar over dan groot gejuyg, en gelach ontstaat. om de oubollige cabriolle en sprongen die deze tuymelaars zijn maakende.

NANTES.

Is de hoofstadt in la Haute Bretange leyt aan de Revier de Loire, dewelke 10 mijle van daar in de zee vloeyt, nevens een Zee-vlek St. Nassere genaamt, is aldaar groote schipvaart, van daar haalende sout koor, wijn, en brandewijn. is het landt rontsom zeer vruchtbaar van alderhande gewas en fruit.

Voor deze was Bretange een hartogdom doch behoort nu den konink van Vrankrijk selfs die daar Gouverneurs stelt, was 1646 daar gebiedende De Marschal Milleray. Is Nantes een bissdom: ziet men ook aldaar voor le

8) Willem had in zooverre wil van de hulp aan zijn broeder besteed, dat deze er boven op kwam en nog minstens dertig jaar leefde. In 1676 woonde hij te Southampton op Long Island in Amerika (zie Oud Holland I, p. 153).

Chambre De Comtes ⁹⁾ [zie afb. 2], een Put 45 voet int ronde en 15 voet wijd over sijn holte, waar inne verdronke en begraven is een hartogh van Bretange de welke uit dertelheit 2 maale met zyn snelpaart daarover spronk; doch de darde reysze mislukte. storte hy met het paart achter over, en in de put, dies most zo ellendigh daar inne met het paart versmoore door dien onmogelijk niet konde geholpen werden Dies is deze put nu met steene op gevult En zegt men aldaar dat hij daar nog onder leyt ¹⁰⁾. Nota: Tot memorie hebbe ick naar 't leven de put afgetekent, zo als hy zich verthoont op het pijn van 'L Chambre De Comtes. De hoofdkerk van St. Piere of Piter is een fray gebouw heeft 2 torens, leyt dicht aan de stadswalle [thans Cours St Pierre, Place Louis XVI en Cours St André]: op St. Piter's avondt werdt voor deze kerk een groot vier gestookt, rontsom hetselve, gaan dan alle de geestelykheijt singende, ijder met een alsem takje in de handt.

De kerk Nostre Dame ¹¹⁾ leijt daar dichte bij De Charmelite. Is een schoone kerk, waardigh voor een vreemdelingh gesien te werden van binne

Nota: *Breder in myn groote Reysbeschryvinge* ¹²⁾ genotteert. Le Pont d'Sovitoux [thans: Sauvetout] is een vreemde steene brugh leggende over l'Ardere, [Erdre] een klijne Revier. gaat deze brugh meest met trappen op, tot op de hoogte zyn 60 trappen is schilderachtigh om over te gaan komen zomwijlen boeren met haar ezels daar over.

De stad heeft 4 poorte als 1 St. Pierre, 2 Le porte Sovitoux, 3 Pt. St. Nicolai, 4 Pt. la Poysonneri, Buyten de poort St. Pieter is een schoon Charthuys klooster, door de voornoemde Poort komt d'bisschop van Nantes op Paasmaandagh, in zyn pontificaal gewaadt met groot staatci de stadt in rijden. en springen de Poorten die gesloten zijn van zelfs open als hij daar voor komt. (Gelijck te Jerusalem voor de heere Jesu zoude geschiet zijn.) De poort Sovitoux leyt hoogh op de Rotzsteene.

De poort St. Nicola leyt aan de Revier kant, door de selve gaat men na de Foussche [Fosse] passeerende een klijn kappelletje Juliaan genaamt. staande alleen op de kant van de revier. en doordien daar snachts doorgaans lampe in brande, zo gebeurdent dat een dronke hollantsche bootsgesel, bij nacht daar ontrent quam, en door-

9) De Rekenkamer stond op de plek waar nu de in de 18de eeuw gebouwde prefectuur staat tegenover het einde der rue Royale.

10) De plaatselijke geschiedvorsching te Nantes kent dit verhaal in 't geheel niet. Geen der hertogen van Bretagne is te Nantes gestorven.

11) Thans geheel verdwenen; op de teekening van Doomer (cat. nr. 48) ziet men geheel rechts nog even de Romaansche absis. De kerk stond ten westen van St. Pierre.

12) Zie Bijlage I.

dien licht zach, zo begon hij lustigh op de deur te kloppen, wilde in wezen meenende dat hij voor een Miethkroegh ofte een brandewijnhuys was; doordien hij niet ingelaten wiert, zo stelde hij grouwelijk de pijpen, liep met voeten op de deur; trok zyn mes, schrapte en kraste als dol, wilde hij de hoere alle de bek breeke zo zij hem niet tappen wilde, voor gelt en goe woorde, waaren de buiren genootsaakt hem te paayen en te onderrichten in wat prykel hy was bij aldien hij in hechtenisse quam te raaken: dies hij bedaaende, stil doorgink.

Wat hooger op gaande, komt men bij 't hooge † van de Cappucijne, voor haar kerk, hebbende een seer groote en schoone tuyn. dan komt men ter plaatze alwaar meest al de Duytze kooplieden wonen: zeer lustigh en play-sant om de schoone uytzichte over de Revier de Loire. hooger op leyt dan de Hermitagje op de rotze aan de Revier seer schilderachtigh en playsant [zie afb. 3].

Door de poort d' la Poysonnerije [la Poissonnière], ofte du Pont zo gaat men na de vismarkt en komt men op de seer groote lange brugh van meer als 3000 treden leggen op de selve 7 parochie, sijnde buirten (met yeder zyn kerk) genaamd: 1: La Sousse 2: Belle Croi [Pont de la belle Croix tusschen de Poissonnière en Ile Gloriette] 3: Grand bi... [niet leesbaar; de straat op het derde eiland in de Loire heet rue de la Garde Biesse] 4: Petit B[iesse; naam van de straat op het vierde eiland] 5: Verte [Vertais, naam van de straat op het vijfde eiland] 6: Pilimi [thans Pirmil naam van het kasteel aan 't einde der reeks bruggen over de Loire] 7: Pont Roesou, etz. [Rousseau] ¹³⁾.

Anno 1646 Den 3de Julij. zo namen wy de Reys aan wierde wij door ettelyke monsr's Duytse kooplieden zijnde te paart uitgeleyt.

Nota: Doordien ik een onbedreven Ruijter was, zo raakte ik de laatste vaardigh en te paart in het uityden, zo volgde myn Ros, de vooruitydende, stapvoets, die een hoek van een straat om slaande, zo miste hy haar, daar op keerde myn maggere merry geswind zyn gat om, en teegh te vier-voet weer na zyn logement was onmogelyk hem op te houde of te keeren. scheelde zeer wynigh dat niet een kint of 2 overloopen had: wierd ik door een stalknecht met 't paart buyten geleyt, also dan het paart de weg zelfs wel wist. doch had geen haast met slaan en stooten, zo begont oubolligh te galoppeere, kon ik myn zelfs pas daar op houde, hadde ook 't

13) Deze brug ligt niet meer over de Loire, maar over de links beneden Nantes in de Loire vloeiende Sèvre Nantaise. Volgens aantekening van Hofstede de Groot schijnt hier een reeks bruggen bedoeld te zijn, die de vijf eilanden in de Loire met den vasten wal verbonden.

vallies niet wel vastgemaakt of 't was te swaar. immers het draayde op zy, en voort met het ry-kussen quam onder de buyk van myn caval te hangen. Zo quam endelyk tot Moven [Mauves], 3 myl van Nantes, daar de compangje mijn verwachte, ziende hoe aardigh mijn Rosbayaart het vallies droeg, zo meende haar siek te lachen. Met de vrienden hier gecollationneert hebbende en de Bon Voyage lustigh om gedronken synde, zo namen ons afscheydt, reden zy na Nantes en peurden ik met myn Reysgesel Lambert Domer aant wandelen na een vlek genaamt Oudon, 2 mijle. Van daar op 't lantstedeke Anceni 2 mijlle. hielden daar nachtrust. Den 4 Julij na een ¼ uurs gegaan te hebben, zo passeerden een ley-bergh, vorders door laagte en weylande tot Verade [Varades] een dorp twee mylle.

Nota. Was de wegh van Moven tot Oudon seer woest berghaghtigh, stijl en nedergaande, en uit de laagte tusschen de Rotze weder stijl om hoog te klimme: moet deze wegh te voet gedaan en de paarden der reysigers daar geleyt werden.

Vorders quame wy na 2 myle wandelens tot Ingrande[s] een vlek aan de Revier de Loire, Cantouce [Champtoceau] 2 mijl een dorp St. Germyn du Pre, een uur gaans, verder St. George [sur Loire] 1 groote mijl. Hier sliepen Den 5 Juli — gingen op 't vlek St. Martijn een goede myl. een ¼ uurs verder quamen aan een Bos, daardoor passeerde ½ uur zo quamen aan een Post-huys even buytent bos 1 myl. Alhier ons ververschende zo quam daar mede in een priester met 2 lantlieden. hy ons siende en hoorende duyts spreken, ook merkende dat wy schilders waaren, om wy na eenige van onze tekeninge zagen, zo begon ons in duyts aan te spreke, maakte kennissen: hadde hy tot Nantes wat gewoont en ook geschildert also zyn proffesi was was hy een Duytser van Duiren by aken vandaan: en tot parys priester geworden pro forma om den broode en 't luy of ledigh leven, ¹⁴⁾: was hy als 't post-paard van zyn Covent om oude siele op te zoeken hy zyn geselschap opschietende wandelde met ons 1 myl, op

ANGERS

zynde 18 france myl van Nantes. Is dit de hoofdstadt van Anjou. gelegen aan de revier de Maynne, die de stadt deelt in 2 deele, leyt in de hoogte, is een bisdome. St. Maurice ¹⁵⁾ is de domkerk, heeft 2 hooge

14) Over de wantoestanden bij de geestelijkheid schrijft J. H. Mariéjol in Lavis's Histoire de France illustrée, VI, p. 376: Ils [le clergé] continuaient dans leurs diocèses, quand par hasard ils y résidaient, ou dans les monastères, à recevoir et à donner des fêtes, à chasser et à danser.

15) De „weghwijsers" vermeldt: Daer sijn veel Kercken, als: I. l'eglise S Maurice, dat de Domkerck is, leydts als op een Bergh, en

toorens, leyt op de hoogte, zijnd van binne schoon, met seer hooge verdiepinge, doch zonder eenige pylaare onder andere Graven, is een van René, konink van Cicilië ¹⁶⁾, hangt boven zyn graft een oude schildery waar in een Doot, met een kostelyke tabbaart om hangen, en een kroon op 't hooft, en scepter in de hant hebbende, geschildert is ¹⁷⁾; zo men zegt zoude van hem selfs gedaan zyn. Onder alle Reliquie is hier het lichaam St. Maurice en een van de waterkruyke daarin Jesu water in wyn dede verandere op de Kannamsche bruiloft.

l'Eglise tout saints ¹⁸⁾ daarin siet men veel schilderye van heylige en apostelen en diergelyke.

l'Eglise de Jacobyn is nieuw en schoon waart van binne te zien ¹⁹⁾.

Heeft de stadt 5 poorten, als: Port St. Aubin [de Tour St. Aubin bestaat nog] 2 Pt. A. Michael, [in 't NO der stad], 3 Pt. Toutsaints, 4: Pt. St. Nicola [deze en de volgende aan den rechter oever] 5: La Porte Lionnes. [thans nog Rue en Place Lionnaise].

N.B: Op de poort Toutsaints, zaten doen gevangen, 1646 veele Spanjaarts, die in de slag van Rocroy gevangen wierden. Even buyten deze poort is een fraaye kerkje van de ordere de Reculljes ²⁰⁾, waarin 't altaarstuk zynde een vlucht van Egipten geschildert is, C. Porsyn ²¹⁾. Aende rechterzyde, ziet men een stuk van

heeft drie hooge Toornen, daer de swaerste Klock van Vranckrijk in te sien is, en boven sijnde, kan men de gantsche Stadt met haer omganghen besichtigen: dese Kerck is seer breed, en dat meest te verwonderen is, sonder Pilaren gebouwt; Het hooge Autaer is aldaer, (behalven de anderen die eer eenige seerkostelijck, en met maermere Pilaren verciert sijn) met een silvere Plaet bedeckt. Onder alle Graf-schriften, is daer gedenckwaerdigh dat van den Bischoep Iohannis Olivarin, 't welck om de kortheyt hier na-gelaten wordt also 't selvighe by Abraham Golnitz te lesen is. Daer in zijn onder andere reliquien S, Maurici te sien, nevens veel kostelijckheden meer, als sijn Swaert in een silvere Scheede: item, een van de Kruycken van Cana, daer Christus het water in wijn veranderde, sijnde van roode Steen, den Iaspis niet ongelijck; die Koningh Renatus van Sicilien, in dese Kerck begraven, van Ierusalem heeft laten brengen. N.B. Uit de weghwijsers worden steeds alleen de passages aangehaald, die in direct verband staan met den tekst van Schellinks.

16) Geboren te Angers 1409, overleden 1480; omringde zich met een kring van litteratoren en schilders; was zelf als illustrator bekend.

17) Voorstellingen van den dood komen in Frankrijk sedert de Renaissance herhaaldelijck voor, zoowel geschilderd als in de sculptuur. cf. E. Mâle, l'Art religieux après le concile de Trente Parijs 1932, p. 222 sqq.

18) Vormt thans, in vervallen toestand, een deel van het Museum van Schoone Kunsten. Het was een vroeg Gotisch bouwwerk uit ongeveer 1230; na het instorten van het schip in 1815 is alleen het transept blijven staan.

19) Er is ons geen kerk te Angers bekend uit de 17e eeuw.

20) Misschien is de abbaye de Toussaints bedoeld, een 17e eeuwsch bouwwerk, thans niet meer als klooster in gebruik.

21) Welke schilder wordt bedoeld?

Bassano ²²⁾ zynde een herdersgroet aan 't kindeke Jesu, ontrent de Revier de Maynne leyt seer playsant op een bergh de kerk en het klooster van de kapucijne ²³⁾.

Aan de rechter hant buyten deze poort leyt het kasteel geweldigh hoogh op de steenrotze heeft rontsomme hooge sterke muire, en 18 ronde torens, ook machtige diepe grachten. In de voorstadt St. Jacob, ziet men een seer fraaye en hooge gelegen kerk St. Nicolai toegevyt ²⁴⁾.

Over de Revier gaan 2 Brugge zynde de eene in de stadt, seer dicht met huyze betimmert, gaande de fraayste straat der stadt daar over ²⁵⁾ de 2e is la Pont Neuf bewoont by Mollenaars ²⁶⁾. Op deze Brugh staat een Piramide 1623 aldaar opgerecht door den konink Lodewijk en La Reine Mère. [zie afb. 12 en 13].

Tot Angiers is een universiteit of hoogeschool En ook een Munt getekent met de letter F. Buyten is le Prez d'Allemands ²⁷⁾ ofte de duytsze weyde zynde savonts by somer de verlust plaats van de jonge lieden zo vreemde-linge al inwoonders.

De gereformeerde hebben haar kerk buyten tot Sorgil [St. George].

Nota: Leest van alles breder in de france weghwyzer folio 298.

Den 10 July. Zo wandelde van Angiers na Saumur, passeerden de poort St. Aubyn, en de voorstadt Bresignie [thans rue Bréssigny], quame by de Berghwerke waar uyt de Leye of Lardoise, gehouwen werde ²⁸⁾, zyn daar om her in groote menigte, daar doorgaans in gearbeyt wert. zagen onder dezelve eene, die schrikelyke diep was dat men schoon men boven rontsomme de wyde mont ofte openingh gink geene van

22) Indien niet meer ter plaatse aanwezig, hetgeen niet mogelijk was na te gaan, zal het, gezien het groote aantal versies van deze voorstelling bij Bassano, moeilijk zijn, het werk met een der thans bekende exemplaren te identificeeren. Cf. L. Fröhlich-Bum, Neu aufgetauchte Gemälde Jac. Bassanos; Jahrbuch der Kunsthist. Sammlungen, Wien, Neue Folge IV, 1930, p. 231 sqq.

23) Gesticht door Hendrik IV, op den rechter oever van de Maine, ongeveer daar, waar thans de Rue St. Lazare is.

24) Aan den weg naar Nantes, op den rechter oever van de Maine.

25) De Pont du centre.

26) Op de plek waar thans de Pont de la haute Chaine ligt.

27) De „weghwyser” vermeldt: Daer teghen over een is een schoon groote Beemdt, le prez d' Allemands..... genamet., 't welck van een Duytsch edelman, daer ghestorven, aen zijn Natie te zijnder ghedachtenisse vereert is, om hen daer te verlustighen.....

28) Te Trélazé; de „weghwyser” vermeldt: Omtrent Angers komende, vind men de Ardosiers, in 't Latijn Ardesias, zijnde groote machtige steenrotsen, daer men de schalien of leyen uyt haelt, yeder Ardosierre of Schalie-bergh heeft sijn Put, daer het water gestadigh met veel paerden uyt-gehaelt werdt, sonder selfs op eenige Feestdagen te rusten, om dat het in de Putten de overhandt niet nemen zouw.

de arbeijders onder in de laagte zien konde, maar men hoorde het slaan met haare houweele en hamers en het galmen van haar roepen etz, en zyn deze putten perpendicular of recht na de gront nedergaande, rontsomme met hoeken en groote vakken uitgehouden [zie afb. 14]. Ons weder op de rechte wegh begevende, zo quamen tot St. George 1 myl van Angiers, alhier hadden die van de gereformeerde Religie haar kerk. en wijnigh van daar passeerde wij de Revier [de Authion] de welke door Pont du Cee [Ponts-de-Cé] ²⁹⁾ vloeit. Zo quame doen op den Dyk langs de Loire, die de Lage Landen bewaart, en aan de over zyde vertoonde het land zich zeer playsant met hooge wynbergen, veel Nobelesse of heerlykheden ende dorpen en vlekke. Zyn aan de laagzyde meest al gebouwt lant van koorn, en alderleij velt-gewas, en fruit boomen zo is den Dyk met schoone Noote-boomen bezet. Daggenic [thans La Daguinière] 1 myl, vorder ½ Myl, op La Capelle boehal [La Bohalle].

Na 2 Myl op Matturine [St. Mathurin], noch 2 Myl verder op Le Roucsie [les Rosiers] ³⁰⁾ waar tegen (over de Loire) leyt 't vlek Siene [Gennes], op een zeer hoogen bergh. Zo quame na 1½ Myl op St. Martyn [St. Martin de la Place] een schoon lank dorp, van daar een myl tot St. Lambert, leyt dan de stadt Saumur seer fraay te sien over de Revier aan de andere zyde. Na ½ Myl gaans zo quamen over de Brugh tot

SAMUR

Gelegen in Anjou, aan de Revier de Loire, zeer playsant, heeft een groot sterk kasteel hoogh op de steen rotze gebouwt zeer lustigh om zyn uytzicht ronts om her, [zie afb. 15 en 16] was 1646 daar 't gebiet hebbende L' Marischal d'la Bresse ³¹⁾.

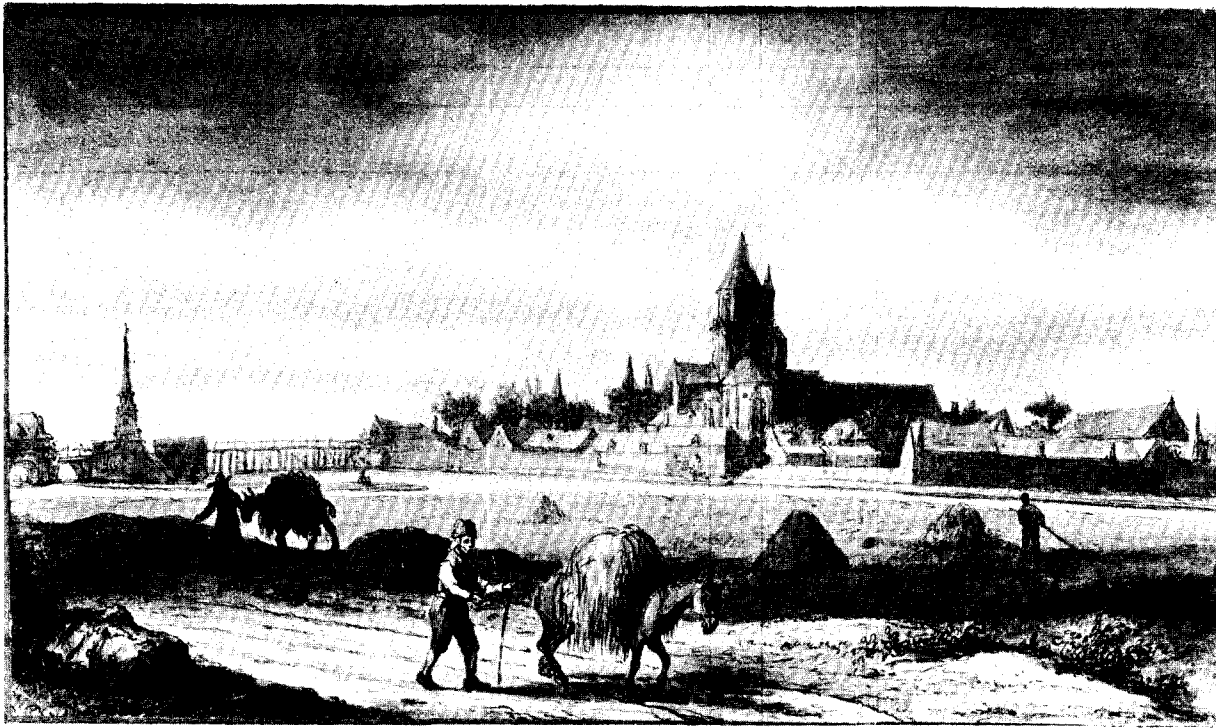
In de hoofd-kerk ziet men groote steene Christoffel ³²⁾

29) De volgende opmerking uit de „weghwyser” is typeerend voor de oncritische wijze waarop deze zijn bronnen gebruikt: Omtrent Angers komende laet men Pont de Cee of See, aen de slincker handt leggen, alsoo ghenamet, en is, soo men seydt, van Iulius Caesar gebouwt, quasi Pons Caesaris (Keysers Brugh) maer andere willen dat het sijn naem heeft van 't Duytsche woordt Zee, 't welck een stil-staende water beduydt, en dat Pont de Zee soo veel te seggen zy, als Pons Stagni, of Stagnantis Ligeris, (de brugh van de Loire daer hy stilst loopt).

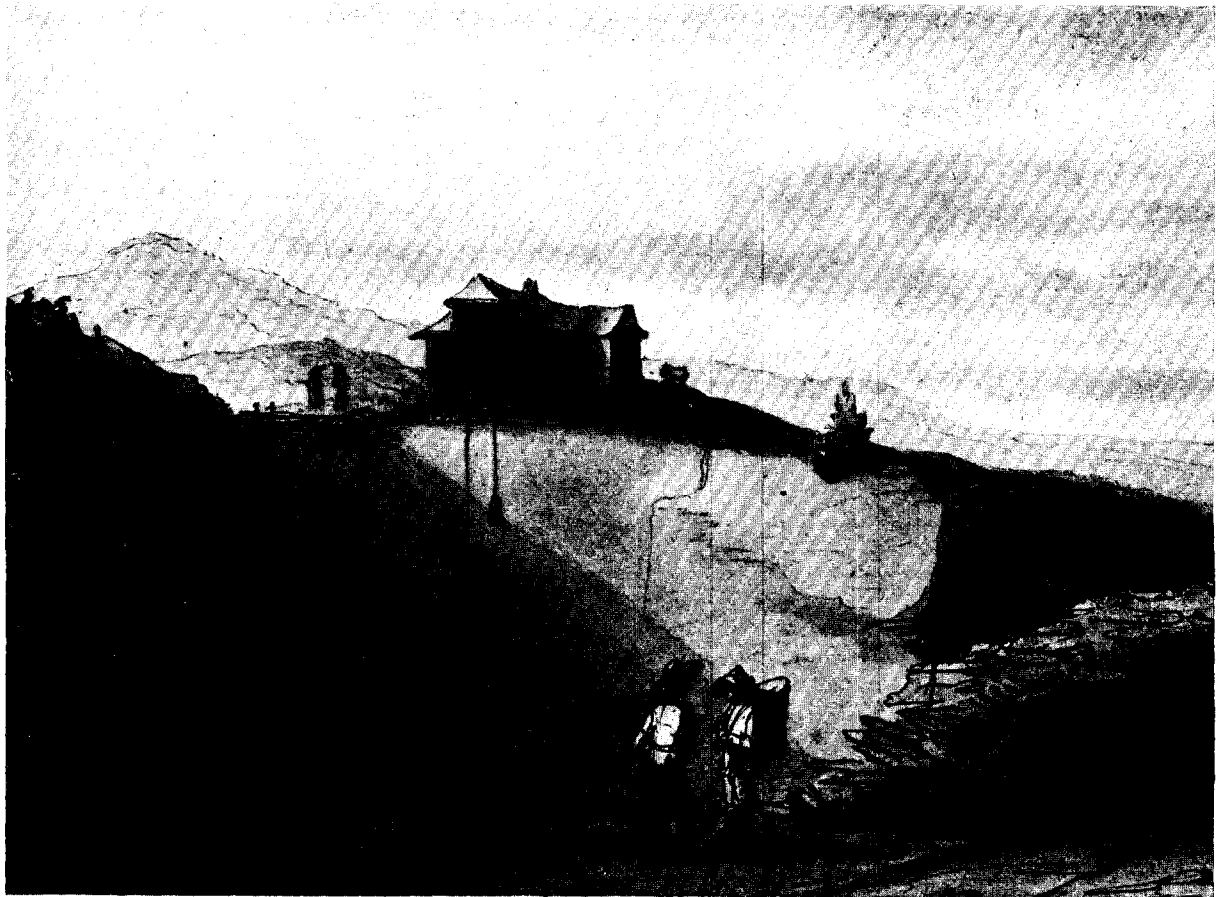
30) „Weghwyser”: Van Samur over de brugh die Voorstad van 't groene Kruys uytreydende, soo komt men vier mijlen van daeraen een Dorp genaemt les Rosiers, en twee mijlen voorder het dorp S. Mathurin, daer de beste herbergh in de drie Koningen is.

31) „Weghwyser”: aldaer tot Gouverneur stellende Monsr. de la Bresse.

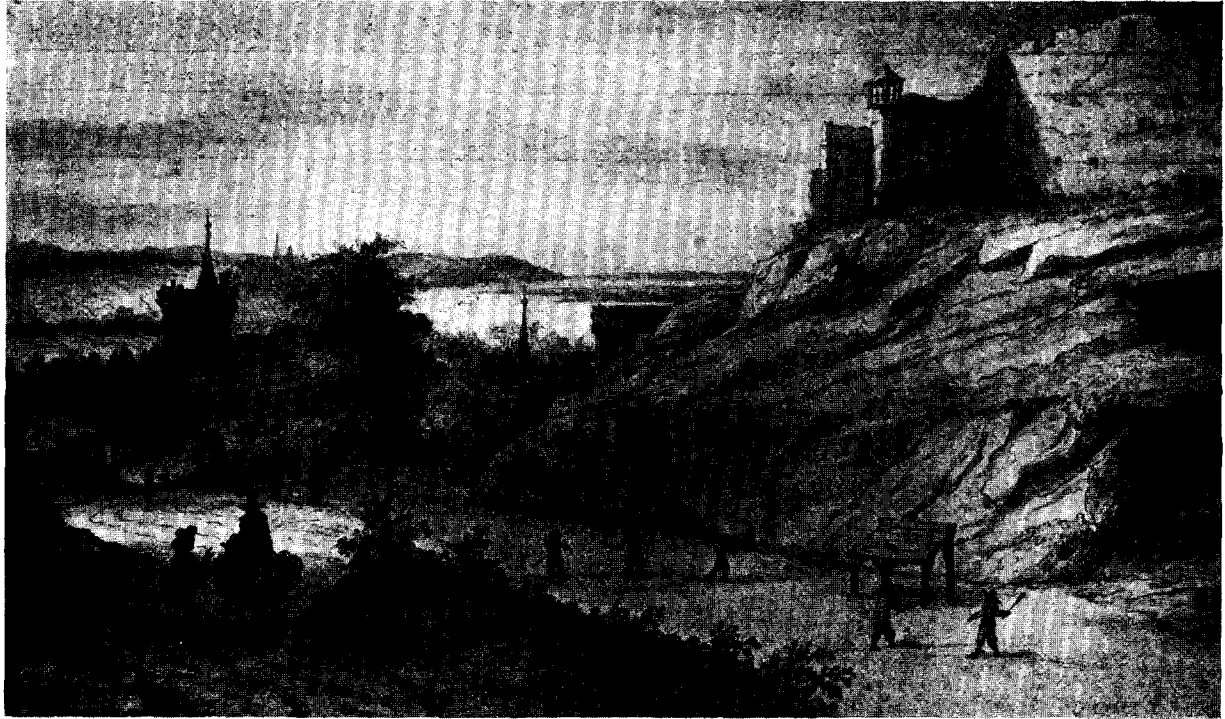
32) „Weghwyser”: Noch is daer een Kerck, S. Pieter toe-gewijt, in welcke een groote steene Christoffel, niet minder als die tot Parijs, te sien is.

Afb. 13. Lambert Doomer, (Cat. 13) Angers, blik op de „Pont-Neuf” en de St. Jean (Prentenkabinet, Berlijn)

Afb. 14. Lambert Doomer, (Cat. 20) De leigroeven buiten Angers (Prentenkabinet, Berlijn)

Afb. 15. Lambert Doomer, (Cat. 77) Saumur met de kerken St. Hilaire en St. Florent en de Kaatsspelers (Albertina, Weenen)

Afb. 16. Lambert Doomer, (Cat. 76) De Loire bij Saumur gezien van het kasteel (Museum Condé, Chantilly)

heeft de stadt nauwe strate doch buyten is zo veel te meer vermaakelykheit en wandelinghe. Die van de Religie hebben hier een kerk inde stadt en ook haar hooge school of universiteyt als te Montauban en te Die. bevinden zich doorgaans veele vreemdelinge alhier Heeft de stadt heeft 6 voorsteden daar van dry de voornaamste zyn, als, Nantillij; Belange [thans nog: Place de la Belange, N.D. de Nantilly.] waar inde vermaarde kerk is van Nostre dame des ardelliers bediend van de Peres Orateurs. 3. de derde is van 't groene kruys [croix verte] over de Loire gelegen zynde met een schoone brugh aan de stadt gehecht. 4 poorten heeft Samur, als La Port du Pont, 2 Pt. de la Belange, 3 La Pt. du Bourg, 4: La Port de Finet.

In het voorburgh Belange is een kerk St. Nicola [St. Nicolas du Chardonnet] toegewyt ziet men daarin een St. Michaels-beelt dat wonderlyk met alderley snorrepype van zeegewas is behangen, aldaar geoffert vande pelgrims die tot St. Malo geweest hebben in Bretange wyders op 't eynde van deze schoone Voorstadt is de kappel of schoone kerk Nostre Dame des Ardelliers³³). Van buyten een springende Fontyn hebbende waar van daagelyks veel sieken en gebrekelyke komen drinken, en in wasschen om genesen te werden Van binnen is de kerk uittermaten behangen met alderley krukken, stelten, houtkruken, raden Baare, Balke, kruywagens, en veel diergelykx meer. 't welke kruppel, lamme, sieke en gebrekelyke daar hebben gelaten genezen zynde door de L: Vrou het tresoor is waardigh om zyn kostelykheit toont men daar een zeer grootze zilvere lamp, en 2 groote kandelaars, zynde alle zeer konstigh gedreven, zyn daar vereert door den konink Lod. 14 geschatt op 20 000 gl: Voorders is de schat niet te beschrijven door de veelhey, ziet men onder de selve veele kindere van zilver, zo gebaakerde als andere. geoffert door vrouwe die onvruchtbaar geweest waare. Het kerkelyk misgewaat is prachtigh en kostelyk. Nevens dit tresoor gaat men door een deur na de kappel van St. Magdalena, doch moet men langs een seer stylle en hooge trapp uit de Rots gehouwen na de kapel: Ziet men daarin door een tralij leggen de afbeelding van St. Madgl: van steen gehouwen afklimmende ziet men een heerlyk gesicht over de stadt en brugh, van deze kerk de N: D: d: ardelliers leest men int brede in de gedrukte boekjes daar van³⁴).

33) „Weghwijsjer“: Nostre Dame des Ardellier, van de Peres Orateurs beseten, die daer hun Collegien houden; dese Kerck is door gantsch Vranckrijk vermaert, en dat weghens geseyde Mirakelen, die daer souden geschiedt zijn.

Het gebouw wordt toegeschreven aan den architect Lemercier. Cf. Michel, Histoire de l'Art VI, p. 180.

34) Een exemplaar hiervan is ons niet bekend.

Nota: Van Saumur leest in de weghwyzer meer op folio 297.

Zo als wy dan tot Saumur gekomen ware vraagde in een braave winkel, waar wy als vreemdeling best zoude kunnen logeere, zo wierden gebracht in de voornaamste herbergh, daar wij heerlijk opgedist en gedient wierde, doch voor ons te graveeligh zijnde zo gingen smorgens uit om onze koopman daar wij aan verschreve waaren te vinden, wierden geroepen zo wij voor bij een boekwinkel ginge door een Jongman van Rotterdam zijnde de welke met oor lof van zyn meester met ons gink, en vorders ons in een bequamer logys bestelde daar wij wel waaren: leyden hij ons over al waar wat te zien was en dede ons groote vrientschap, hier ontmoeten wij wederom onse Duytze Priester de schilder van Duren, die ons ook alles vertoonde wat fraaij en ook schilderachtigh was, waaren met hem lustigh vrolijk in ons logement. Na dat wij dan eenige tijd besteet hadden met tekenen na 't leven, zo vertrokken wij weder den 18 July Dede Den Priester ons uitgeleijde tot verre voorbij de K: Nostre D. d. ardelliers wees hij ons den wegh om te gaan naar Riechelieu ons afscheyd van de vrolijke pater genomen hebbende, zo vorderden onze wegh langs het geberghte. en de Revier de Loire een 1/2 uur. zo quamen aan de Revier de S..., passeerden Don Priere [Dampierre], Soussé [Chouzay], Parnij [Parnay], Le Parochje d'Aubyn, zo aan een stedeke gelegen nevens de Revier op het geberghte genaamt Mont Soervou [Montsoreau], 't same 3 mijl van Saumur, van daar quamen aan een proper stedeken

CHINON

Nota: de beschryvingh leest men in de franze Mercurius of stedeboek op folio 356.

Is gelegen onder tegen het gebergte aan de Revier de Vienne, leyt het Casteel op de Rotze, de heer van deze Plaats was Monsr. La Broesiu, heeft veele kerke de voornaamste waaren St. Estienne, St. Maurice, St. Memme, St. Jaq. [thans nog Rue faubourg S. Jacques].

Van Chinon quamen op Champeni [Champigny-sur-Veude] 3 myle is een groot vlek, met chasteel dat gerasseert is³⁵) heeft een kapel (Sainte Chapelle) daar een fraay tresoor in bewaart wert. Na een Mijl wandelens meest seer playsant door de Boomen, en langs Muiragie, zo quamen dan Den 20 July: aan de beroemde nieuwe stadt genaamt

35) Door den Kardinaal de Richelieu uit najver; thans weer opgebouwd.

RICHELIEU

Nota: De beschrijvinge leest men in de France weghwyzer folio 290.

Deze zeer nette landtstadt Is gebouwt door Armand Jean de Plessis, Cardinaal de Richelieu, ao 1630 en volgende Jaare. op de Grenzen van Poictou aan Amable [de Mable] een Revierke in de laage vlake landsdouw. Is vierkant, hebbende een rechte schoone straat. heeft 6 Poorte als 1 La Porte de Chinon, 2 P. de Poitiers, 3 La Port de Louduin [Loudun]. werden de drij maar geopent, zijn de andere maar water-poorten. De stadt en alles binne ook de kerk bezien hebbende, zo gaat men na 't Casteel ³⁶⁾, langs een schoone vijver en hof, een poort door zijnde gegaan komt men aan den ingank van kasteel of Palays, staande boven op het spits van de Coupel een metaale faam en onder 't verdek boven de poort de afbeeldingh van Lod. 13, en aan wederzijde van de poort twee albaste beelde een Mars en Hercules, even binnen de Poort weder twee beelde een apollo en Charitas. recht over deze poort is een heerlijk portaal, heeft 4 roode albaste pijlaeren ijder uit een stuk 3 manslengde hoogh. rontsomme deze voorplaats ziet men 36 schoone antykze statuaas. Borstbeelde in ronde parken en daar onder in zo veel Nisse. 36 statuaas heele beelde. doch munten uit 2 naakte slaven, zijn de zelve wegens de konst en deught, heerlijk.

Is deze plaats aardigh geplavijt. wierden wij aan de Rechterhand door een deur gebracht, eenige trappen op in een heerlijke kamer, de schoorsteen prachtig geciert met uitgehouwe cieraade en wapens, wederzyde een schoon beelt, een Neptuin en Mercuri alle seer hoogh vergult. Zo zyn alle de solders konstigh en cierlyke gehouwe en vergult, en ettelyke met treffelyke schilderyen (van ondere te zien, zo ook yeder schouw zyn bysonder stuk waar na de kamers genoemt werde zynde also dit de Moyzi kamer, als daar hy met het volk Israëls door't Roode meir trekt Numero 1 ³⁷⁾).

No. 2 — Is mede heerlijk de Porcia, genaamt na het schouwstuk. Hier zietmen 2 beelde de Starkte en Heerlykheit, vergult als voren ³⁸⁾.

No. 3 — De Lucreetia kamer, en als voren schoon.

No. 4 — La Garde Robbe de la Reyne, klyn, en vol alderley afbeeldingh van alle de groote van Vrankryk ten tijde van Hend: 4 zo prince als Dames Levens groote tot de Borst waaren Hend. 4, en la Roine Mere,

36) Zie litteratuur genoemd in de Inleiding onder noot 21, 22 en 23.

37) Ook Vignier noemt geen meester.

38) Bij Vignier „Générosité” en „Mauvaise Fortune” genoemd.

en Lod. 13. vorder 74 Prince en inde 20 Dames, wat kleynder ³⁹⁾).

No. 5 — Is Le Chambre de la Reyne waar in een over prachtige schouw of vier-stede, de kostelykste van al hebbende wederzyts, beneffens de cieraade een seer schoon beelt 't eene een Flora. 't andere de Magnificensy. 't Schoorsteen stuk een Pallas, onder haar voeten een Sfinx ⁴⁰⁾, daar benevens zitten boven 2 zydeuren 2 heerlyk Famae, treffelyk gehouwen en vergult. Vorder een stuk zynde het Dispuut van Pallas en Neptuijn, om de Regeeringh van Athene ⁴¹⁾.

No. 6 — Door een van de zyde-deuren hier ingekomen synde, zagen daar onder de andere schilderyen vier heerlyk geordoneerde en geschilderde triumphie ⁴²⁾.

No. 7 — Is niet in noteerens waardigh, van daar komt men in No. 8 — Eenige trappen op te gaan: Is dit het cabinet ofte konstkamer, vol van treffelyk konst-stukken ⁴³⁾. Zagen daarin 2 stukken van A: Tempeest. Een roode Meer. daar Pharo verdrinkt, met voor op de gront seer aardige vrouwen en gelade kameele, 't ander Apolon hangend' aan een boom, werdende van Joab doorsteken, voorts een treffelyk Battali.

Een Maria Hemelvaart. treffelyk, van P. P. Rubens ⁴⁴⁾ van Guide Bolonee, 2 stuke een Ecce Homo 1/2 lyf, een Lucretia so groot alst leven, heerlyk.

noch van P. P. Rubens, een doode Christi leggende op de schoot Maria, daarnevens Magdalena, en een weenent Engeltje. is als onverbeterlyk fraay

Van A. v: Dyk. De koningin van Engelant ⁴⁵⁾

Van Corregio, een Leda, en ook een Judich ⁴⁶⁾, treffelyk.

Van P: Veronees, een zeer aardigh musieq, vol beelden, en fraaye actje, snaakze tronijs en kleeding.

Een Cain en Abel, boven de schoorsteen, puyk goet.

Van Raefeal d'Urbain. Josep, en Maria met het kindeke Jh: op de schoot daar by een St. Jantje staat, is zeer konstigh gehandelt.

Dit waaren doenmaals de voornaamste van alle de andere konststukken in dit Cabinet.

39) Bij Vignier evenmin nadere gegevens.

40) Vignier: Minerve triomfe du Sphinx.

41) Namelyk als plafond.

42) Van Deruet en Claude Lorrain, thans in het Museum te Orleans (cat. E. M. nrs 84 Sqq).

43) Volgen de niet elders genoemde stukken; zie Inleiding blz. 5.

44) Bonnaffé kent in de later gereed gekomen Grande Chapelle een „Assomption de la Vierge de Rubens”, die waarschijnlijk identiek geacht moet worden met deze „Hemelvaart”.

45) Bij Vignier in den linkervleugel, in de eerste zaal van de hoofdtrap af gerekend.

46) Bij Vignier in de anti-chambre de son Eminence een Judith van Caravaggio, identiek met deze??

No. 9 — Niet als een ordinari kamer; zo quame in

No. 10 — Deze was schoon, het schouwstuk was een Herculi zich zelfs verbrandende ⁴⁷⁾.

No. 11 — Het apartement des koninks. Daar in zagen onder alle de komst, 2 stukken van Montangne, een dans, en 't ander Poeterij ⁴⁸⁾.

van Poessyn, 3 heelyke en vercierlyke thriumfe ⁴⁹⁾, van Stella, een fraay schoorsteenstuk ⁵⁰⁾, daar benevens een Hoop en d' Abondantia ⁵¹⁾. schoon gehouwen en vergult, gelyk alle het kostelyk werk van deze schoorsteen. Vorders waaren daar 6 antyke borstbeelden van Albast d'Oriental benevens drie Porfiere antyke vaasze, en andere kostelykheit.

No. 11 — Het schouwstuk in deze kamer was een Alexander en Cleopater. [sic] ⁵²⁾ — Zo was in No. 12 — 't stuk Venus en Vulcaan ⁵²⁾,

No. 13 — Is een koninklyke Plaats hebbende een heere-lyke seer schoon gepolyste leeningh van rooden albast of marme leeninge aan de dubbelde Portaal-trappen, waar boven de 2 overkostelyke beelde ofte slaven, van M: Ang Buonarrotti zyn staande ⁵³⁾. Van buytene stonde in deze prachtige plaats zes antyke beelde van marmer, zynde de solder heerlyk vergult.

No. 14 — Hier in zagen het Conterfijtsel van den Cardinaal De Richelieu levensgrootte, als mede 2 konstige Nachtstukken ⁵⁴⁾.

heeft deze zaal 2 schouwe, boven 't eene was Salomons afgodenooffer, 't andere Mosi de wet ontfangende: beneffens ijder 2 vergulde beelde ⁵⁵⁾.

No. 15 — Waar in de volgende konststukken Eerstelyk van P. P. Rubens een Leeuwejacht seer fraay, van F. Snyders een paart dat van de wolven wert verscheurt uitermaten werkelyk ⁵⁶⁾.

van Bassan, de ontschaakinge vande Sabynsche Maagde vol werks, en treffelyke actje ⁵⁷⁾.

van Joshpyn ⁵⁸⁾ het schouw stuk: zynde Herculi ver-tredende 't monster Hydra. waar onder staat: Arman

du Richelieu Herculi admirandus, armand de Richelieu hardie main ⁵⁹⁾ d'Hercule;

zyn daar de afbeeldinge van de vader en de Groot vader, van de voorn. Card.

No. 16 — Is een klyn kappel. waar in onder andere konststukken uitmunt een St. Jeronimus zynde Mozaik-werk, van alderley steentjes zo wonderlyk gehandelt, dat ongelooflyk is zo wegens tekeningh, actje als kolo-reeringe

No. 17 — Daarin was van M. anglo: een St. Francisco, half lyf ⁶⁰⁾. treffelyk gedaan en devoot 't Schou stuk was van Jossepijn, de tyd en waarheit, zeer fraay gedaan

No. 18 — was noch niet voltoijt, 1646 wiert daar noch in geschildert. stonden daarinne doen 2 groote Globes van Metaal op cierelyke en konste voet-stukken.

No. 19 — Volgt daarna de koninklyke zaal. N. B: *Breder beschreven in myn laatst Reyze 1662* en wat meer notteeren waardigh is zo ook op Folio 290 in de france Weghwyzer ⁶¹⁾ [zie Bijlage II].

Richelieu —

20 July hier gingen logeeren in Vergulde put, Gingen wy bezien eerst de stadt, kerk en daarna het voorn.

⁵⁹⁾ Vignier: ardue main.

⁶⁰⁾ Bonnaffé kent hier een Sebastiaan of Franciscus van A. Carracci (?).

Het werk schijnt thans verloren. P. d'Achiardi in zijn monografie over Seb. del Piombo is geneigd met Bonnaffé aan een naamsverwisseling van schilder en voorgestelde heilige te gelooven. In dat geval zou de S. Sebastiaan naar de Carracci uit het Louvre het hier bedoelde schilderij zijn. Nu ook Sch. die onafhankelijk van het gidsje van Vignier schreef, een Franciscus vermeldt, is dit een reden te meer de gezochte verklaring van d'Achiardi en Bonnaffé voor onjuist te houden en aan te nemen dat ook dit schilderij een Seb. del Piombo is geweest en thans verloren gegaan is.

⁶¹⁾ Van alle bezienswaardigheden door Sch. genoemd, worden de volgende bij Vignier en Bonnaffé, niet behandeld:

Chambre de la Reine:

beelden: Flora en Magnificensie; Fama.

Cabinet (du Roi?):

schilderijen:

A. Tempeest, Pharao in 't Roode Meer; Absalom.

G. Bolonees, Ecce Homo, half lijf; Lucretia, so groot als leven.

Rubens, doode Christi op de schoot Maria, daarevens Magdalena en een weenent engeltje.

Correggio, Leda; Judith.

P. Veronees, Musieq.

Anoniem, Cain en Abel.

Rafaël, Josef en Maria met kindeke Jezus op de schoot, daarbij een St. Jantje staat.

Apartements du Roi, et du Cardinal:

Anonieme schilderijen:

Alexander en Cleopatra,

Venus en Vulcanus,

Portretten van den Vader en den grootvader van den Cardinaal.

Josepin: Tijd en Waarheid.

47) Bij Vignier terloops genoemd.

48) Bij Vignier genoemd: Minerve chassant les vices, en Par-nasse.

49) Bij Vignier: trois Bacchanales.

50) Voorstellende: Vrijgevigheid van Titus.

51) Vignier: Espérance et Abondance en plein relief.

52) Zie noot 39.

53) Thans in het Louvre.

54) Voorstellende: Verloochening van Petrus; Muziek bij kaars-licht.

55) Ook bij Vignier geen meester genoemd.

56) Vignier: deux grandes Tableaux, desquels d'un représente combat d'hommes, de lions et de chevaux. Les personnages sont de Rubens, animaux de Chenèdre, et les paysages de Fouquiere.

57) Id. bij Vignier.

58) Bedoelt hij Giuseppe Cesari, gen. d'Arpino?

Palleys, lusthove en de ijspuit bezien, en daar na wandelde naar ons logys.

21 d° Gingen weder na de Lusthove om te tekene [zie afb. 17] 's avonts hoorde dat twee duytzte Monsr. daar in het logement waaren gekomen, na dat wij malkandere begroet hadde zo bevonden wij dat het een was de soon van de Equipagie Meester ter admiraliteyt: Sr..... Lantsman ⁶²⁾ En het andere een Monsr. uit Zeelandt. Zo gingen wij dan weder met ons 4 op den 22 d°: het palleys en alles bezien, ter dege, voort wandelde met de Monsrs. onze lantliede

23 d°: zo vertrokken deze Monsrs. na Loduin [Loudun] te paart, ginge wy in de Lusthof tekene.

24 d°: smorgens vroeg vertrocken van Richelieu. naar Tours, zynde 11 france Myle quame op Vielle d'Bossart [l'île Bouchard] 3 myl, meest berg en dal, Pont Rouaen [Pont de Ruan] 4 myl, noeielyke wegh meest over geberchte en door de valleje volgt een playsanter wegh door koorn landen, en menigte van Noote-boomen, zo komt men op St. Pije [Cinq-Mars-la-Pile] een uur van Tours vorders aan een lange steene brugh over de laage landen, en de klyne revier de Shere, die 's winters overvloeit. Is 3325 treden lank, en niet hoogh. of wel onderhouden.

Nota: Van Richelieu komende kan men in Passant de Caves Gouttiers wel besien.

T O U R S

De hoofdstadt in touraine. een groote schoone Aartsbisschoppelijke stadt waar van N B Breeder in de France Weghwyser op folio 281.

Deze vruchtbaare lustige landstrecke wert wel te rechte geprezen, en genoemt te zyn Le Jardin de France

Een half myl buyten Tours gingen bezien de vermaarde oude heerlyke Abdye Marmontiers ⁶³⁾

N.B: waar van de breder beschryvinge in de F. Weghwyser folio 286, en in *myn laatste france Reyze*. [Zie bijlage III]

Buyten Tours gingen bezien de onderaardsche holle Grotten, 2 mylen van de stadt genaamt Les Caves Gouttiers ⁶⁴⁾ waar inne alle het gestadigh afdruy-

62) Jan Jacobsz Lantsman, geschilderd door J. Backer als schutter in 1642 en door B. van der Helst als regent van het O.Z. Aalmoeniershuis in 1654? Zie Moes Iconografia Batava nr. 4375.

63) [Zie cat. nr. 96]

64) Deze schijnen niet meer toegankelijk te zijn: „Weghwyser”: Twee mijlen van Tours zijn les Caves Gouttiers, (de holle grotten) die men uyt nieuwsgierigheydt gaet besichtigen: dit zijn seer langhe onder-aerdsche plaetsen, daer in zijnde, siet men het Water van boven droppen, dat neder-vallende in steen verandert, zijnde schoon en rondt of het suyckere erwteten waren. [zie cat. nr. 99]

pende water door de koude locht in steen verandert vreemt om te zien, gaat men met licht daar in.

Den 29 July Na dat alles wel bezien hadden en wat getekent zo vertrocken na AMBOISE 7 myl wandelen zo meest langs de Loire op een dyk, quamen aan een Parochi Vielodam, [la Ville aux dames] vorders op een dorp Molwi. [Montlouis] van daar quame na noch 3 Myl voeteerens tot

A M B O I S E

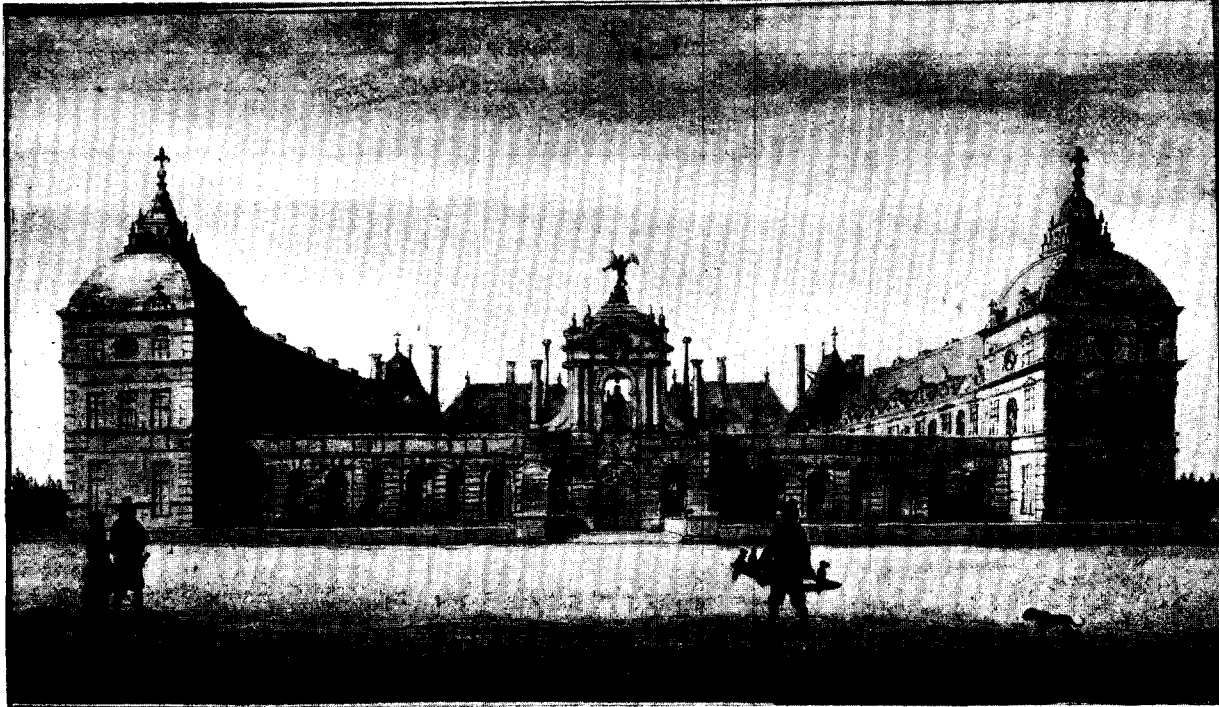
Breder leest men hier van in de F. weghwyzer f° 277. Is deze stad klijn leggende playsant aan de Loire waar over een braave steene brugh met 14 boogen, daar bij veel watermolens leggen het slot leyt hoogh op de Rotze is sterk. [zie afb. 22] zagen wij den machtige groote hartshoorn in de kerk ⁶⁵⁾ hangen, was 7 treden lank, hebbend 22 tacken gevangen zynde int bos d'Ardenne door Konink Lud: XI, hadde om den hals een goude halsbant waar op gegraveert waren. eenige woorden aenwysende dat dit beest door Julius Caesar gejaagt, gevangen, en in vryheit gestelt was Men toonde ons int koor de Reliquie, als een hoofd zo groot alst leven van fyn gout waarin bewaart lagen, eenigh gebeente van St. Florentyn achter het hoog autaar stont op vier kopere pylaaren, een seer sierlyke kerk van silver onder een verhemelte. Des koninks kappel is met seer constige Beelthouwerye verciert, bovent altaar is een Magdalena, zeer sierlyk van kleedingh en goede actje doende. In het kleyne koor was een St. Michael, en daar tegen over een St. Bernard goed van maakzel. In den ingank hingen 4 Ribben van het hart een seer groot en swaare hals-knok. Was des koninks bedepplaats, met een ysere deur gesloten: hy daar ingaande om te bidden. Zo werdt die geopent en achter hem gesloten en bewaart. In deze kapel is de autaar tafel van palmenhout, zeer uitstekende heerlyk van konstige beelthouwerie, zynde de Passje onzes heere, wert gehouden van A. Durer ⁶⁶⁾ te zyn gemaakt. benefens dit autaar toonden men ons 2 kassen vol reliquie, In d'eene was ook het hoofd van St. Florentin ⁶⁷⁾. aan de rechter zyde van dit Celletje, was de pertinent afbeeldinge van het graft Christ ⁶⁸⁾

65) „Weghwyser”: Aen de Poort van dese Kerck siet men een Hartshoorn (van sulcke groote en dicke, dat de aanschouwers twijfelen, of 't oock door konst moght gemaect syn; maer die u 't sien laten, verseeckeren dat dit hart ghevangen is in 't Bosch van Ardenne, en dat het een halsband aan hadt, waer op soodanighe woorden stonden, die bethuyghden dat het van Iulius Caesar ghejaecht, gevangen en gelost is) de Welcke Konningh Ludovicus de XI daer vereert, en bevolen heeft op te hangen.

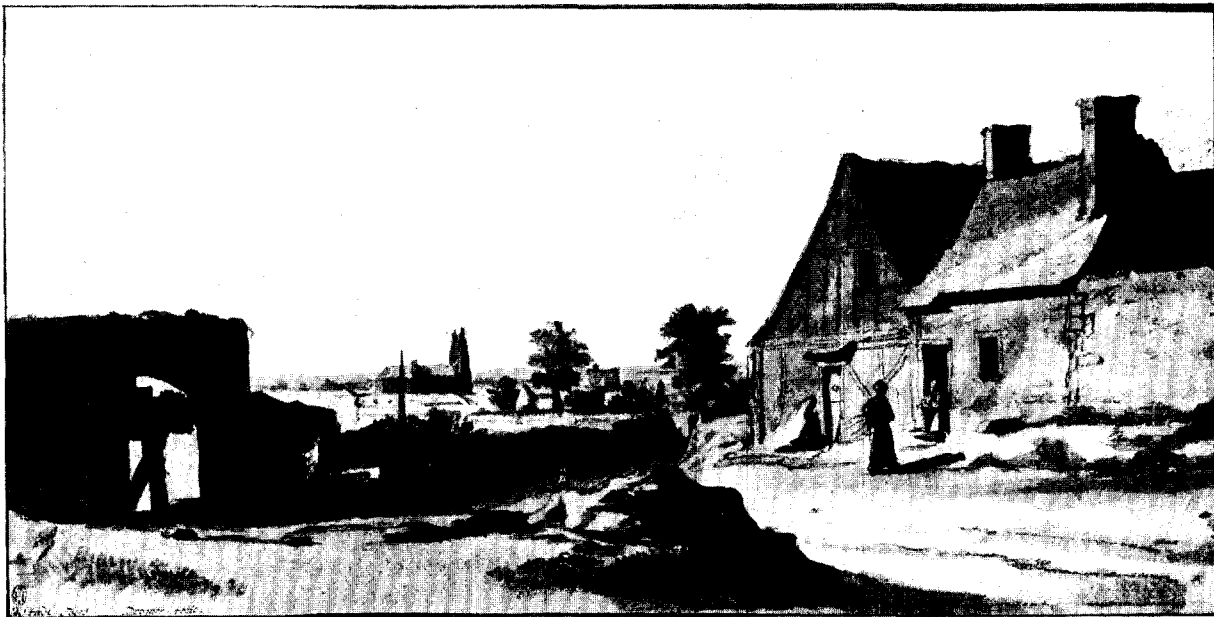
66) Waarschijnlijk een staaltje van de grootspraak van gidsen.

67) Van al deze reliquien zijn met de ten dienste staande hulpmiddelen geen gegevens te vinden.

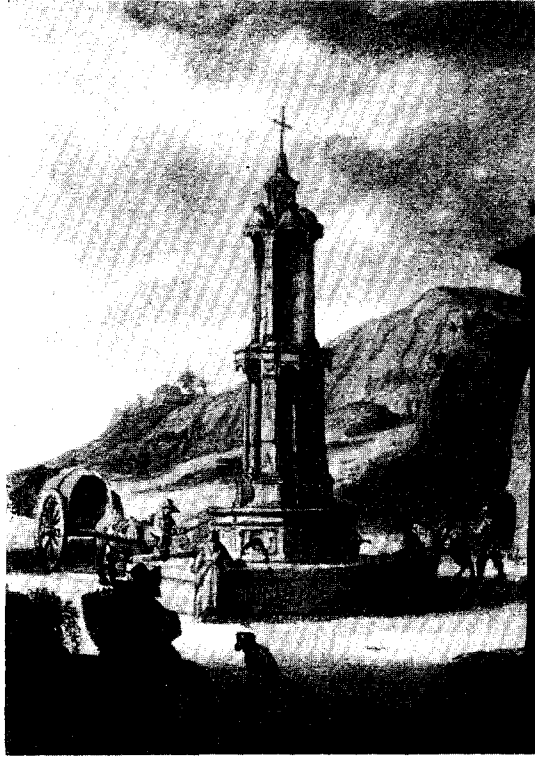
68) Een XVIde eeuwsche groep thans in de kerk St. Denis.

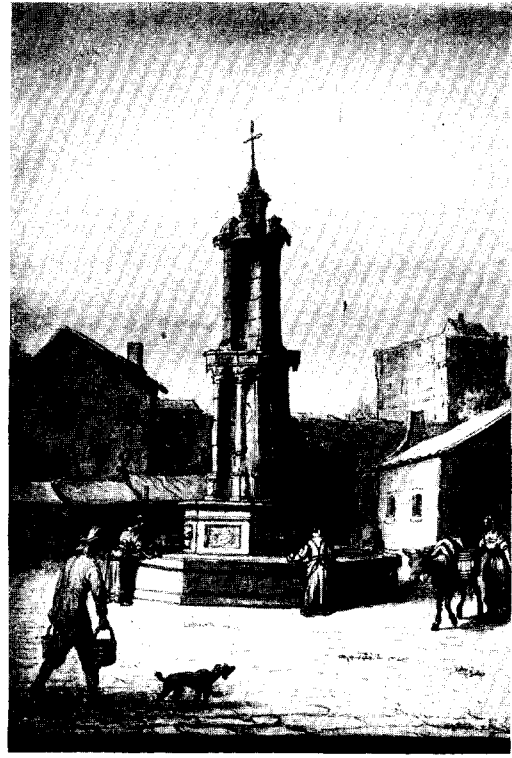
Afb. 17. Lambert Doomer, (Cat. 72) Het slot van Kardinaal Richelieu (Britsch Museum, Londen)

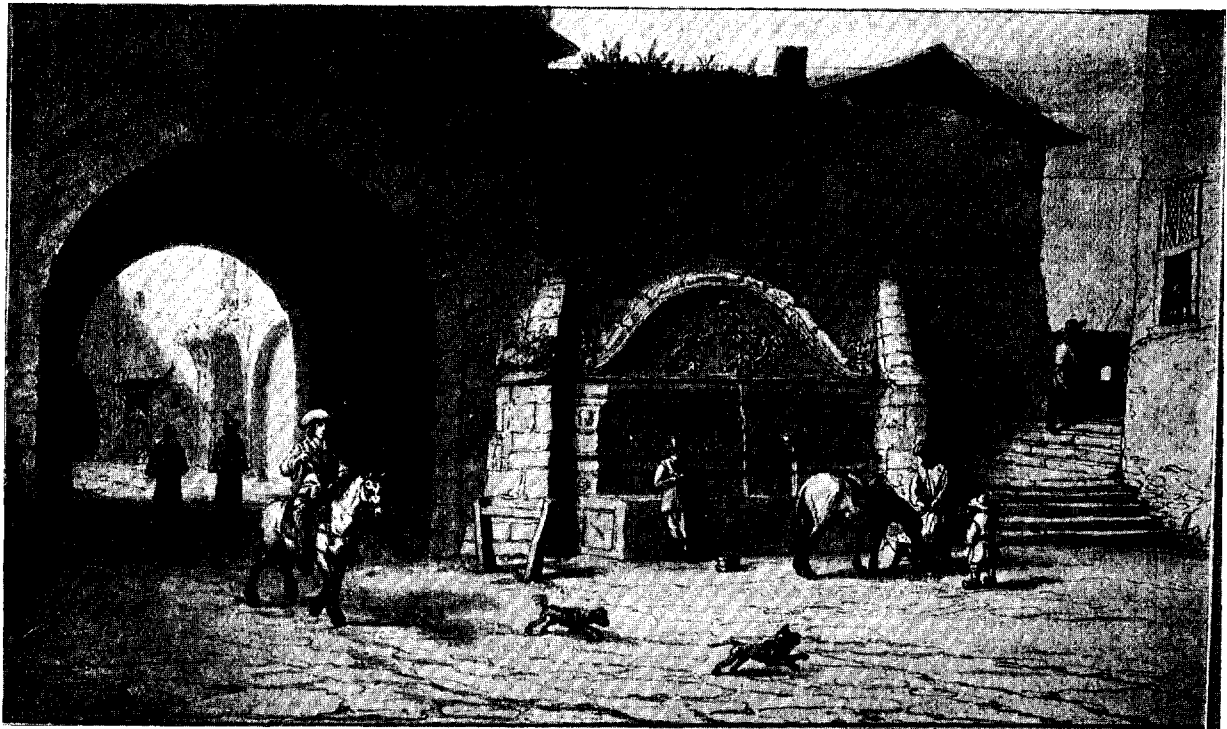
Afb. 18. Lambert Doomer, (Cat. 86) Gezicht op Tours (Kunsthalle, Hamburg)

Afb. 19. Lambert Doomer, (Cat. 92) De fontein te Tours (Teyler's Museum, Haarlem)

Afb. 20. Lambert Doomer, (Cat. 93) De fontein te Tours (Verz. F. Koenigs, Museum Boymans, Rotterdam)

Afb. 21. Lambert Doomer, (Cat. 88) Een poort en een fontein in Tours (verz. Chr. P. van Eeghen, Amsterdam)

was met een sterk yzere traly afgesloten, hebbende een yzere deur: doch maar een $\frac{1}{2}$ mans lengde hoogh, daar door men dan nootzaakelyk als met reverentje, voor 't graft buygende, in moet gaan, ziet men dan een afbeeldinge van een doode Christi, leggende in een holte, staande aan het hoofd en voeten eynde een Engel, houdende alderlij passy gereetschap. Daar beneffens zyn dan noch 15 Engeltjes en Cherubyns doen elk een bysonder aardige en beweegelyke actje van groote droefheit en rou zyn altzamen van witte marmer gehouwen en geschildert. Over dit nagebootst graft Ch zag men de conterfeysels van Pilatij en Herodes wierden wy in een kamer gebracht waarin Coninck Caroli 13 (sic) seer schielyke was overlede, [1498]⁶⁹⁾, hebbende gesont en wel te pas, eenige hovelingen in de kaatsbaan zien speelen, was nu dit kaatsbaan zeer vervallen, passeerde wy een vreemde vierdubbelde wentel-trap van steene gemaakt. Boven langs de muire gaande, heeft men een zeer heerlyk schoon uitzicht, door de schrikelyke hoogte ziet men daar ook een schoone groote en diepe Put, daar altijt water in is. Zoude in dit slot wel 500 kamers zyn, zo groot als klijn.

Alles wel besien hebbende zo vertrokken den 1 Augusti meest langs de Loire, op een dyk, quame aan een Boug of dorp 4 Myl van Amboise. Vuve [Veuves] genaamt, vorders op Ecuse [Escure], 1 Myl, zo op Soeri [Chauzy] 2 Myl, van daar arriveerde tot

BLOIS

Is een schoone stadt gelegen in Beauce aan de Loire, gebynaamt de korenschuur van Vrankryk: de beschryvinge van deze stadt Leest men breder in de france weghwyzer f° 269.

Na dat ons 3 dagen in deze stadt hadden opgehouden, en alles, zo van binne, en buyten bezien wat waardigh was, ook de stadt uitgetekent [zie afb. 26] enz. zo Den 4 Augusti zo traden wy in een klijne Revier boot om tegens de stroom van de Loire op na Orleans te vaare, Passeerden St. Die [St. Dyé] een klijne stadt, en van daar opwaarts willende arbeyde de 4 of 5 barcquiers haar schier aan 't eynde, zaten tegens door de stroom op santplate mosten zy veelyts in water, en heffen zo de boot, daar over heen. Zo dat een zeer verdrietigh en ellendigh vaaren was, door het gestadigh martelen, en het optreken tegens de snelle stroom, eyndelyk quamen al sukkelende savonts laat aan een stedeken genaamt

⁶⁹⁾ Aan de gevolgen van een slag die hij zich tegen 't hoofd gegeven had.

BOISGENCIJ [Beaugency]

zynde noch 7 mylen van Orleans in een seer playsante en vruchtbaare plaats gelegen hebbende een lange schilderachtige brugh over de Revier de Loire, die daar by wintertyt breet is. Hier dan gearriveert zynde, zo wierden wy door onze afgesloofde water lieden in een herbergh gebracht daar wy redelyk wel waaren

Den 5 Augusti smorgens quame onse barquiers om ons 't sloop te haelen daar wy niet aan wilde, wilden haar de halve vracht betaalen, daar uit terstont zeer groot rumoer en krakeel ontstont, wilde zy per fors de heel vracht hebben, gelyk zy bedongen hadden om ons tot Orleans te breng en wilden wy haar de zelve niet geven. Zoude op slaan en vechten uitgekomen hebbe, gelyk een bootsman haast den degen van L. Domer van de tafel gegrepen hadde. Eyndelyk door tusschen spreken van onze hospes zo contenteerde haar lieden met een drinkpennink daarop zy vertrokken, en gingen wy doen de stadt besien en buyten uittekene: en wandelde doen vorder.

ORLEANS:

D 6 Augusti, tot deze vermaarde Stadt aangekomen zynde, zo besteden dry dagen ontrent om alles wel te bezien ende stadt na 't leven af te tekene, [zie afb. 28] Nota: De beschryving van Orleans lees men in de Fransche weghwyzer folio 160.

Den 9 Augusti Zo reden met de Koets na Parys met seer goet geselschap en seer schoon weder quamen eerst tot Artenay — 6 myle, passeerden het vermaarde bos van Orleans.

Zo vorder op Thoury [Toury] een Stedeken vier myl, Angerville mede een stedeken — 4 Myl, zo op Estampes [Etampes] — 6 Myl, hier hielden ons middaghmaal,

Nota: Leest men in de france weghwyzer breder hier af, f° 168,

passeerden over de hoogte genaamt Estache de Laron 2 Myll, van daar na noch drij myl tot Chastres.

N. B: Leest van deze plaats op deselve folio inde Weghwyzer.

hier hielden de Nacht-rust.

Den 10 Augusti, reden voort op Linas 2 Myl, so wyders door LongSumeau [Longjumeau] is nog 2 Myl, Bourg la Reyne, drij mylle, verder van daar noch twee Mylen zynde tot Parys

Nota. het Bosch van Orleans passeerende, zo wierdt gemerk dat vagebonde of Rovers op ons pasten, gelyk dan even het Bos door synde bleek, want wierden wy

eerst van een moietemaker aangerant, en maakten die het zo grof eerst met krakeel, en schelden op de voerlieden van de koets en koetswagen, dat hy hebbende een slag met de zweep gekregen, doen den degen uittrock, en daar mede den voerman na 't lijf was, die om onze wagen heen Jagende. waar op van zyn makkers 't hoofd hier en daar uit de struwelle, en wyngaarde stekende scheen te zullen geassesteert werden, doch doordien wy in de 2 wagens almans, en eenige Melitaire officiers daar by waaren en al wel versien met degens pistoolen en lange roers enz: zo kregen de schrik daar in en aertzeldend zy, dropen wegh. Zo wy dan ook 2 diergelyke schelmen aan de wegh ontrent Parys zagen op Raden leggen, waaren Levendigh geradbraakt, en den eenen hadde noch 2 dagen of meer geleeft en om drinken geroepen, kermende van dorst, meer als pyn, en wiert hem ook drinken gegeven, waar door verquicte, en daar na de Geest quam te geven.

Zyn gekomen dicht onder de stadt, zagen zo groote menichte van mensche dat ons verwonderde door het door malkander swiere, en daar na als 2 heyren malkandre aanvallende met steene en slingers. waaren veele lacquayen daar onder, bleven 2 dootd legge zo wy hoorden.

PARYS

N. B: Zynde de Beschryvingh van deze wyt vermaarde stadt in brede te lezen in de France weghwyzer op folio 172.

Tegens den avondt in Parys aangekomen synde [zie afb. 29] so namen ons Logijs in een treffelyke herbergh.

Den 11 August Zo gink Monsr Lambert Domer smorgens op-zoeken, een bekende vrient, zynde een ebbehoutwerker, vont hy die in het faubourg St. Antoni bracht hem mede in ons logement. rekende hy met den hospes af, die wy betaalden en met onze vrient gingen, logeerde dan ook tot zynen huyze. Gingen doen met hem int eerst de stadt op en neder, ook buyten rontsomme alles wat waardigh was bezien, te langh om schryven en, als boven in de weghwyzer breder te lezen ⁷⁰).

70) De weghwijser noemt alleen:

La Cité met eglise notre Dame, Palais de Phil. Pulcher met Sainte Chapelle. Place Dauphine. Vijf bruggen met huizen en diverse bijzonderheden, Petit Chatelet. Notre Dame. Kerken: S. Bartholomeus, S. Pierre d'Assis, S. Eloy, S. Germain le vieil. Hotel Dieu, S. Genevieve, S. Denis de la Chartre.

Universiteitswijk: S. Cosmi en Damiani, Klooster des Cordeliers, S. André des Arts, Klooster der Augustijners, S. Severi, S. Yves, S. Benoit, Dominicaner Klooster, S. Stephanus Graecorum, S. Jan van 't Lateraan, S. Etienne du Mont, Klooster S. Genevieve.

Hotel de Lesle, de Nemours, de Segulier, de Villeroy, de Cluny. Vervolgens de voorsteden met hun kerken en paleizen.

Nota: Doch deze volgende plaatze niet, —

Buyten de Poort St. Antoni gingen na het Palleys of Chasteau Banyole ⁷¹) twee klijne Myl, hebbende een zeer playsante lusthof, waar in zonderlinge fraaye groot Fontijn, hebbende in de midden een waterdraak met 9 hoofden benefens noch in 't ronde 16 waterpypen, zo dat als hy sprinkt, een aardige Galderye van water maakt. Zagen in den hof 16 antyke statuaas waar onder zeer goede waaren ten derde een zeer lustige schaduachtige plaats, in de ronde hebbende een springende fontijn int midden,

ten vierden een playsante lange wandelplaats wederzyts met schoone dreve, boomen. En aan het Eynde des selfs was op de muir een Poort en Perspective zynde zo bysonderlyk fraay geschildert en als toverachtig nattuirlyk gehandelt, dat onmogelyk verbeterd zou kunnen werden, zoude men niet anders zeggen kunnen als dat men door deze poort zou kunnen vorder gaen, Wiert ons verhaalt dat verscheyde malen de vligende vogelen, zich daar tegen doot hadden gevlogen, meenden door deze Poort heen't vliege.

5: was daar ook een ijzer loof-werk, geciert met alderhande groote en klijne aardige bloem zynde alles met de hamer zeer konstigh gewerkt.

Le Convent de Picpus ⁷²) Gingen bezien om de aardige Grottas of cierelyke Hermitagje en vertooninge van de heylige St. Jean, St. Franssisco, St. Jeronimus, St. Guillemus, Dux-Quitan: staande op een steen gehouwen: Regnum Caelorum Vim Patitur et violenti rapiunt, illud, dat is B: Remundus Martir 3 ordinis De Penetenci M: Magdalena,

Dan noch 2 andere: de beelden zo groot als het leven. Is in de midden een † Fontijn. Zagen noch een groote schoone plaats rontsomme bezet met Hermitagje. Wiert ons noch vertoont een Christus int hofken, zeer aardigh en constigh toegestelt, verciert met alderley see-gewas, en schoone architect.

In Parys zagen op de Place de Greve te [sic] persoone

71) Waarschijnlijk bedoelt Schellinks het lusthuis te Bagneux, welks tuinen door le Nôtre waren aangelegd.

72) Hun eigenlijke naam luidt: Péniteurs Réformés du Tiers ordre de St. François. ...jardin, des Piquepuces, qui sont entre les premieres maisons, où il y a des grottes de rocailles et de coquillages qui sont fort mal travaillées. Ces Pères ont dans leur refectoire un tableau de Lebrun et un autre sur le grand Autel de leur Eglise, qui sont estimez. Sur les confessiaux ils ont placés de statues, entre les quelles il y en a quelques unes d'après Germain Pilon excellent sculpteur. Le convent des Piquepuces est fort bien bâti, quoiqu'il n'ait été commancé qu'en 1595. Vincent Masart ou Musart, né à Paris, en a été le fondateur l'établit au village de Piquepuces, dont ces Religieux ont reçu le nom.

(Brice, Description de la Ville de Paris, 1725)

raabraken, waren struykrovers was den een geweest Camerdienaar van de Coningin.

Nota: Hadde ik gehoopt tot Parys te vinden de constige schilders Jan Asselin alias Crabbetje, en Nicola Helt alias Stockade⁷³), aan de welke gerecomand waaren door de Hr Arnout Jordaan Ramperts ontfangen van Niemegen. doch waaren zy lieden met vrouw en kinde re een wijnich te vooren van daar na Hollant vertrokken. Gingen bezoeken een consthedelaar Monsr fardinand, waar aan een brief van Recomand. hadde my medegegeven door Monsr Casper Ruts Junior.

Voor tydt kortinge zo schilderde wy Elk een stukje, waarvoor ons vereerde eenige boekjes printen van Jan Asselij, en andere.

Hadde niet anders gedacht als om hooger op na Lions te trekken, doch wiert ons afgeraden. Zo dan alles tot genoegen bezien hebbende resolveerde weder te vertrekken. waar op dan den 7 September van Parys Met de koetswagen reden na Rouen of Rowaan. zagen het slot Montmorency ter Rhant leggen hoog op een bergh, wierden wy 2 maal over de Revier de Seine gezet door zyn seer kromme zwier, zo quamen dan tot

ARGENTUEIL

Zynde een klijn lant stedeken, daar men door passeert, en ziet men dan een zeer playsante en vruchtbaare schoone lantstreek zo van kooren, wyngaarde al mede alderlij fruyte en aartgewas zo komt men dan aan het lustigh stedeken

PONTOISE

gelegen aan de Revier d' Oyse of Asia.

N. B: Breder van deze stadt, leest in de F: weghwyser folio 336.

Na dat wy hier Middag maal gehoude hadde zo reden 7 mylen verder en quame zo tot

ESCOVIJ [Ecouis]

N.B: leest hiervan in de w.wyzer folio 336,

Van daar reden na dat daar Nachtrust hadde gehouden een playsante wegh. synde

8 September. quamen zo tot Quevy [?] daar wy die-nerde en na 2 myllen rydens quamen aan het dorp Fleury, zynde 4 myle van Rouen. alwaar wy tegens den avondt aan quamen en by donker in de stadt, wierden wy door een Juffr van Rouen gebracht in een goede herberg alwaar wy gelogeert vonden eene Monsr Jaques le Marchier Goutsmit en juwelier van amsterdam ons wel bekendt, gingen met hem de stadt bezien.

⁷³) Op den terugweg uit Rome. Cf. H. Gerson. Ausbreitung der Holländischen Malerei. Haarlem 1942, p. 50 sqq.

ROUEN

Leest hier van de beschryvingh in de france w:wyzer folio 338,

Gingen wy eenige dagen de stadt buyten en ook binnen bezien [zie afb. 30] wandelde over al heene vonden alhier in passant weder Monsr Lantsman en de Seeuwze Monsr. ook de schilder pieter Kuykert van Amsterd. onze oude vrient. Alhier zynde zo wachten gestadigh op tyding van Havre de Grace of ook gelegenheit van scheppen en convoy naar Hollant willende mochte gereet zyn. hetwelk eyndelyk wel te voren quam, doch het vertrek was ongewis waaren zommige koopvaardyschepen niet gereet.

N.B: Wilde myn Reys-Broeder echter vertreke van Rouen, om by de scheepen te zyn, om seker te gaan, wilde hy dan cito voort met de Messagier en wiert myn sulcx afgeraden om de kosten zo met de Messagier, als ook om dat tot Havre Grace, de herbergiers, de vreemdelinge dapper weeten te scheeren, en de beurs dun te maken. Zo wilde ik wel ons goet laten met de Messagier voor af ryde, maar volgens vriende raat te voet wandelen na Havre de Grace. als 't tyd was. 't welk myn Reysgesel, per fors niet wilde doen maar met alle kracht zin eygen zin volgen, en volgens zyn korzelkoppigh voornemen, zo vertrok hy liet my daar (zonder Reysgelt) doch was ik niet seer bedroeft alzo ik terstont van de bekende vrienden zo veel gelt konde krygen, als benoodicht mocht hebben, hadde ik tot parys van onze koopman wel meerder som konnen opnemen: doch zeyde myn reysgesel dat ik zulkx niet behoefde alzo hy genoegh by hem hadde om myn te verstrekke tot dat wy in hollant zoude wezen, doch wilde myn zo hy vertrok, niets met alle verstrekken. Ik dan tot Rouen, zynde gebleven, vont veel civielder en liberaalder lantslieden. Doordien Monsr J. Lemarchier, na Hamburg quam te vertrekken, zo presenteerde myn vry mede te nemen, om dan daar wat te blyven, of na Holland te gaan, doch vondt ik zulk niet raatsaam, zo dan tot Rouen blyvende, zo huurde wy een kamer met ons drijven, dat was benefens de Zeeuwze Monsr. en Monsr Lantsman, myn persoon zelve, was ons zulks veel onkostelykster, terwyle dat wy naart vertreck van de scheppen moste wachten met patientje terwyle gingen wy binnen en buyten alles terdeegh beschouwen en ook onze tytkortinge nemen in de palmaliebaan⁷⁴) en

⁷⁴) Het paille-maille, van Franschen oorsprong, en hier meest malien genoemd, had in de 17e eeuw zijn bloeitijd. Een malie was een tamelijk lange buigzame stok, aan welker einde een houten, meest met ijzer beslagen hamer bevestigd was. Hiermede werd

de vriende te bezoeken. tot dat eyndelyk hoorde dat de scheppen op haar vertrek vaardigh lagen. zo dat wy daar op onze baggaje aan de Messagier leverde om tot Havre de Grace te brengen, daar op wy den 24 Septembr met ons Drije de wandelingh aannamen, zo quamen tegens den avondt tot Caudebeck, zynde 6 mylen. was daar Kermis: speelde Jan Pattagje, was ijder vrolyk, kriede vol menschen.

CAUDEBECK [Caudebec]

Is een klijn landstedeken vermaart, om dat zeer goede hoeden gemaakt werden, over al bekend. Door dien hier alle herberge en kroege vol dronke lieden waaren, zo resolveerden liever wat verder te gaan na een posthuys dachten daar immers veel beter geaccomodeert te werden. doch was zo deerlyk pover, en desolaat, om dat daar noit geen lieden quamen logeere, dat wy ons met wat droogh broot, en seer harde suire wyn daar behelpen mosten, gingen in onze kledere wat op een olyk bedt leggen, en raakten in slaap wiert een van allen ter middernacht waker en ziende door de glaaze dat het zo licht was, so riep op, op, wy verslaapen ons het is hoog dag daar op spronge wy ook van de koy riepen den hospes die wel quam maar seyde dat middernacht was, dat wy vry noch 4 of 5 uren wel mochte leggen slapen, en dat het maar maanlicht was, doch was om niet wilde het geselschap voort te Post, zeyde het zal doch wel haast dagh werden, en dan zyn wy al zo veel alreede geavanceert daar op liet den waart ons wel uit, en wy aan 't wandelen in een swaar bos, maar hadde wy zo niet lang gekuyert of daar quam een zwarte Regenlocht op die ook terstont de maan zo bedekte dat wy geen hand voor onze oogen zien konde, en geen wegh rayen en konde en wierde daarby met een seer koude slaghregen zo besprengt dat onze france somer kleding door en door weykt wierde, doch wenste wy wel weder, in ons Bethelms logijs te mogen by 't vier zijn En wegens Voluers of Rovers, malkander niet wij-nigh beangst makende, 'twelk vermeerderde door dien gerucht, en stemme hoorde, die ons na by naarderende waaren, zo weeken int donker vant bos zynde ter zyden af, lieten haar voor by passeere, waaren lieden te paart zo wy hoorde. Ik uit boertery, overluyt roepende qui va la. zo vlogen zy met de paarde, zo snel als konde en waaren my couragieuze lantsliens schier half doot van schrik en angst, om dat ik so geroepen hadde, wilde qualyk voort marcheere doch de regen, koude en angst dreef haar wel

een bal zoover mogelijk voortgeslagen, en hij die in het minste aantal slagen de geheele baan aflegde, won. (Dr G. J. Dozy in: Spel en spelen in de 17e eeuw, Baarn 1909, p. 22 sqq.).

Eyndelyk, het weer wat op klaarende, en ook haast dag werdende, zagen een vier verre voor ons uit daar wy op aan gingen, en bevonden een smit te zyn, dachte ons wat te droogen, doch hoorende dat wy in een vleck waaren daar beter in een herbergh konden geaccomodeert werden, zo gingen dan t volk opkloppen, lieten lustigh vier make en heette wyn, daar na ontbeten wat. daar door weder recht in postuir raakten. dese plaats heete Lisbon [Lillebonne] Van daar kuierden op het dorp genaamt La Boote, 25 Septembr, Wyders quamen daar de hoogte eynde, en zagen doen in 't verschiet inde vlaake laagte leggen Havre de Grace aan de Zee, en onder ons lag Honfleur het welke een kleen lantstedeken zynde, het welke wy, na wat wandelen passeerden en quame na noem ten vier uren in

HAVRE DE GRACE

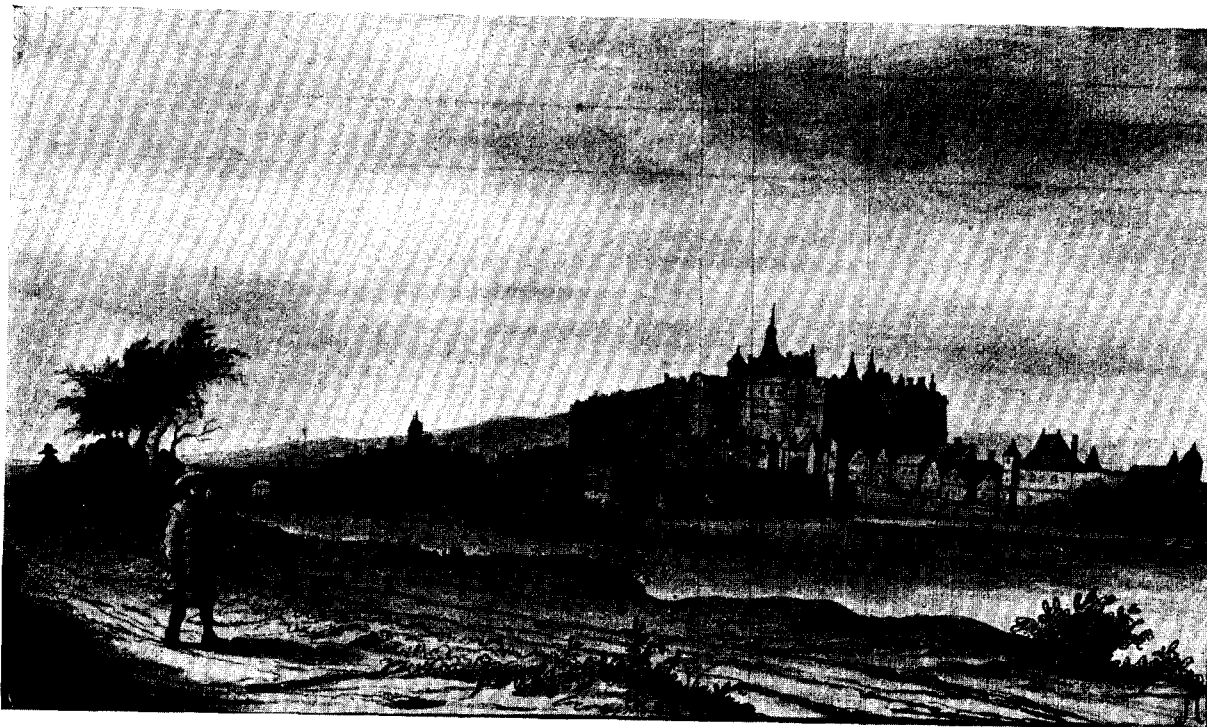
Een zeer bekende zeestadt leggende aan de mondt van de Revier de Seyne, in een vlakke of moeras [zie afb. 31], gesticht door den konink Francisco de Eerste om de Engelsche in toom te houden.

Is deze stadt door een sonderlinge list, ingenomen geweest door de Coninginne van Engelant Elizabeth en schoon de stadt van natuire en wallen zeer sterk, en van haar met sterk Garnisoen bezet was, zo is die onder t beleyt van Carel de IX, door raat der Coninginne Moeder Catharina de Medicis, stark belegerd en heftigh bestormt en haast veroverd in 1563,

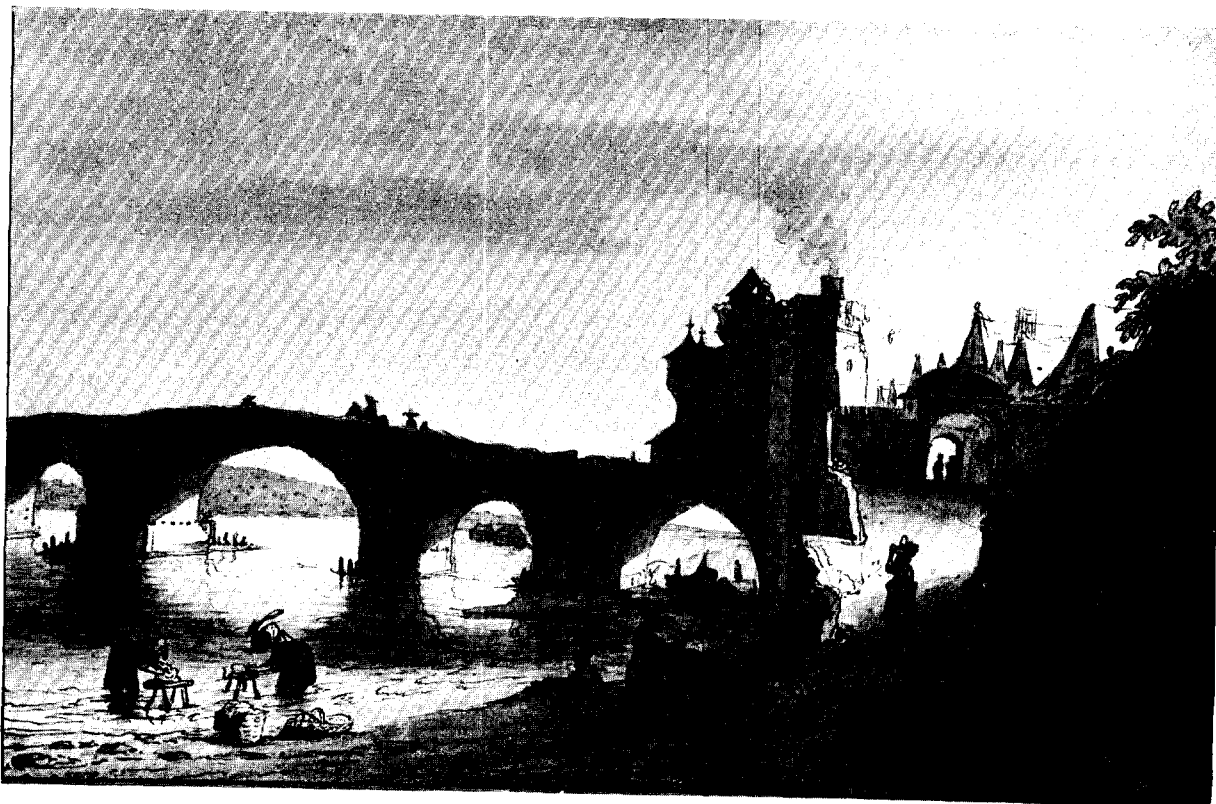
26 Septembr Gingen wy de stadt overal bezien. en ook op de strant lagen de hollantze scheepen daar op de Ree. Hier zagen wy een frans Nieuw schip afloopen in zee; hadden dat vol kindere groot en klijn gedaan volgens haar gewoonte de welke dan alle dicht by een gaan staan achter in't schip en loopen dan gelykerhant snel na vooren, om zo het schip aan 't afloopen te krygen; Wilde wat pratyk de timmerlieden gebruykte niet wel aan de gank komen, doch op het onverwachtste door het loopen der kinderen die daar niet op verdacht waaren zo, schoot het schip snel af, en ook viel op zyde om, en meest alle de kinderen hol over bol in de zee, was een schriklyk dink te sien, doch wierde al in haast door't zeevolk geberghd.

Den 27 Septembr Zo lieten wy ons aan boort brengen van de Commandeur de Jonge Liefde van Rotterdam, zynde zyn oorloghs-schip... wel gemonteert, was myn I Reysgesel, benefens veel passagiers op dit schip.

28 Dito op de Ree leggende, gegon (sic) de wint uit den Noordwesten styf op te blasen, dat 's nachts op een vliegende storm uitdraayde, verloorde wy een anker zo mede een parlaments schip,

Afb. 22. Lambert Doomer, (Cat. 1) Amboise, blik op de stad en het kasteel (veil. Mensing, 1937, Amsterdam)

Afb. 23. Lambert Doomer, (Cat. 2) De Loire bij Amboise (?) (Ermitage, Leningrad)

Afb. 24. Lambert Doomer, (Cat. 4) Rotswoningen bij Amboise (Louvre, Parijs)

Afb. 25. Lambert Doomer, (Cat. 6) Rotswoning bij Amboise (Kunsthandel Colnaghi & Co., 1935, Londen)

29, dito wiert het anker weder gehaalt doch snachts wederom door een harde storm verlooren was het weder doorgaans seer ongestuym, met harde wint.

30 dito Sondagh't wêer als vooren, snachts hadden een yzelyke storm, en 't was overal, overal riep de maats machtigh om licht en bylen om het plecht-anker te laten vallen, storte de zee grouwelyk in het schip, en wy in de constapels koye leggende dachten niet anders of't schip gink te gront. door dien zo grouwelyk veel water door de luyke in storte, hadden daar by een lager wal: Gaf God de 't geluk dat het plecht anker hechten had een sterk nieuw touw, waaren met de andre ankers door dien sleepte zeer na lant gedreven, Nu verlooren hier de scheeps boot, die aan strant gesmeten, en van de france terstont in stukke gekap en gesloopt wiert. Wilde onze Cappt. met alle kracht met scharp daar onder schieten. doch wiert hem afgeraden. verlooren de andre scheepen ook haare boots of raakte in de gront.

Den Eerste October begonst het weer te bedaaren, voer onze cappetyn na landt kocht een nieuwe sloep,

Den 2 Dito — was schoon weder de windt suydelyk, wiert t seyl gemaakt naar de middagh omtrent 2 uren maar door de groote stilte konden de Seynhoeck niet t boven komen, dierhalven zo mosten weder het anker laten vallen.

Den 3 Dito Met een oostelyke wint en seer schoon weder, wierden 's morgens de ankers gelicht, en de zeylen by gezet, doch wiert dootstil, vorderde wynich na de middagh zo kregen wy een fregat int gesicht, schooten dierhalven een schoot. doch wenden hy het van ons af. savonts kregen een wynich meer windt

Den 4 Dito de wint suyd-west smorgens hadden Diepe [Dieppe] in t gezicht, [zie afb. 32] daarvoor komende zo lieten t anker vallen. Voer de Kaptijn en ettelyke passagiers na lant, was regenachtig weder, quam 's avonts wederom, Den 5 Dito smorgens met 10 of 11 Paarde scheppen weder t zeyl gegaan, was de wint Noordtoost en O.N.O. Den 6 Dito schoon weer N:oost-wint, 's avonts zagen de Engelse en france kust, ten uure passeerde Doevers, In de nacht hoorden de Maats t schieten voor duynkerken. de wind west noordwest.

Den 7 October smorgens hadden een harden voortgank. 'smiddaghs kregen Walcheren int gesicht. de wind s.w. en west. styve koelte. lieten het anker vallen omtrent 3 myl van 't lant. savonts kregen een dryvenden storm doch en duirde niet langh.

Den 8 Dito met een N.W.en wint lichten het anker, s morgens omtrent 10 uure, zo quamen met goet moy weer het Goereeze Gat in Zalvo en na noen voor Hellevoetsluis wierden (na de Cappetyn, en

voor onse koyen de Constapel, en maats voldaan waaren) aan lant gezet met ons goet,

Den 9 Dito zo voeren wy met een kaagh na de stad Rotterdam,

Den 10 Dito tot Rotterd: aangekomen zynde, zo bestelden onze koffers in de Beurtman op Amsterd.; vertrok de Zeeuwze Reysgezel, en bleef Monsr Lantsman aldaar by de vrienden. zo vertrok ik dan alleen na de vaderlijke stad Amsterdam,

Den 11 Octob. aldaar wederom gesont met lief arriveerende, hebbende dan deze speel-reys van 6 M gelukkig voltrokken, vond ik de vrienden noch alle gesont. Godt zy geloofft!

BIJLAGEN

I: Journaal van 1663, f° 379.

Na noen Gingen met Monsr van Buiren na de Carmeliten, daar in het heerlyke graft zagen van Francois 2de Laatste hertogh van Bretange en zyn huysvrouw Anna⁷⁵). zynde van witte Marmersteen Leggen zy daar beyde boven op, is treffelyk en seer wel na de konst uitgehouwen, verziert met beelden Leydt een aardige windthondt en Leeuw aan de voeten. op de 4 hoeken staan heerlyke vrouws beelde de apostelen rontsomme, en onder die in ronde parcke geestelyke perzoonen; kurieus gedaan. ter S:handt vant hoog autaar stonden eenige Reliquien als van St. Tomas een tant, een tant en been van St. Daudentes, van van St. Colamime Martir; 2 tanden en een stuk kaakebeen. Is dit in een kas van silver vergl't met glas daar voor, opgehouden door 2 knielende engelen. daar nevens noch zo een kas van Engelen op gehouden, waar in een been van St. Hecenlani Martir Buyten 't coor hangt een Bannier van eene Maximilliane Leopoldi Conte de torringh a yettenbach Cavalier de la Cambre de son Altesse electDux de Bauvaex Anno 1661. tot Nantes in een seer slechten staat, en onbekent in een herbergh overleden —

Nota: De duyze: anders de Gereformeerde hebben haars kerk 3 myle buyte Nantes aen een Plaats Souesse. Zagen mede Le Chambre de Comte daar in niets als de groote zaal te zien is, en klynder kamers besichtigde de

75) Zeer terecht merkt Schellinks op, dat dit een bijzonder stuk is; het betreft de bekende tombe van Michel Colombe en Jean Perreal, thans sedert 1817 in de kathedraal S. Pierre. (cf. P. Vitry, Michel Colombe et la sculpture française de son temps, Parijs 1901). De tweede figuur op het graf stelt echter de tweede vrouw van François II voor, Marguerite de Foix; ook de asch van zijn eerste vrouw Marguerite de Bretagne en het hart van Anne de Bretagne, zijn dochter, bevonden zich in de tombe. Dit laatste wordt thans in het reliquarium in het Musee Dobree te Nantes bewaard.

cordeliers kerk, van daar buyten de poort St. Pierre de lustige wandel-plaats na de Revier toe, beneffens 't kasteel, is daar een Nieuwe klyne nette kerk gebouwt. 22 dito Sondagh Na noen wandelde na de Hermitagie hadde savonts verscheyde duyze coopljen te gast. was St. Magdaleenasdagh, is daar dan de gewoonte een dochtertje in een toegemaakte Grott, met groen besteken, als een Cluysenares die penitentje doet te leggen; met het hair nett uitgekemt, een boek in haar handen, met veel doots-beendere en steene om haar etz.

Na noen gingen bezien de Stadt op en neder ook de hoofdkerk zint pieter toegeygent waar ons de misklederen vertoont wierden En een zeer schoon Misboek waar in alle de Groote hoofd-letters, met verscheyden historien net en aardigh met waterverf geschildert waaren; klommen wy op de toren van waar een heerlyk uitzicht is; de kloeken zyn zeer groot, van daar gingen bezien het Stadthuys, een treffelyke ingank van voor plyn hebbende, doen bezichtigde de kerck St. Nicolaas, en andere gestichten.

Den 18 Julio Gingen de stadt van buyten om van Sauvitour na de Fouche, na noen in compangje wezen bezichtigen de hermitage met haaren hof en een nieuw kerkje.

II: Journaal van 1663, f° 373

Het Palleys ofte 't Kasteel, waar in deze voornaamste zaaken bezagen eerst de Moises kamer, 2 de Porcie, 3 Lucreesze welke in yder de schoorsteen stuken waaren. De garde Robbe de La Reyne, La Chamber de La Reyne, een Palls, en Spincx, de Schouwstukke synde. int Cabinet 4 stukke, een aardige winter, een cierlyk Courrosel of tournoyspel, een hazejacht De heerlyke plaats Germain en Laye, vol beelden ⁷⁶⁾ Anti Chamber, het a partement des Koninks vol treffelyke konststukken als 4 van Possyn de 3 Bachanalias zynde, 2 van Montangje ⁷⁷⁾ de Koninkx-kamer daar in overkostelyk is de Ledekant, schoorsteen en alles.

't vertreck des koninkx, met de kappel daar in uit des coninkx kamer, komt men door een poort op de Balcone, daar men de 2 heerlyke statuas van Michael Angelo B. ziet, zynde 2 slaven. vereert aan den Cardinaal door Mommorancie Zo komt men inde heerlyke plaats daar schoone Roode Marmer leeninge aan de treffelyke dubbele trappen zyn — zo ziet men in de volgende zaal des Koninkx van Swedens en des Cardinaals afbeeltzels, en een aardigh fraay Muziek van Titiaan ⁷⁸⁾, In een

76) Zie noot 42 bij het dagboek.

77) Zie noot 48, 49 bij het dagboek.

78) Idem bij Vignier.

anthichamber zyn van P. P. Rubens Snyders en ander meesters treffelyke stukke In een klyne kapel een St. Jeronimus die seer puyk en treffelyck van Mozaiek werck gemaakt is.

Nota: de Geboorte-kamer vanden Cardinaal, is de selve in zyn wezen gelaten gelyck al was eer het nieuwe Palleys gebouwt was, door zyne ordere — zagen daar in van Titiaan een St. Fransiscus ⁷⁹⁾ van Rubens een Maria en Christi etz. ⁸⁰⁾ zo komtmn door een zy-kamer gaande inde groote en over-

Heerlycke Galderye

Lank en wydt zynde konstigh gevloert, en met hout, zeer aardigh en cierlyk in geleyt: is daar in de solderingh treffelyk beschildert in verdeelde parken in de middelste ronde de doolinge Ulisses, en in alle de andere Romeynsche en andere historie etz.

Boven de 2 ingangen ofte deure, was te zien het afbeeltzel van Louis 13, en den Cardinaal de Richelieu zo groot als 't leven beyde te paart, zyn wederzyts des Coninkx voornaamste oorloghs-daden in groote stukken afgebeelt tusschen de Glaaszen, die alle ook zeer verscheyde van maakzel zyn —

En is boven yder stuck de verbeeldinge met Gulde Letteren geschreven, als volgt ⁸¹⁾.

Eerstelyk aande eene zyde

- 1 Le Siege et prise de La Rochelle.
Daar tegen over is;
- 2 Le secours de Re.
aande R: Handt
- 3 Le premiere siege de Cazal
S. Handt
- 4 Le passage du pas de Suse.
R : H
- 5 La Reduction Dalais.
S : H
- 6 La Prise de Privast.
R : H
- 7 La Reduction de Montubant
S : H
- 8 La Reduction de Nisme
R : H
- 9 La prise de Pignerolle
S : H
- 10 La passage du Pont Dalpignan.
R : H
- 11 La passage du Mont St. Bernard
S : H

79) Eerder van Seb. del Piombo, cf. noot 60 bij het dagboek.

80) Zie noot 61 bij het dagboek.

81) 12 stuks hiervan over in het museum te Versailles.

- 12 La prise de Canberny.
R : H
- 13 La combat de Carignan.
S : H
- 14 Le combat de Veillaune.
R : H
- 15 La prise de Moienvix et Marsal
S : H
- 16 Le Cecours de Casal.
R : H
- 17 La prise de Nancy.
S : H
- 18 Le combat de Mr de Montmorency
R : H
- 19 Le Siege et prise de Corbie.
S : H

20 La Bataille Dauceins.

onder yder van deze groote stukke schildery: zijn noch 3 klyne op de zelve zaak als boven, slaande, de saak klaarder verbeeldende. Door deze Galderye komtmen in een heerlyke plaats met marmere colomme, en treffe-lyke Antykze beelden geciert zynde eenige de kleedinge van albast de orientaal. In deze plaatze hangen noch 2 groote stukke gelyk de voorgaande waar van het eene ter Rechter Handt.

La Siege et prise de St. Margriet en St. Honort
par Monsieur Le cont de Hercourt.

S : H

een treffelyk Nachtstück, doch heeft geen overschrift als d'andere wierdt ons de kostelyke vermaarde steene tafel getoont, geschatt op 2 Millioene ⁸²⁾ De Boekery, daar in 2 heerlyke Globes De Cappel beneden op de plaats, klyn doch schoon

De wynpersse, ys-put de Fontyne etz. Enfin: alles wat beschouwers waardich was.

82) Thans in het Louvre, Galerie d'Apollon.

III: Journaal van 1663, f° 368:

MARMONSTIERS

De breede beschryvinge daar af leest in de W. Wyzer fol. 286 wierden ons door een priester de Reliquie getoont waar van de voornaamste waaren La Sainte Ampulle. De Reliquie van St. Laurents, in een kas van form als een halve maan, van fyn gout besloten, zynde voorts bezet met veel edele gesteenten en wert van een Engel van Zilver zynde gedragen —

deze en veel meer andere Reliquie waaren in een cas met yzere deure aan de Rechterhandt van het Choor. Aan de slinkerhandt in een beschilderde kas zo toonden men ons de Reliquie van St. Leobordie en St. Corentin, door een glas te zien en dat op de borst van 2 silvere groote borst beelde deze heylige repesenteerende. op een silvere plaat gehouden van 2 Zilvere Engele was gehecht een arm-pyp van St. Martyn — zagen voorts de Relique van St. Clara en andere. ter Sl: hant buyten koor, zagen de H. Capel van St. Martyn alwaar in een rots zyn beede en rustplaatze en altaar was, met een yzere traly besloote Nevens de Abdye zagen het begin van een groot nieuw gebouw.

Zo mede gingen het overoude groot Wynvat zien van Marmoustiers ginge langs de Revier door de voorstadt over de brugh na de stadt Na noen ten 3½ uur zo reden te paart na de Cave Gouttiers geleyd door een Guide, quamen aan 't dorp Vallere, hier gink een smit met ons verzien met een vierslagh en kaarzen. zo quamen daar 't zamen na wat rydens aan

aan de Caves Gouttiers, zaten af, gingen ider met een brandende kaars inde handt, deze vreemde onderaardsche grotte, (en hoe het afdrupende water in steen wonderlyk verandert) zien, quamen zo savonts ten half tiene weder tot Tours.

GEZICHTEN IN FRANKRIJK DOOR LAMBERT DOOMER

TEEKENINGEN

AMBOISE

- 1 STAD EN SLOT. Gemerkt in verso: „de Stad ent Casteel Amboise aande Revier de Loire”. Bruin en grijs gewasschen. 235 × 410. Herkomst: Tonneman (1754), Muilman (1773), Hermitage (1931).
Veil. Mensing, Amsterdam 27/29-IV-1937, nr 162.
Afbeelding 22.
- 2 HOEK VAN DE STAD EN BRUG. Gewasschen teekening. 231 × 411. Herkomst: Wacker de Zon (1761), Muilman (1773).

Leningrad, Hermitage (inv. nr 2827).

Afbeelding 23.

- 3 POORT TE AMBOISE. 231 × 411.

Veil. Tonneman, Amsterdam 21-X-1754 nr R 44.

- 4 ROTSWONINGEN BIJ AMBOISE. Gem. in verso: „by Amboose Aen de Loire”. Zwart krijt, gewasschen en enkele trekken met de pen. 195 × 303.
Watermerk: schild met beer.

Parijs, Louvre (cat. Lugt I nr 244).

Afbeelding 24.

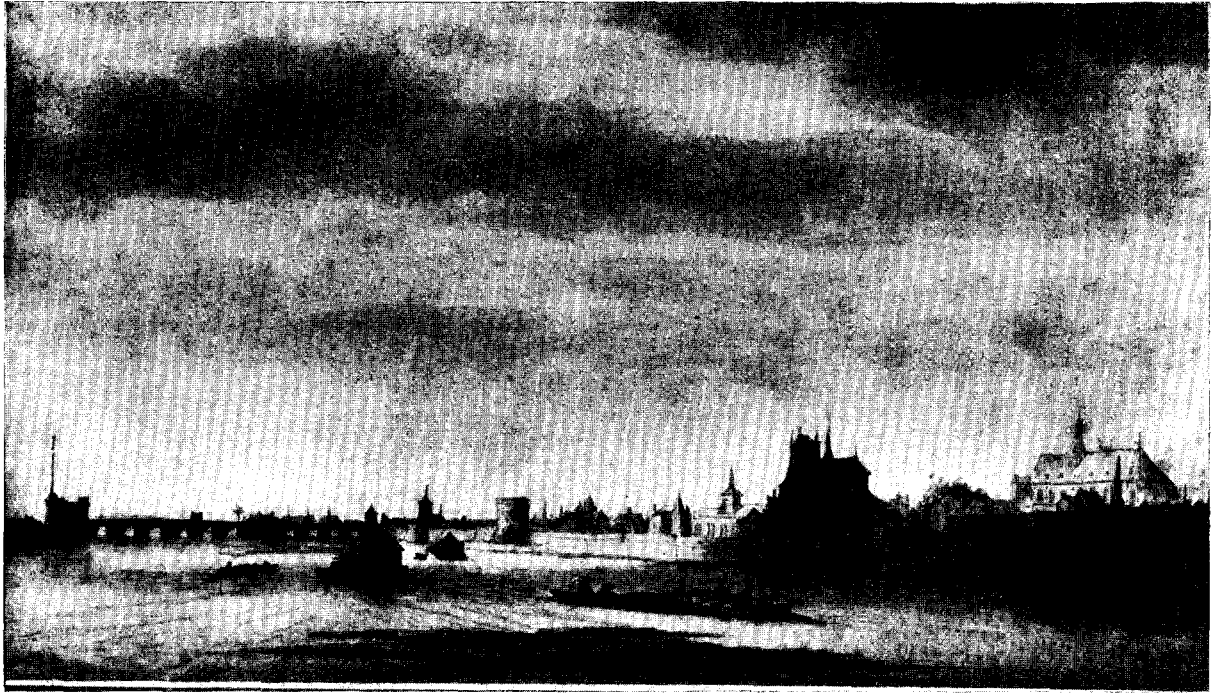
- 5 ROTSWONINGEN BIJ AMBOISE. Gemerkt: „...dig by Amboise”. Gewasschen penteekening. 239 × 412. Herkomst: Tonneman (1754). *Berlijn, Prentenkabinet (cat. 1930, nr 369)*.
- 6 ROTSWONINGEN BIJ AMBOISE. Gemerkt in verso: „buyte Amboise”. Met kleuren gewasschen. 231 × 411. Herkomst: Tonneman (1754), Testas (1757), Maarseveen (1793), Nyman (1798), Ploos van Amstel (1800), Schley en Dupré (1817), veil. Amsterdam 1-III-1819, de Haas (1824), veil. Den Haag 8-III-1869, Langerhuizen (1919), de Langen (1919), Arnal (1924), Otto (1929). *Londen, P. en D. Colnaghi en Cie. (tent. 1934, nr 55)*.
Afbeelding 25.
- 7 ROTSWONINGEN BIJ AMBOISE. Gewasschen penteekening. Veil. Cranenburgh, Amsterdam 26-X-1858, nr 204 (identiek met de volgende?).
- 8 ROTSWONINGEN BIJ AMBOISE. Gewasschen penteekening. Vgl. nr 7. *Londen, coll. Lady Lucas*.
- ANGERS
- 9 GEZICHT OP DE STAD. Veil. Amsterdam 17-IV-1759, nr 13 (identiek met nr 10 ?).
- 10 GEZICHT TE ANGERS. Met inkt. Veil. Bernard, Amsterdam 24-XI-1834, nr. 4.
- 11 HET KASTEEL EN DE STAD ANGERS. Veil. Tonneman, Amsterdam 21-X-1754, nr. R 29 (identiek met beide voorgaande?).
- 12 KASTEEL ANGERS. Gemerkt met latere hand: J. Doomer f; in verso: „Regt tegenover het kasteel te Antye”. Met rood en grijs gewasschen. 159 × 394. Watermerk: druiven. Herkomst: Tonneman (1754, met afmeting 231 × 411), de Bosch (1767), Van den Berch van Heemstede (1905, afmeting 160 × 390), Boreel (1908), Goldschmidt (1917). *Veil. Hofstede de Groot, Leipzig 4-XI-1931 nr. 80*.
- 13 PONT NEUF. Gemerkt: „De Ponneuf te Antye met de kerk St. Jan.” Gewasschen penteekening. 240 × 405. Herkomst: Tonneman (1754), van Hoorn (1894), Beckerath. *Berlijn, Prentenkabinet (cat. 1930, nr. 5423)*.
Afbeelding 13.
- 14 GEZICHT OP DE STAD. Gemerkt in verso: „De ponneuf Te Antije met het hospitaal en de kerk van St. Jan”. Penteekening, met kleuren gewasschen. 240 × 410. Herkomst: Tonneman (1754), Lormier (1789), Ploos van Amstel (1800), Langerhuizen (1919).
Otterlo, Rijksmuseum Kröller-Müller.
- 15 PONT NEUF. 231 × 411. Herkomst: Tonneman (1754), Testas (1757). Veil. Lormier, Rotterdam 30-III-1789 nr. 224.
- 16 PONT NEUF. Zwart krijt, grijs gewasschen. 195 × 260. Watermerk: Schild met Paaschlam (hetzelfde als van nr. 4?). Herkomst: Van de Velden. *Amsterdam, Prentenkabinet (inv. nr. A 2562)*.
Afbeelding 12.
- 17 PONT NEUF. Gemonogrammeerd: L. Do. f Ao 1646. In verso gemerkt: „De Ponnuf te Ansijers”. Gewasschen penteekening. 247 × 394. Watermerk: leliewapen. Herkomst: Cremer (1886), Pitcairn Knowles (1895).
Leiden, Prentenkabinet.
- 18 LEIGROEVE BIJ ANGERS. Gewasschen penteekening. *Weenen, Nationalbibliothek, Atlas Blaeu, Gallia V-82*.
- 19 LEIGROEVE BIJ ANGERS. Met kleuren gewasschen: 360 × 488. Veil. Tonneman, Amsterdam 21-X-1754, nr. F 84.
- 20 LEIGROEVEN BIJ ANGERS. Gemerkt in verso: „een kuyl, daar se de leye uyt halen buyte Ansiers”. Gewasschen penteekening. 175 × 230. Herkomst: de Bosch (1817), Croockewit (1874). *Berlijn, Prentenkabinet (cat. 1930, nr. 1195)*.
Afbeelding 14.
- BLOIS
- 21 GEZICHT OP BLOIS. Gewasschen penteekening. *Weenen, Nationalbibliothek, Atlas Blaeu, Gallia 59-2*.
Afbeelding 26.
- 22 GEZICHT OP BLOIS. 231 × 411. Herkomst: Tonneman (1754). Veil. Smith, Amsterdam 13-VII-1761 nr. 393.
- DIEPPE
- 23 DIEPPE, van zee uit gezien. Gewasschen penteekening. *Weenen, Nationalbibliothek, Atlas Blaeu, Gallia III-8*.
- 24 DIEPPE, van dichter bij gezien, gem.: Doomer fec. Gewasschen penteekening. *Weenen, Nationalbibliothek, Atlas Blaeu, Gallia III-9*.

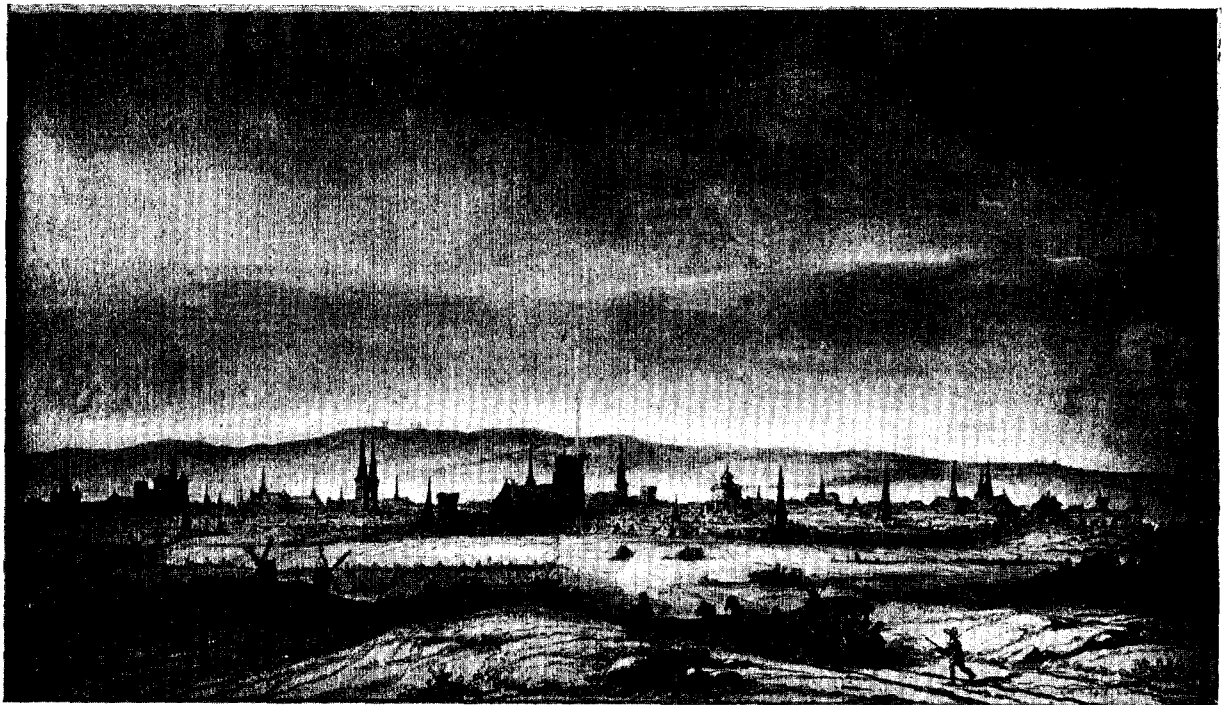
Afb. 26. Lambert Doomer, (Cat. 21) Gezicht op Blois (National Bibliothek Atlas Blaeu, Weenen)

Afb. 27. Willem Schellinks, Blois aan de Loire (National Bibliothek, Atlas Blaeu, Weenen)

Afb. 28. Lambert Doomer, (Cat. 70) Gezicht op Orleans (Kunsthandel Houthakker 1936, Amsterdam)

Afb. 29. Lambert Doomer, (Cat. 71) Parijs van Montmartre gezien (Veil. Deglatigny 1937, Parijs)

- 25 DIEPPE, van zee uit gezien. Gemerkt in verso met achttiende eeuwse hand: „De stad Diepe met het casteel uyt zee te zien”. Gewasschen penteekening in grijs en violet. 236 × 347. Vergelijk het exemplaar te Weenen, waardoor blijkt, dat links een gedeelte werd afgesneden. Watermerk: druiven met de letters M.G. Herkomst: Tonneman (1754, met afmeting 231 × 411), ten Hove en Tourton (1760), Muilman (1773, hier lengte reeds 360), Marsbag (1775), Greebe (1788), Veil. Amsterdam 1-IV-1799, Blussé (1870), Van der Willigen (1874), veil. Den Haag 18-VI-1879, de Visser (1881).
Parijs, Coll. Dutuit (cat. Lugt 1927, nr. 20).
Afbeelding 32.

LE HAVRE

- 26 DE STAD VAN DE LANDZIJDE GEZIEN. Gewasschen penteekening.
Weenen, Nationalbibliothek, Atlas Blaeu, Gallia II-12.
Afbeelding 31.
- 27 GEZICHT OP DE STAD. 231 × 411. Herkomst: Tonneman (1754).
Veil. Amsterdam, 17-IV-1759, nr. 1.
- 28 GEZICHT OP DE STAD, op de voorgrond een kruis. Gemerkt in verso: „De Stad Haverdegras”. Gewasschen penteekening, 240 × 412.
Berlijn, Prentenkabinet (cat. 1930, nr. 1196).

NANTES

- 29 PANORAMA DER STAD. Gemerkt: „Doomer fecit a°. 1665”, met uitvoerig verklarend onderschrift. Gewasschen penteekening.
Weenen, Nationalbibliothek, Atlas Blaeu, Gallia II-84.
Afbeelding 10.
- 30 GEZICHT OP DE STAD NANTES, de brug en omliggende dorpen.
Veil. Vosmaer, den Haag. 7-XI-1754, nr. 124.
- 31 GEZICHT OP DE STAD VAN DE HERMITAGE AF GEZIEN. Gemerkt: „Aldus vertoont zich de stad Nantes met de brugh van de ermitagie af te sien”. Gewasschen penteekening, met kleuren (?). 190 × 350. Herkomst: veil. G.B. Amsterdam 29-II-1768, Busserus (1782), Van Wessem (1789), Stoopendaal (1797), Akerlaken (1893).
Veil. Godefroy e.a., Amsterdam 8-V-1900, nr. 74.
- 32 GEZICHT OP DE STAD. Gemerkt in verso: „Dus vertoont sigh de stad Nantes van de hermitage af te

zien aan de rivier de Lore”. Gewasschen penteekening. 234 × 412. Herkomst: Tonneman (1754), Fokke (1784).

Berlijn, Prentenkabinet (cat. 1930, nr. 1175).

- 33 GEZICHT OP DE STAD. Gemerkt: „de stad Nantes van de Hermitati”. Met kleuren gewasschen, 235 × 370. Herkomst: Ploos v. Amstel (1800).
Veil. Langerhuizen, Amsterdam, 29-IV-1919, nr. 220.
- 34 GEZICHT OP NANTES. Met kleuren (?). Gewasschen. 240 × 350. Herkomst: Tonneman (1754).
Amsterdam, Ksth. B. Houthakker, (tent. Oude Kunst 1929, nr. 188).

GEZICHTEN OP NANTES komen voorts in de volgende veilingen voor: Tonneman (1754; 2 ×), Testas (1757), veil. Amsterdam 17-IV-1759, Smith (1761, 2 ×), van der Marck (1773), Assueri (1777), Fokke (1784; op den voorgrond ezeldrijver), Ploos van Amstel (1800; met vestmuur, wachttorens en brug).

- 35 BRUG OVER DE ERDRE, Gewasschen penteekening. 231 × 411. Herkomst: Tonneman (1754), Beels van Heemstede.
Amsterdam, Prentenkabinet.
- 36 BRUG OVER DE ERDRE. Gewasschen penteekening. 231 × 411. Herkomst: Tonneman (1754).
Nantes, part. collectie.
Afbeelding 7.
- 37 BRUG OVER DE ERDRE. Gewasschen penteekening. 257 × 227. Herkomst: Weber, Suermondt.
Berlijn, Prentenkabinet (cat. 1930, nr. 2616).
- 38 BRUG OVER DE ERDRE. Gemerkt rechts: 1690. Bruin en grijs gewasschen. 227 × 312.
Veil. Hofstede de Groot, Leipzig. 4-XI-1931, nr. 86.
- 39 POORT ST. SAUVEUR. Gemerkt: „De poort van Sovetrer en de stad Nantes”. Gewasschen teekening. 235 × 415. Herkomst: Tonneman (1754), Muilman (1773), Rolas du Rosey, Langerhuizen (1919).
Almelo, coll. H. E. ten Cate.
- 40 POORT ST. SAUVEUR. Gemerkt in verso: „Doomer f. A. 1645”. Gewasschen penteekening over zwart krijt. 223 × 372. Herkomst: Browley Taylor.
Oxford, Ashmolean Museum. (cat. 1938, I, nr. 127).
- 41 KASTEEL VAN PERMIL. Gemerkt: „Casteel van Pilyemi ende stad Nantes met de brugh.” Gewasschen met inkt en groene tinten. 240 × 415. Her-

- komst: Tonneman (1754). Gosch v. Oudshoorn (1707) Nijman (1798).
Edinburgh, National Gallery of Scotland.
- 42 KASTEEL TE NANTES. Gemerkt: „'t Casteel te Nantes, Doomer f. A°. 1645". Met penseel gewasschen over zwart krijt. 230 × 385. Herkomst: Hermitage (1931).
Veil. Mensing, Amsterdam 27-IV-1937, nr. 163.
Afbeelding 8.
- 43 WAL MET LATIJSCHESCHOOL. 231 × 411. Gewasschen penteekening. Herkomst: Tonneman (1754).
Weenen, Albertina (inv. nr. 9025).
- 44 WAL MET LATIJSCHESCHOOL. Gemerkt: „de Latijnsche school met de wal van Nantes. Doomer f. A°. 1645". Gewasschen penteekening. 187 × 283. Herkomst: Dyce.
Londen, Victoria and Albert Museum (Dyce coll. nr. 445).
Afbeelding 5.
- 45 LA FOSSE. Gemerkt: „Aen het ent van de foes te Nantes na de Hermitage toe". Met kleuren gewasschen. 239 × 418. Herkomst: Tonneman (1754), Calkoen (1781), Castelruiz.
Londen, Britsch Museum (cat. Hind I, 8).
- 46 REKENKAMER. Gemerkt: „Rekenkamer te Nantes". Gewasschen penteekening. Herkomst: Tonneman (1754).
Nantes, Museum.
Afbeelding 2.
- 47 KERK ST. PIERRE. Gem. Gewasschen penteekening.
Nantes, Museum.
Afbeelding 1.
- 48 KERK ST. PIERRE. Gemerkt: „De Kerk van St. Pieter te Nantes, Doomer f. 1645". Gewasschen penteekening. 240 × 350. Herkomst: Tonneman (1754), Testas (1757), Hagelis (1762), Dulong (1768), Ploos van Amstel (1800), de Haas (1824), veil. Amsterdam 14-V-1832, Cranenburgh (1858), de Vos (1883).
Nantes, Museum.
- 49 KERK ST. PIERRE. Gemerkt in verso: „de Kerk tot Nantes van St. Pieter uit 't Oosten". Gewasschen penteekening. 244 × 351.
Brussel, Museum (cat. de Grez, nr. 1101).
- 50 TUIN DER HEREMIETEN gemerkt in verso: „de tuyn der hermite te Nantes ... 1645". Een ander opschrift in inkt is weggeradeerd. Zwart krijt, pen en met kleuren gewasschen. 217 × 384. Herkomst: Tonneman (1754)*), ten Hove en Tourton (1760), Tolling (1768), Nijman (1798), Heemskerk (1809), de Haas (1824), Beels van Heemstede.
Amsterdam, Prentenkabinet (inv. nr. A 3697).
Afbeelding 3.
- 51 MOLEN BIJ NANTES. Gem.: „Op de wegh van Viloinije buyte Nantes. Doomer f. 1645". Met kleuren gewasschen over zwart krijt. 208 × 285. Herkomst: Muilman (1773), Cracherode.
Londen, Britsch Museum (cat. Hind nr. 7).
- 52 MOLEN BIJ NANTES. Gemerkt in verso: „Een molen op den wegh van Viloinije buyte Nantes, Lambert Doomer". Gewasschen penteekening in grijs, bruin en geel. 235 × 355. Herkomst: Tonneman (1754), Marsbag (1775), veil. Amsterdam 10-III-1777, veil. Amsterdam 19-I-1778, Galitzine[?] (1783), veil. Amsterdam 16-IV-1792, Leembruggen (1866).
Rotterdam, Museum Boymans (cat. 1927, nr. 545).
- 53 MONT PALLET. Met opschrift. Gewasschen teekening. 231 × 411. Herkomst: Tonneman (1754), Testas (1757), Lormier (1789).
Nantes, part. coll.
Afbeelding 9.
- 54 ABDIJ VAN ST. LOVAN BIJ NANTES.
Veil. Hagelis, Amsterdam 8-III-1762, nr. 630.
- 55 TUSSCHEN NANTES EN PAIMBŒUF. Gemerkt in verso, met de hand van Ploos van Amstel: „Tusschen Nantes en Paynbuf aan de Loire". Gewasschen penteekening. 235 × 415. Herkomst: Tonneman (1754). Veil. G. B. Amsterdam 29-II-1768, Nijman (1798), Ploos van Amstel (1800), Beckerath. Met onbekend collectiemerk C. R. (Lugt 630).
Berlijn, Prentenkabinet (cat. 1930, nr. 5667).
- 56 VERTOOU BIJ NANTES. Gemerkt: „Vertoe buyte Nantes. L. Doomer f. A°. 1645". Gewasschen penteekening. Herkomst: Paltzgraven van de Rijn.
München, Prentenkabinet.
- 57 VERTOOU BIJ NANTES. 231 × 411.
Veil. Tonneman, Amsterdam 21-X-1754, nr. R. 30 en R. 31.
- 58 INDRE BIJ NANTES. Gemerkt in verso: „Indere

OMGEVING VAN NANTES

- 50 TUIN DER HEREMIETEN gemerkt in verso: „de tuyn der hermite te Nantes ... 1645". Een ander op-

*) Niet uit de aan Doomer gewijde kunstboeken R en S, welke teekeningen alle 241 × 411 mm groot zijn.

- dichte bij Nantes. Doomer f. anno 1645". Zwart krijt, pen en gewasschen. 245 × 370.
Berlijn, Prentenkabinet. (cat. 1930, nr. 1194).
- 59 INDRE BIJ NANTES. Gemerkt: „Indre en Indrette en Coueron en Mignon dicht bij Nantes, Doomer f." Gewasschen penteekening. 250 × 369. Herkomst: Vermande (1811), Pitcairn Knowles (1895), Muller (1900).
Leiden, Prentenkabinet (inv. nr. 191).
- 60 GROOTE SCHUUR MET WIJNPERSEN. Gemerkt in verso met latere hand: „Een wynpers van Mos Dittyl buyte Nantes". Gewasschen teekening in bruin en grijs. 240 × 413. Watermerk: leliewapen. Herkomst: Tonneman (1754)[?], Lambers (1788), Oets (1791), Versteegh (1823), Langerhuizen (1919).
Veil. Hofstede de Groot, Leipzig 4-XI-1931, nr. 75.
- 61 CROISIC. Gemerkt: „een soutpan hinder Crosswyck bij Nantes. Doomer f. 1645". Gewasschen penteekening over zwart krijt.
Hamburg, Kunstballe.
Afbeelding 6.
- 62 CROISIC. De zoutpannen. 231 × 411. Herkomst: Tonneman (1754).
Veil. Smith, Amsterdam 13-VII-1761, nr. G 457.
- 63 KLIP IN DE LOIRE [„Pierre Percée"]. 231 × 411. Herkomst: Tonneman (1754).
Veil. Smith, Amsterdam 13-VII-1761, nr. G 453.
- 64 KLIP IN DE LOIRE [„Pierre Percée"]. Pendant van nr. 63. 231 × 411. Herkomst: Tonneman (1754).
Veil. Smith, Amsterdam 13-VII-1761, nr. G 453.
- 65 AAN DE BENEDEN LOIRE. Gemerkt in verso: „Doomer f. a. 1645". Gewasschen penteekening over zwart krijt. 195 × 310.
Berlijn, Prentenkabinet (cat. 1930, nr. 12203).
- 66 BIJ NANTES. 231 × 411. Gewasschen penteekening. Herkomst: Tonneman (1754).
Nantes, Part. coll. (?)
- 67 BOERENWONING. Volgens oud opschrift bij Nantes. Zwart krijt en kleuren. Gemerkt: „L. Doomer f. anno 1645". 212 × 366. Herkomst: van der Dussen (1774), Nieuhoff (1777), veil. Amsterdam 19-I-1778, veil. Amsterdam 5-XII-1785, Hoofman (1846), Leembruggen (1866), Schoeffler (1893).
Amsterdam, Prentenkabinet.
- 68 BIJ NANTES OP DEN WEG NAAR RENNES. Met opschrift in verso. Gewasschen penteekening. Herkomst: Tonneman (1754).
München, Prentenkabinet.
- 69 BIJ NANTES. Gemerkt: „Buyte Nantes. Doomer fec A°. 1645".
Hamburg, Kunstballe (inv. nr. 21849).
- Voorts komen in de volgende veilingen niet nader aangeduide teekeningen voor van Doomer met als onderwerp: landschap bij Nantes: Tonneman 1754) nog 19 stuks, Testas (1757), Smith (1761), Wacker van Zon (1761), Hagelis (1762), Amsterdam 24-I-1763, Amsterdam 19-XI-1764, de Haan (1767), G. B. 29-II-1768, Amsterdam 12-XII-1768, Amsterdam 11-III-1776, Croese (1779), Amsterdam 30-X-1780, Amsterdam 28-IV-1783, de Bosch (1785), Maarseveen (1793), Nijman (1798), Metayer (1799), Ploos van Amstel (1800), Eyl Sluyter (1814), Schregardus (1814), Amsterdam 29-IV-1817, Schley en Dupré (1817), Willink (1819), De Haas (1824), Neufville Brant (1829), Jelgerhuis en Saportas (1836).

ORLEANS

- 70 GEZICHT OP DE STAD. Gewasschen penteekening. 231 × 411. Herkomst: Tonneman (1754), veil. Amsterdam 17-IV-1759, Wacker van Zon (1761), veil. Amsterdam 19-XI-1764.
Amsterdam, Ksth. B. Houtbakker (tent. Oude Kunst 1936, nr. 174).
Afbeelding 28.

PARIJS

- 71 GEZICHT OP DE STAD VAN MONTMARTRE AF. Gemerkt. In verso: „aldus vertoont sikh Parijs van mon martere af te zien". Gewasschen penteekening. 231 × 411. Herkomst: Tonneman (1754), veil. Amsterdam 17-IV-1759, Liphart (1898).
Veil. Deglatigny, Parijs 28-V-1937, nr. 48 (als J. Hoog).
Afbeelding 29.

RICHELIEU

- 72 KASTEEL VAN RICHELIEU. Gewasschen penteekening. 231 × 411. Herkomst: Tonneman (1754), van Broyel (1759), Nijman (1798).
Londen, Britsch Museum (cat. Hind, I, nr. 9).
Afbeelding 17.

ROUEN

- 73 GEZICHT IN DE STAD. 231 × 411. Herkomst: Tonneman (1754).
Veil. Wacker van Zon, Amsterdam 26-X-1761, nr. 253.

- 74 GEZICHT OP DE STAD MET DE BERG St. CATHERINE. 231 × 411.
Veil. Tonneman, Amsterdam 21-X-1754, nr. R. 41.
- 75 MONT ST. CATHERINE. Gemerkt: „Monte S. Katrien by Roowaen Doomer f.” Zwart krijt, gewasschen, rechts met de pen. 202 × 389. Watermerk: leliewapen met W.
Parijs, coll. Dutuit (cat. Lugt, nr. 21).
Afbeelding 30.

SAUMUR

- 76 GEZICHT OP DE STAD. Gemerkt: „Saumur”. Gewasschen penteekening. 231 × 411. Herkomst: Tonneman (1754), Visscher (1881).
Chantilly, Museum (inv. nr. 1096).
Afbeelding 16.
- 77 GEZICHT OP DE STAD. Dezelfde voorstelling als van het volgend nummer. 231 × 411. Gewasschen penteekening. Herkomst: Tonneman (1754).
Weenen, Albertina (inv. nr. 9023).
Afbeelding 15.
- 78 HET KASTEEL. Gemerkt: „de veste van Saumurs Doomer f. 1646”. Met kleuren gewasschen penteekening. 232 × 363. Watermerk: leliewapen. Herkomst: veil. Amsterdam 6-IV-1790, J. Knowles (1808), Duval (1910).
Veil. Hofstede de Groot, Leipzig, 4-11-1931, nr. 76.
- 79 HET KASTEEL. Gemerkt: „De stad ent Kasteel te Saumurs aan de Loore”. Met kleuren gewasschen. 235 × 398. Herkomst: Tonneman (1754), van Berckel (1761), Lambers (1788), Oets (1791), Gruyters (1882).
Brussel, Museum (cat. de Grez, nr. 1100).
- 80 HET KASTEEL. Gemerkt: „De stad Saumurs ent kasteel Doomer f. A°. 1646”. Gewasschen penteekening. 217 × 257.
Berlijn, Prentenkabinet. (cat. 1930, nr. 1197).
- 81 HET KASTEEL. 231 × 411.
Veil. Tonneman 21-X-1754, nr. 50.
- 82 GEZICHT BIJ DE KERK ST. LAMBERT. Met kleuren gewasschen penteekening. Herkomst: Smith (1761).
Veil. Calkoen 10-X-1781, nr. 9.
- 83 ROTSWONINGEN BIJ SAUMUR. Gemerkt in verso: „Omtrent Samurs aen de rivier de Loore Doomer f. A°. 1646”. Met kleuren gewasschen teekening. 226 × 353. Watermerk: JHS. Herkomst: Van Rossem (1773), van der Dussen (1774), de Vos (1883), Hofstede de Groot (1931).
Veil. Mensing, Amsterdam 27/29-IV-1937, nr. 165.
- 84 ROTSWONINGEN BIJ SAUMUR. Gemerkt met latere hand: „buyte Samurs aan de revier de Loire”. Bruin en grijs gewasschen. 239 × 410. Watermerk: druiven. Herkomst: Tonneman (1754), van Kinschot Luden (1899), veil. Amsterdam 11-VI-1912.
Veil. Hofstede de Groot, Leipzig 4-XI-1931, nr. 78.
- 85 ROTSEN AAN DE LOIRE. Gewasschen penteekening. 215 × 385. Herkomst: Tonneman (1754).
Veil. Hofstede de Groot, Leipzig 4-XI-1931, nr. 79.
- Voorts komen teekeningen met voorstellingen van gezichten in en bij Saumur in de volgende veilingen voor: Tonneman, 8 exemplaren (1754), Smith (1761), Laars (1764), veil. Amsterdam 12-XII-1768, Assueri (1777), van Wesssem (1789), veil. Amsterdam 2-III-1802, Lauwers (1802), van Leyden (1811), Baartz (1860).

TOURS

86. GEZICHT OP DE STAD UIT DE VERTE. Gemerkt met latere hand: „de stad Tours”. Gewasschen over zwart krijt. 314 × 170. Herkomst: Mouriau (1858).
Hamburg, Kunstballe (inv. nr. 21851).
Afbeelding 18.
- 87 GEZICHT OP DE STAD UIT DE VERTE. Dezelfde voorstelling als van de voorgaande. Gewasschen penteekening over zwart krijt. Herkomst: Tonneman (1754), Busserus (1782), Metayer (1799).
Weenen, Albertina (inv. nr. 9024).
- 88 FONTIJN MET DRIE STRALEN EN POORT. Gemerkt in verso: „Een poort en fontijn te Tours”. Met kleuren gewasschen. 239 × 403. Herkomst: Tonneman (1754), Hagelis (1762), v. d. Dussen (1774), de Vos (1833), de Kat (1867), de Clercq.
Amsterdam, coll. Chr. P. van Eeghen (tent. Museum Fodor, 1935, nr. 35).
Afbeelding 21.
- 89 FONTEIN MET DRIE STRALEN. Gedateerd: 1691. Gewasschen penteekening. 290 × 420. Herkomst: Neyman (1776).
Berlijn, coll. Güterbock.
- 90 FONTEIN MET DRIE STRALEN. Gemerkt in verso: „een fontijn te Tours Doomer f. A°. 1691”. Gewasschen penteekening: 290 × 420. Herkomst: Gildemeester (1800), Ellinckhuysen (1878), P. Langerhuizen (1919).
Otterlo, Rijksmuseum Kröller-Müller.
- 91 FONTIJN. Met opschrift dat als „Lolet” is gelezen. 231 × 411.
Veil. Tonneman 21-X-1754, nr. 24.

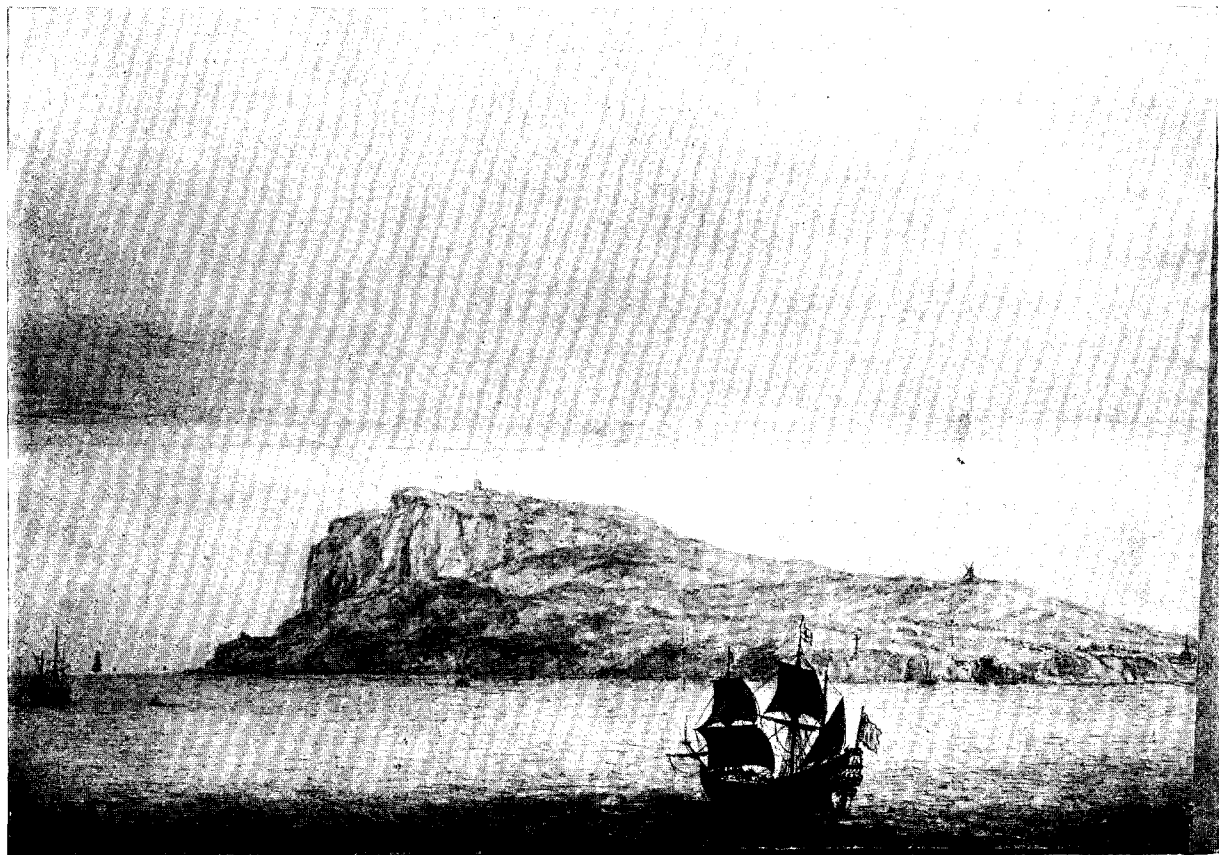
Afb. 30. Lambert Doomer, (Cat. 75) De Seine bij Rouen met de Mont St. Cathérine (Verz. Dutuit, Parijs)

Afb. 31. Lambert Doomer, (Cat. 26) Le Havre (Nationalbibliothek Atlas Blaeu, Weenen)

Afb. 32. Lambert Doomer, (Cat. 25) Dieppe, met blik op het kasteel van zee uit gezien (Verz. Dutuit, Parijs)

Afb. 33. Willem Schellinks, Le Havre [linker helft] (Nationalbibliothek Atlas Blaeu, Weenen)

92 VRIJSTAANDE FONTIJN. Gemerkt in verso: „een fontyn te Tours”. Gewasschen in grijs en bruin. 282 × 200. Herkomst: Neyman (1776).

Haarlem, Museum Teyler (cat. 1904, nr. Q 49).

Afbeelding 19.

93 VRIJSTAANDE FONTIJN. Dezelfde voorstelling als van de voorgaande. Gemerkt in verso: „een fontijn te Tours Doomer f”. Gewasschen penteekening. 295 × 200. Herkomst: Bellingham Smith (1927), Koenigs, Van Beuningen.

Rotterdam, Museum Boymans.

Afbeelding 20.

94 FONTEIN MET GEDENKTEEKEN. Met kleuren gewasschen.

Veil. Assueri, Amsterdam 10-X-1777, nr. 2.

95 GEZICHT IN TOURS.

Veil. Amsterdam, 18-XII-1775, nr. 247.

Voorts komen in de volgende veilingen nog voorstellingen van een fontein te Tours voor: veil. Amsterdam 19-XI-1764, Zonne (1768), van der Dussen (1774), van Dijk (1791), Ploos van Amstel (1800), de Maree en Horstink (1817), Penninck (1819), Roelofs (1824), veil. Rotterdam 6-V-1868, Hammer (1897).

OMGEVING VAN TOURS

96 MARMOUTIERS. Gemerkt: „Aldus vertonen hun de graven van de 7 slapers inde grotte te Marmontiers aen de Abdy”. Met kleuren gewasschen. 242 × 412. Herkomst: Tonneman (1754)?, Hagelis (1762)?, Pitcairn Knowles (1895).

Leiden, Prentenkabinet.

97 GEZICHT BIJ TOURS. Zwart krijt en inkt.

Veil. Amsterdam 18-XII-1775, nr. 247.

98 CAVES GOUTTIERES. 231 × 411.

Veil. Tonneman, Amsterdam 21-X-1754, nrs. 35, 36, 37.

ONBEKENDE PLAATSSEN IN FRANKRIJK

99 STADSGEZICHT, ZOOGENAAMD AMBOISE. Poort als op nr. 2, Kerk van Blois?, molen van Viloinije bij Nantes? Gemerkt en gedateerd 1692. Gewasschen teekening, 258 × 410. Herkomst: van Rossem (1773), van der Dussen (1774).

Brussel, Museum (cat. de Grez, nr. 1103).

100 DORPSGEZICHT. Gemerkt in verso: L. Doomer f. Anno 1645”. Gewasschen penteekening. 238 × 415. Herkomst: van Gogh (1913), Otto (1929). *Londen, C. R. en A. P. Rudolf.*

Voorts worden in veilingcatalogi de volgende voorstellingen van landschappen uit Frankrijk genoemd:

Gezicht in Frankrijk: Tonneman (1754, 2 ×); Amsterdam 19-XI-1764 (aan de Loire), van Rossem (1773). — Hoog bergachtig landschap: veil. Amsterdam 18-XII-1775 (2 ×). — Rotsgezicht met verscheiden wegen, gestoffeerd met reizigers te paard en te voet, zwart krijt en inkt, gemerkt: „J. Doomer 1646”: Gosch van Oudshoorn (1787). — Bergachtig landschap, met kleuren gewasschen; Nijman (1798). — Gezicht bij een stadsmuur aan den wal met rotswoning: Nijman (1798). — Een grot met stoffage: Metayer (1799). — Brug in een Fransche stad: Ploos van Amstel (1800). — Gezicht op een stad bij een rivier: Van Leijden (1811). — Gezicht in Frankrijk: Pruyssenaar (1814, 2 ×); Blussé (1870, 3 ×).

SCHILDERIJEN

AMBOISE

I. HOEK VAN DE STAD EN BRUG. Gegraveerd door W. Baillie 1764. Volgens Nagler I, p. 221 naar een schilderij in de coll. Earl of Bute. Vgl. teekening nr. 2 met dezelfde voorstelling. *Londen, coll. Marquess of Bute?*

ANGERS

II. PONT NEUF. Gemerkt. Paneel 60 × 83 cm. Vgl. teekeningen nrs. 15, 16 en 17 met dezelfde voorstelling.

Parijs, Louvre. (Aanwinst 1932).

Afbeelding 12.

III. STAD EN RIVIERGEZICHT. P. 23 × 32 cm. Waarschijnlijk identiek met nr. I of II. Veil. V. Amsterdam 19-V-1779, nr. 48.

NANTES

IV. BOERENWONING.

Vgl. teekening nr. 67 met dezelfde voorstelling. Gem. Doomer f. P. 28 × 40.5 cm.

Amsterdam, Rijksmuseum (cat. 1903, nr. 790).

HET UNIVERSITEITSGLAS IN DE PIETERSKERK TE LEIDEN

DOOR

E. PELINCK

Terwijl wij, hetzij door beschrijvingen, hetzij door afbeeldingen of zelfs door cartons en schetsen voor vele onzer oude kerkgebouwen worden ingelicht omtrent de oorspronkelijke versiering van de thans helaas grootendeels blanke ramen, verkeerden wij voor de Leidsche Pieterskerk, waar geen enkel oud stuk glas bewaard is gebleven en waarover de hierboven genoemde aanvullingen vrijwel geheel ontbreken, in groote onzekerheid. Het feit, dat het ons eenigen tijd geleden gelukte vast te stellen, dat een in de Stedelijke Prentverzameling te Leiden bewaard carton met bijbehorende schetsteekening uit de eerste helft der 17e eeuw voor een glas in de Pieterskerk heeft gediend, was aanleiding om toch eens na te gaan, wat over de oudere glazen nog te vinden was.

Uit de talloze op het Leidsche Gemeente-archief bewaarde notities van den vroegeren archivaris Overvoorde blijkt, dat in 1427 reeds 13 ramen genoemd worden, waaronder het in 1413 door den graaf geschonken glas¹⁾. Er was een aan St. Nicolaas gewijd glas en in 1493 werden betalingen gedaan aan Cornelis Jansz. glasmaker voor het z.g. Calische glas, blijkbaar gesticht in verband met het voor den wolhandel zoo belangrijke Calais, welk glas overigens reeds in 1512 vernield werd bij het instorten van den toren²⁾.

Deze uiterst spaarzame vermeldingen worden voor een deel aangevuld door een der handschriften van Arend van Buchel³⁾.

Helaas beperkt Van Buchel, die Leiden waarschijnlijk meermalen bezocht (o.m. een keer omstreeks 1630), zich tot het afteekenen der wapens en enkele stichters-figures, maar toch krijgt men een zekeren indruk van den overigen reeds droevigen toestand, waarin de glazen verkeerden. Van Buchel begint in het koor en gaat langs den Noordwand verder. Glas 1 vertoont de wapenen van Beieren en Bourgondië, 2-5 zijn verward of hebben geen versiering (blijkens een notitie van Overvoorde zou hier ergens een boom van Jesse hebben geprikt). In het Noordertransept wordt bij glas 7 melding gemaakt van een „groot ende schoon” glas „bij den Keyser als 't schijnt gegeven, die met sijn huysfr. in solemnornatu daer vuytgedrukt staen ende onder de wapenen, cum satellitio et aulico comitatu”, derhalve het keizerlijke paar met gevolg.

Waarschijnlijk is dit hetzelfde glas, als hetgeen ong. 1600 vermeld wordt door Ernst Brinck⁴⁾: „Het grootste ende schoonste glas, dat in deser kercke is, seit men geschildert te sijn van David Jorissen”, een benaming, welke hoe interessant op zich zelf ook, niet zonder meer als vaststaand mag worden aanvaard.

De volgende glazen leverden voor ons wegens uitsluitende vermelding van wapens en stichters of wegens den gebroken staat, waarin zij verkeerden, niets bijzonders.

Alleen glas 14 vertoonde een „historia palmarum” en bij glas 17 zegt Van Buchel: „historia resurrectionis Christi erat, infra vero sequentium tam virorum quam mulierum imagines spectantur”. Aan de Zuidzijde vermeldt hij eenige wapens. Het schrift „conde men qualicken ofte met geen perfectie lezen, ende daarboven stonden eenige historien”. Behalve vier heiligen weet hij verder niets meer te onderscheiden.

Deze deplorabele toestand der glazen moet o.i. meer aan den tand des tijds en vooral het gebrekkige onderhoud, dan aan den beeldenstorm worden toegeschreven.

In het begin der 17e eeuw heeft men blijkbaar de oude gewoonte om de ramen met geschilderde glazen te versieren, weer opgevat, zij het niet met kerkelijke voorstellingen, want dezelfde Van Buchel verhaalt een eind verder in zijn notities⁵⁾ nl. het volgende: „In petreano templo vidi etiam vitrum nuper ibi positum ab Acad. cur(atoribus) arte non magna concinnatum quo spectatur pallas Academica cum sua noctua”, hetgeen dus wil zeggen, dat de curatoren der universiteit onlangs in de Pieterskerk een naar het oordeel van Van Buchel niet zeer fraai raam hebben geplaatst met de voorstelling eener Pallas met haar uil.

Nu zijn door een gelukkig toeval van dit glas hoogstwaarschijnlijk het schetsontwerp en een groot deel van het karton bewaard gebleven in de hierboven reeds aangeduide teekeningen op het gemeentearchief, nl. een in hoofdzaak met de pen aangelegde schetsteekening en een op ware grootte, over vier banen verdeeld en in zwart krijt uitgevoerd carton⁶⁾.

Een hooge aediculavormige bouw biedt plaats voor een forsche naast haar katheders staande Pallas en inderdaad ziet men op het carton op de leege plaats van de schets een forsche Pallas met haar nachtvogel.

Vóór de sokkel staan een globe, boeken en het wapen van Leiden, terwijl een open ruimte op een klein vaandeltje blijkens het carton bestemd is voor een afbeelding van het Academiegebouw, men zou kunnen zeggen het wapen der Universiteit. Boven, terzijde van het fronton, moesten eveneens blijkens het carton de wapens worden aangebracht van den Prins van Holland, gehouden door blazuinblazende engelen. De achterzijde van de schets vertoont nog een zelfde opzet met kleine varianten en is voorzien van vele notities omtrent de architectonische onderdeelen. De cartouche met het Leidsche wapen is bij deze variant schuin geplaatst en de beide stillevens zijn verenigd onder het vaantje met de voorstelling der academie.

Het niet invullen der Pallasfiguur in de schets zou de veronderstelling kunnen wettigen, dat de glasschrijver, die misschien zeer wel bedreven was in zijn ornamentiek en architectuur, de Pallas overliet aan een figuurschilder. Maar de vaardigheid waarmee de schets werd ontworpen toont duidelijk, dat de maker ook zelf nog wel in staat was een behoorlijke figuur te vervaardigen.

Omtrent dezen ontwerper en ook den glasschrijver laten de archivalia en plaatsbeschrijvers (de laatsten vermelden het raam, behalve dan Van Buchel, in het geheel niet) ons volkomen in den steek.

Het eenige, wat wij konden vinden, was in de Resoluties van Curatoren ⁷⁾, waar op 14 Mei 1629 vermeld staat: „Is bij Henrick Egbertsz. van der Hal als gewesene Kerckmeester versocht, dat tot koste van de Universiteit, een glas in de St. Pieterskerk der stad Leyden mochte werden gestelt, ende sulx de selve Kercke daarmede vereert, waerinne de heeren voorn. consenterende hebben Burgemeesteren versocht ende geautoriseert om 't werck van 't voors. glas te besteden ende mette publicque wapene, nae behooren verciert te laten maecken.”

Het stedelijke archief leverde niets op, terwijl het archief Pieterskerk alleen op 28 December 1629 een betaling van -.15.- gulden vermeldt aan Claes Dirxs van Lijn over „een copye te leveren vande patronen”. Wel komen de namen Couwenhoven en Couwenhorn als glasmakers en glasschrijvers voor, maar hieromtrent valt niets met zekerheid te zeggen. Bovendien zou het glas ook door curatoren geschonken worden en derhalve zal het kerkelijk archief te dien opzichte ook weinig belangrijks opleveren.

Hoewel iedere verdere archivalische aanwijzing ont-

1) De omstandigheden verhinderen ons de door Overvoorde gemaakte aantekeningen nog verder na te gaan. Verg. ook Huis Oud en Nieuw V (1907), blz. 143.

breekt, meenen wij hoofdzakelijk op stilistische gronden dit glas aan Jan Gerritszoon Bronckhorst te kunnen toeschrijven.

Van dezen ongeveer in 1603 te Utrecht geboren en aldaar, alsmede in Vlaanderen en Frankrijk door glasschilders opgeleiden meester ⁸⁾, is tot dusver geen enkel glas, of afbeelding daarvan, met zekerheid aangewezen ⁹⁾.

Over zijn werkzaamheden is het volgende bekend. In 1626 levert hij teekeningen voor stoelbekledingen te Utrecht. In 1628 restaureert hij glazen te Brussel. Tusschen 1630 en 1637 teekent hij herhaaldelijk glazen te Utrecht. In Juli 1634 maakt hij voor Arend van Buchel (die hem betitelt als „bonus in pingendo vitrum artifex”) vier zegels, waarvoor overigens niet betaald behoeft te worden ¹⁰⁾.

Behalve door zijn etsen naar Poelenburg is hij bekend om zijn zeer zeldzame ets van 1637 van de belegering van Breda ¹¹⁾. In 1647 en 1648 maakt hij contracten te Amsterdam voor zeer groote kerkraden en beschilderde eveneens aldaar in 1655 orgeldeuren en ten slotte vervaardigde hij een aantal allegoriën op schoorsteen- en zolderstukken van het nieuwe Amsterdamsche raadhuis.

Aan de omschrijving door Arthur von Schneider ¹²⁾ van de typen van Bronckhorst, als bolronde koppen, ovale gezichten en kleine ronde oogen, zouden wij nog een treffend kenmerk willen toevoegen, dat wij in onze teekeningen, in het bijzonder bij het schrijvende knaapje aan de voeten van de Pallas, terugvinden, nl. de vorming van den neus. Maar ook de Pallas toont verder alle kenmerken van Bronckhorst's vrouwefiguren.

Overwegende, dat van Bronckhorst juist gedurende het jaar 1629 archivalisch niets na te speuren is, voorts dat hij vrijwel de eenige glasschilder van groot formaat uit deze periode is en vooral ook wegens de sterke overeenkomst in stijl, meenen wij dit ontwerp op Bronckhorst's naam te moeten stellen.

Met dit vooral om zijn architectonische opzet zoo interessante glas, dat behalve door het besluit van 1629, deze teekening en het weinig vleiende oordeel van Van Buchel, tot nog toe verder niet na te speuren was, hebben wij niet alleen een vroeg werk van Bronckhorst voor ons, maar ook een redelijk voorbeeld van de monumentale allegoriën uit dit tijdperk, waarin de glasschilderkunst steeds meer haar verval tegemoet gaat.

2) Orlers, Beschrijvinge der stad Leyden (1641), blz. 95.

3) Bibliotheek Rijksuniversiteit Utrecht; afschriften in de Bibl. Gem. archief Leiden no. 3214 (nieuwe nummering).

4) Leidsch Jaarboekje 1925/6, blz. 19.

- 5) t.a.p. f. 73.
 6) Gemeentearchief Leiden, Sted. Prentverzameling Leiden e.o., oude nummering no. 1437-1438.
 7) R. G. P. 29, Dr P. C. Molhuysen, Bronnen tot de geschiedenis der Leidsche Universiteit II, blz. 145.
 8) Behalve het artikel van Moes in Thieme-Becker en de gegevens bij Waller, Biographisch woordenb. van Noord-Nederl. graveurs, cat. der schilderijen Centraal Museum Utrecht (1933), blz. 17 en H. van Hall, Repertorium Gesch. Nederl. Schilder- en Graveer-kunst is er weinig over dezen meester gepubliceerd.

- 9) Het bij Houbraken (Groote Schouburgh I, tegenover blz. 224) afgebeelde raam geeft weinig zekerheid. De reproducties bij het zeer hypothetische artikel van H. van der Gucht (Biekorf XXXVII, 1931, blz. 300-302, 342) geven geen aanleiding in de kerkraden te Loo in België werk van Bronckhorst te zien.
 10) Notae Quotidanae, ed. Mr. J. W. C. van Campen, 1940, blz. 23.
 11) Univ. Bibl. Leiden, atlas Bodel Port. 7 no. 141.
 12) Caravaggio und die Niederländer, blz. 75.

OPMERKINGEN BIJ DE VROEGSTE GESCHIEDENIS DER AQUAREL IN NEDERLAND

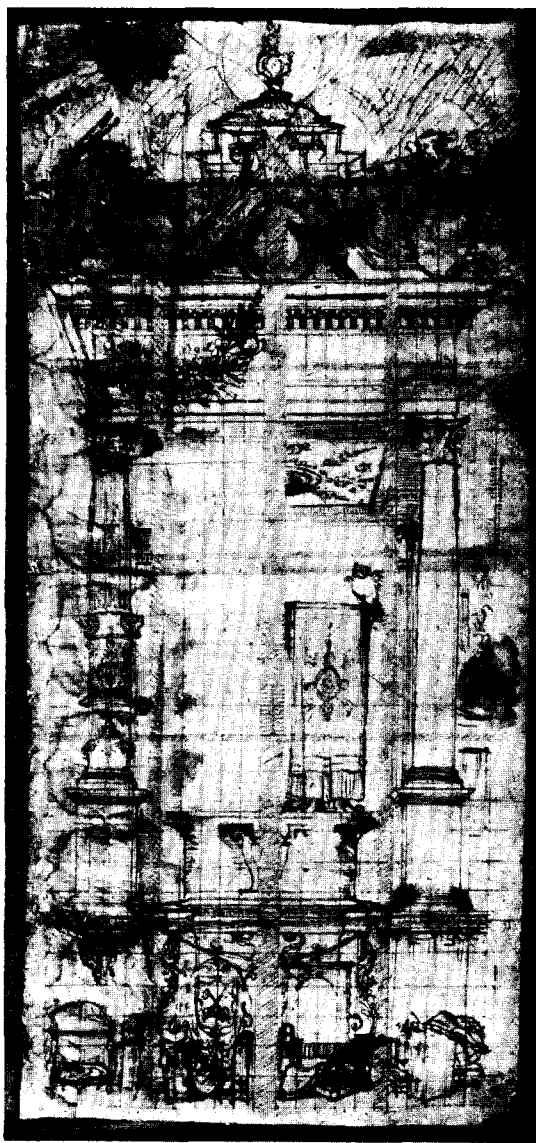
DOOR K. G. BOON

De beteekenis van de aquarel voor de schilderkunst van de negentiende eeuw wordt in welhaast iedere ontwikkelingsgeschiedenis, die dezen tijd behandelt, onderstreept. Merkwwaardigerwijs blijft daarbij meestal de wordingsgeschiedenis van de aquarel onbesproken, zoodat men in het duister blijft tasten over de voorgeschiedenis van dezen invloed en haar diepere oorzaken. Nog nimmer ook heeft men zich, behalve voor de engelsche aquarel, afgevraagd van welk moment af men eigenlijk van aquarellen kan spreken ¹⁾. Een tentoonstelling van Nederlandsche aquarellen uit het tijdvak tusschen 1780 en 1830 bracht dit vraagpunt weer duidelijker op den voorgrond ²⁾. De gelegenheid tot vergelijking, die hier geboden werd, willen wij aangrijpen om eenige overwegingen te berde te brengen, die misschien het belang van deze kwestie weer meer onder de algemeene aandacht zullen brengen.

Wil men de ontwikkelingsgeschiedenis van de aquarel tot aan het begin naspeuren, dan is het noodig om onderscheid te maken tusschen de gewasschen teekening, waarbij de kleur een secundaire rol speelt en de aquarel waar de kleur de allereerste plaats inneemt en de teekening slechts geraamte, dus bijzaak, is. Terwijl verder in het olieverf-schilderij het kleureffect voor het grootste deel door de reflecteerende olieverven wordt teweeggebracht, berust de werking van de aquarel juist op de doorschijnende waterverven. Hierdoor blijft in de aquarel de grond steeds meespreken en behoudt ook de kleur dat immaterieele karakter, waardoor elke nadrukkelijke vormaanduiding onmogelijk is. Sterker dan in het schilderij blijft de kleur in de aquarel dan ook aan het vlak gebonden. Boven het schilderen in olieverf brengt het aquarelleeren echter het voordeel, dat men er snel mee werken kan, zoodat allerlei kortstondige effecten vastgelegd kunnen worden. De aquarel is daar-

om ook in de geschiedenis van het impressionisme van niet te verwaarloozen beteekenis geweest. Schrijvers, die de aquarel vanuit het impressionistisch standpunt bezagen, zooals bij voorbeeld Signac in zijn boekje over Jongkind, hebben wel de meening uitgesproken, dat men de aquarel het best kon karakteriseeren door deze mogelijkheid om het ephemere vast te leggen. Signac's aantrekkelijke omschrijving van deze techniek: „un moyen de notation, une sorte de memorandum, un procédé rapide et fécond, permettant au peintre d'enrichir son répertoire d'éléments trop passagers pour être fixé par le procédé lent de la peinture à l'huile”, karakteriseert de kunst van Turner, Jongkind en Whistler ongetwijfeld meesterlijk. Wanneer men echter verder rondziet en vooral onze eigen aquarelleerkunst in het oog vat, blijkt deze omschrijving zelden van toepassing. Had Signac zich meer in de geschiedenis van de aquarel verdiept, dan zou hij bemerkt hebben, dat zij reeds lang ingeburgerd was, voordat het snelschrift der impressionisten haar tot een soort „memorandum” maakte. De notie echter van haar gebondenheid aan het vlak, van het belang van den grond, waarop zij wordt aangebracht en van de suggestieve werking van haar doorschijnende kleuren werd, zooals hierna zal blijken, tijdens het Neo-classicisme ontdekt. Meer nog dan de mogelijkheden tot snelle notering lijken ons dit de belangrijkste kenmerken, waaruit deze kunstvorm is opgebouwd.

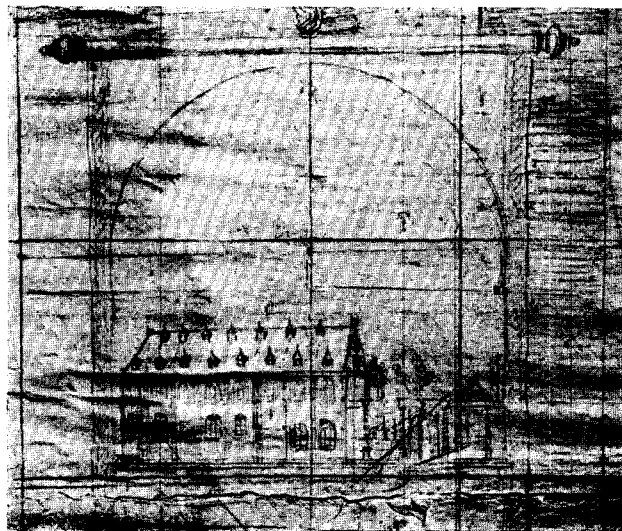
Gaat men na wanneer in de verschillende europeesche landen de aquareltechniek dit laatste stadium heeft bereikt, dan blijkt, dat in Engeland de nieuwe techniek het meest opgang gemaakt heeft. Hier is de overgang van de in locale kleuren gewassen topografische teekening naar de breed gedane landschapsaquarellen van Cozens, Girtin, Cotman en Turner zeer plotseling en

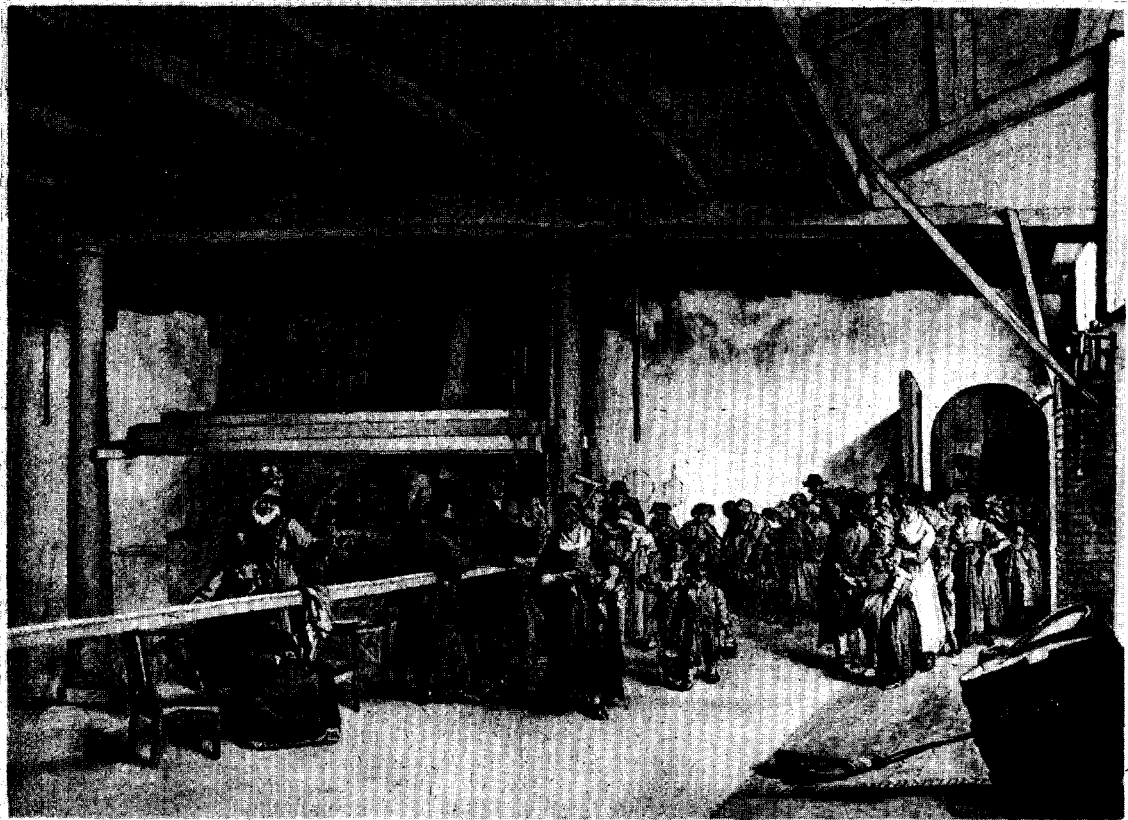
Afb. 1. Jan Gerritsz. Bronckhorst
Schets voor het Curatorenglas in de St. Pieterskerk
te Leiden (1629)

Afb. 2. Een der vier
banen van het carton
voor het Curatorenglas

Afb. 3. Embleem; de Leidsche Academie in 1629.
Achterzijde van het carton voor het Curatorenglas
Stedelijke Prentverzameling, Gemeente-archief, Leiden

Afb. 1. W. Hendriks, Uitdeeling van Spijzen aan de armen. Aquarel in de verzameling Hoog te Haarlem

Afb. 2. A. Brondgeest, De Oude Haarlemmersluis te Amsterdam, 1810. Aquarel in het Gemeente-Archief te Amsterdam.

teekenen zich de verschillende werkwijzen als duidelijke generatieverschillen af. Terwijl de aquarellisten uit de generatie geboren tusschen 1725 en 1745 nog provinciaal en anecdotisch voor den dag komen, zijn zij die na 1770 geboren zijn, reeds geheel europeesch van allure en is al het anecdotische vergeten voor een breed lyrisch sentiment, dat de romantiek aankondigt. Met deze wijsche natuurpoëzie stemt ook de techniek overeen, die breed en samenvattend is en elke detailschildering vermijdt. De oude Cozens, Alexander, is de eerste engelsche aquarellist geweest, die bewust naar een samenvattende compositie gestreefd heeft. Hij ging zelfs zover, dat hij een methode uitdacht, waardoor een ieder zich dit vermogen van samenvatting van een landschapsmotief kon eigen maken³). Naar zijn meening behoorde de idee bij den schilder gevormd te zijn voordat hij het landschap realiseerde; opdat deze idee niet verloren zou gaan moest de aquarellist zich niet ophouden door „slowness of execution”, want hierdoor zou het werk zijn frisheid verliezen. Merkwaardig is, dat hier het classicistisch thema van de ideale compositie verbonden werd met de spontaneiteit van uitvoering, die later als criterium voor het Impressionisme gebruikt zou worden.

De breede, schetsmatige techniek van den ouden Cozens heeft vooral op Girtin en Turner haar invloed gehad. Tezamen met het voorbeeld van Claude, dat vooral bij den jongen Cozens en Turner zich deed gelden heeft zij de oude methode, die zoowel Girtin als Turner nog in hun jeugd volgden, geheel uitgebannen. Zoo werd het aanleggen van de compositie in een neutrale tint of met O. I. inkt, waarmee de donkere partijen geschaduwde werden en de lichte uitgespaard, geheel losgelaten en werd de compositie direct in de kleur gewasschen. Girtin bepaalde zich nog bij een scala van bruine en blauwe tinten, welke met nauw merkbare overgangen in elkaar overvloeien, maar Turner beschikte reeds over zulk een rijk palet, dat hij er alle lichtschakeeringen in kon opnemen. De vorm lost zich bij hem geheel op en uit de kleur wordt de compositie opgebouwd. Ook bij Cotman vindt men dit terugtrekken van den vorm voor een systeem van harmonieus in elkaar geschikte kleurenvlakken. Hij kan eveneens door het voorbeeld van Cozens dezen weg tot vereenvoudiging en samenvatting gevonden hebben.

In de andere Europeesche landen heeft de aquarel nergens zoo vroeg een zoo groote plaats ingenomen als in Engeland. De sterkere traditie in Frankrijk en het dogmatisch abstracte karakter van het classicisme in Duitschland hebben de ontwikkeling in andere banen

geleid. De romantiek heeft het eerst mogelijk gemaakt, dat deze vrijere techniek ook daar vasten voet kreeg. Enkele uitzonderingen als de geaquarelleerde studies, die Boilly in Rome maakte of sommige schetsen van den ouden Isabey, zijn slechts tijdelijke afwijkingen van den regel; in het oeuvre van deze kunstenaars zijn zij zonder consequentie gebleven. Iets anders is het mischien met de aquarellen van Lespinasse, meest Partij-sche stadsgezichten, merkwaardig modern van visie. Zij zijn inderdaad reeds kleurig geconcipieerd, maar in hun gedetailleerde preciesheid en ook door hun geringe atmosfeer behooren zij toch nog meer tot de topografische teekeningen. Men kan wel zeggen, dat de aquarel in Frankrijk eerst met Delacroix, Huet en Charlet betekenis krijgt. Tot aan dien tijd blijven de gouache en de penseelteekening, de bij uitstek geliefkoosde technieken van het Fransche roccoco, de meest gebruikte media om een teekening te verlevendigen.

Hoe staan nu de zaken in Holland? De verhoudingen zijn er gecompliceerder dan in Engeland. Ook hier was evenals in Frankrijk de traditie een barrière tusschen het oude en het nieuwe. Terwijl echter de traditie in Frankrijk nog levend was, zoo zelfs, dat zij in staat was zich in het classicisme te vernieuwen (David nam zeer veel van Poussin over), werkte zij bij ons bijna geheel negatief. De kunst aan het einde van de 18e eeuw teerde voor een groot deel op het verleden. Men merkt dit het allerduidelijkst bij de topografen die allen min of meer afhankelijk zijn van Jan van der Heijden, maar ook bij de bloemen- en vogelteekenaars wordt nimmer van het aangeleerde schema afgeweken. Het is een geluk, dat alle bloementekenaars hun producten zoo zorgvuldig gesigneerd hebben, want anders zouden wij onder deze eentonige massaproductie nooit zoo een talrijke schare kunstenaars gezocht hebben.

Al dit cliché-werk stond de vernieuwing dus wel sterk in den weg. Daarbij kwam nog dat het wasschen van de teekening meer en meer gebruikt werd voor het copieeren naar de groote meesters. Het dreigde een routine te worden, waartegen een poging om een nieuwe methode in te voeren meestal schipbreuk leed⁴). Er is ook nog een andere oorzaak, die de schilders uit de tweede helft van de 18e eeuw in de gevaarlijke impasse van de routine dreef, namelijk het behangschilderen. Ook hier is het weer vóór alles het schema, dat de schildertrant bepaalt. Jacob Cats, ongetwijfeld een van de begaafde teekenaars uit dezen tijd, in aanleg een kunstenaar met gevoel voor de wijschheid in een landschap en bevatte-lijk ook voor fijne nuance-verschillen, zou wellicht, indien hij zich niet aan bepaalde typen van het landschap

had gehouden, een gewoonte die hij wellicht uit het behangschilderen heeft overgehouden, en indien hij niet zijn teekentrant ingesteld had op den eisch van het anecdotisch-beschrijvende een Hollandsche Cozens geworden zijn. In de weinige gevallen, waarin hij het gebruikelijke schema der gecomponeerde landschappen overschreed en zich zelve nieuwe opgaven stelde, zooals in de beide Panorama-landschappen, Gezichten van den Tafelberg in het Gooi, in de verzameling Van Eeghen, blijkt de kleur reeds veel sterker de compositie te beheerschen dan in de meeste gewasschen teekeningen van zijn tijdgenooten. Zij is hier zelfs een essentieele factor in het scheppen van distantie.

Terwijl bij Cats nog het inzicht ontbrak om de nieuwe mogelijkheden, die hij in het aquarelleeren ontdekte, in een moderne conceptie op te nemen, blijken sommige van zijn tijdgenooten ook in de teekening zich naar de eischen van de aquarel te gaan schikken. Het duidelijkst treedt dit naar voren bij Wijbrand Hendriks en Egbert van Driest. Vooral bij Hendriks bespeurt men dit al heel vroeg. Het gaat bij hem samen met een veranderde instelling tegenover de natuur, waaruit het arcadisch element verdwijnt, en met een grooter belangstelling voor de gebeurtenissen en tafereelen uit het dagelijksch leven. Het is niet onwaarschijnlijk, dat zijn bezoek aan Engeland hiertoe de stoot gegeven heeft. Door het zien van de prentkunst van Rowlandson en Hogarth en wellicht door de kennismaking met het genreschilders uit den kring van Morland zal hij een opener oog gekregen hebben voor de comédie humaine. In een teekening uit 1785, voorstellende een Patriottentocht te Ede komen al verschillende typen voor, die aan Rowlandson doen denken. Ook in de kleurenkeus lijkt de Engelsche smaak gevolgd te zijn. Voor zoover na te gaan, was ook Hendriks de eerste hier te lande, die in zijn breed gedane aquarel van de Haarlemmer Hout van 1820 in de verz. Fodor het Engelsche aquarel-papier gebruikte. Op dezen Engelschen invloed kom ik hieronder nog terug. Dat de genre-tafereelen van Hendriks ook uit eigen inzicht zijn voortgekomen is aan te toonen met de Uitdeeling aan de Armen uit de verz. Hoog (zie afbeelding 1). Hier is geen sprake van overdrijving naar het caricaturale, noch van overdreven zoetelijkheid, de twee polen waardoor de Engelsche kunst aan het einde van de 18e eeuw aangetrokken werd. De voorstelling is nuchter en reëel, zooals markttafereeltjes uit onze 17e eeuw. Daarbij is de techniek reeds bijna geheel die van de zuivere aquarel. De voortekening is schetsmatig en valt bijna nergens op, de kleur maakt de groep van den vluchtig aangeduiden achtergrond los en brengt haar tot leven.

Ook het wit van het papier heeft hier reeds een aanzienlijke beteekenis.

De overgang van de gewasschen teekening naar de aquarel is het duidelijkst in het werk van Van Driest te constateeren. Men herkent het grootste deel van de teekeningen van dezen toegewijden Hobbema-navolger gemakkelijk aan de uitvoerige manier, waarop de zwartkrijtschets is aangelegd. Bezie men de studie, die eenige jaren geleden voor de verz. Fodor is aangekocht, een gezicht aan de Haar van 1803, dan is het verschil met de oudere teekeningen opmerkelijk. Hier heeft de voor Van Driest zoo karakteristieke, uitvoerige, spitse voortekening plaats gemaakt voor een veel minder stelselmatige en vluchtige manier van schetsen en is bij voorbeeld de boomslog geheel met het penseel gedaan. De kunst van Van de Sande Bakhuizen of Bilders lijkt hier reeds aangekondigd.

Er waren dus, zooals hierboven gebleken is, wel tekenen, dat er na het voorbeeld van Cats en Vinkeles en hun generatiegenooten iets nieuws te verwachten was. Onder de kunstenaars van de volgende generatie was er echter geen enkele van groot formaat, zoodat de aarzelend inzetende verandering niet door een groot voorbeeld tot een belangrijke en bloeiende kunst kon uitgroeien. De aquarellisten, die wij aantreffen, zijn dikwijls zwakke teekenaars. In de practijk van het behangschilderen werden zij niet meer opgeleid; zij bleven daardoor gevrijwaard tegen de cliché-vormen. Afgezien echter van een frisscheren kijk op de dingen om hen heen, bezaten deze jonge realisten weinige positieve deugden. Slechts nu en dan ontdekt men in hun oeuvre een geslaagd kunstwerk. In den ontwikkelingsgang bezien, valt er bij Gerrit Lamberts aan te stippen, dat zijn gevoel voor kleurenschikking rijper wordt, bij Jelgerhuis kan men er een zeker respect voor het wit van het papier ontdekken. Bijzondere verdiensten echter komen eerst in de aquarellen van Brondgeest en Troostwijk voor den dag. Het Gezicht op de Haarlemmersluis in het Gemeente Archief te Amsterdam van Brondgeest (Zie afbeelding 2), waarin de huizengroepen reeds meesterlijk door de kleur worden samengebonden, is niet alleen als portret van een stadsdeel maar ook als weergave van een herfststemming in de stad van beteekenis. De kleur is hier niet meer een toevoegsel aan de teekening maar zij is het essentieele element, waaruit de compositie is opgebouwd. Zorgvuldig is zij afgewogen, alle storende tegenstellingen zijn geëlimineerd, harmonisch sluit het eene vlak bij het andere aan. Ook hier lijkt de kunst uit de tweede helft van de 19e eeuw bij aan te sluiten. Men zou Brondgeest een voorlooper van Karsen kun-

nen noemen. Terwijl Brondgeest de kunst van Karsen aankondigt, is er in Troostwijk's Gezicht op de Pietershal uit de verz. Fodor (Zie afbeelding 3) veel, dat naar de kunst van Witsen wijst⁵⁾. Zoowel in de opvatting van het stadsbeeld, waaruit al het pittoreske is gebannen, als in de weergave van de stadatmosfeer ademt deze aquarel een modernen geest, die gezien in den tijd, bijna verbluffend is. Hier is niets meer over van 18e eeuwse vertelzucht en gemoedelijkheid. De topografische nauwkeurigheid heeft plaats gemaakt voor de weergave van de sfeer. Evenals bij Brondgeest is in dit stadsgezicht de kleur het samenbindende element. Troostwijk overtreft zijn vriend Brondgeest echter in den vasteren bouw van zijn compositie.

De aquarel van Brondgeest is 1810 gedateerd, Troostwijk's Pietershal draagt het jaartal 1808. Door deze data wordt het begin van de Hollandsche aquarelleerkunst vrij stellig vastgelegd. Wat daarvoor ontstond waren nog meest gewasschen teekeningen of een poging om hiervan los te komen. Troostwijk en Brondgeest hebben de mogelijkheden, die de aquarel biedt, ten volle gebruikt. De kunst van Lamberts en Jelgerhuis uit de jaren tusschen 1810 en 1825 is naast hetgeen zij bereikten eerder weer een kleine stap terug. Hetzelfde geldt voor de fijne landschapsstudies van Knip, die tijdens zijn verblijf in Italië tusschen 1810 en 1812 gemaakt zijn. De kleur, hoewel doorzichtig en met gevoel voor harmonieuze schikking aangebracht, is niet suggestief. Bijna steeds keeren dezelfde tinten terug. Er is een zeker schematisme in, dat ook bij de oude engelsche aquarellisten soms zoo vervelend werkt. Het is nog een rest van de beschrijvende methode van de topografen. De Romantiek zal deze topografische exactheid voor goed op den achtergrond brengen. Dan krijgt ook bij ons de aquarel eerst haar volle ontwikkelingsmogelijkheden. De kunst van Schotel, reeds breed met effecten van licht en donker gewasschen, kondigt deze aan.

Werd deze geheele ontwikkeling doorloopen zonder eenigen invloed van buiten? Deze vraag kwam reeds bij Hendriks ter sprake. Het bleek, dat hij zich in zijn jeugd door de Engelsche kunst heeft laten leiden. Toch meenen wij, dat men den invloed van deze zijde niet moet overschatten. Ook Schouman bij voorbeeld bezocht Engeland, men kan echter niet zeggen, dat in zijn die-renaquarellen eenige invloed van de engelsche techniek te bespeuren valt. De studies van Weenix lijken ons eerder de directe bron van zijn kunst. In de generatie van Cats en Vinkeles brengt Andriessen in zijn Feest der Vrijheid van 1795 (Zie afbeelding 4) de engelsche kunst voor het eerst in herinnering. De figuren doen

aan die van Rowlandson denken; ook heeft de tonaliteit van deze aquarel iets van die van de engelsche aquatintprent. In denzelfden tijd blijken ook anderen zich op de engelsche caricaturisten te inspireeren, het zijn vooral Smies en de vrij onbelangrijke Kikkert. Tenslotte wezen wij er reeds op, dat in de vroege aquarellen van Hendriks eveneens engelsche typen opduiken. Hendriks, die in 1775 naar Engeland geweest was, bleek zich ook langer voor de engelsche techniek te interesseeren, daar hij later het engelsche aquarelpapier is gaan gebruiken. Verder valt nog een Hollander Laurens Scherm te noemen, waarvan Teyler een aquarel bezit, die in Engeland gemaakt is en die ook geheel past in de engelsche topografische traditie, en ten slotte Leendert de Koningh, die langen tijd in Engeland werkte. In de verz. Knof bevindt zich van dezen Dordtenaar een engelsch havengezicht, waarin de manier van aquarelleeren verwant is aan die van den jongen David Cox.

Deze luttele feiten zijn te mager om voor een engelschen invloed op onze aquarelkunst te getuigen, vooral ook daarom, omdat behalve bij Hendriks geen enkel belangrijk werk op dien invloed wijst. Van invloed van de klassieke engelsche aquarelkunst is bijna nergens een spoor te bekennen. Blijkbaar is de aanwezigheid van Turner en Cotman in ons land door geen kunstenaar in dien tijd opgemerkt. Ook uit de handleidingen over het aquarelleeren, waarvan in deze jaren verschillende verschijnen, blijkt niet, dat men van de kunst van Turner en Cotman eenige notie heeft. Wel gaf de uitgever Honkoop te Leiden in 1804 een „Kunst van Teekenen en Schilderen in Waterverwen na de achtste druk uit het Engelsch vertaald door A. Fokke Simonsz" uit, maar in dit vademecum, dat voor zoover ik na kon gaan een vertaling is van een Engelsche handleiding van 1785, wordt alleen over het bereiden van de kleuren gesproken en over de objecten, waarop men ze kan toepassen. Nergens dus een aanwijzing, hoe een bepaald effect kan bereikt worden. De handleiding, die David Cox in 1813 schreef, bleef bij ons waarschijnlijk onopgemerkt. Zelfs in het boekje van Maaskamp, waarvan ik alleen de nieuwe uitgave van 1837 kon consulteren⁵⁾ en dat in tegenstelling tot de meeste handleidingen uit het einde van de 18e en het begin van de 19e eeuw zich speciaal tot jonge kunstenaars richt, worden de groote aquarellisten van de Engelsche school nog steeds genegeerd. Wel noemt Maaskamp, die Engeland bezocht schijnt te hebben, de kunst van zijn vriend Morland en prijst hij de aquarellen van Wheatly, een van de aquarellisten uit de topografische school. Trouwens het beste bewijs dat de kunst van Turner en Girtin voor dezen paed-

goog of onbekend of verwerpelijk was, is wel het feit, dat hij met nadruk de ouderwetsche methode van het aanleggen van de aquarel in een neutrale tint aan de jonge kunstenaars aanbeveelt. Het directe opbrengen van de kleur kent hij wel maar, zegt hij, „om zonder eenigen grond op te werken zoude het zoo onbezonnen zijn als een gebouw op te rigten zonder fundament”. Als elke handleiding zal ook die van Maaskamp voor de werkelijke kunstenaars weinig belang gehad hebben. Het feit echter, dat in 1837 nog geen enkele van de groote Engelsche aquarellisten, ook niet als afschrikwekkend voorbeeld, genoemd werd, lijkt toch wel symptomatisch voor het ontbreken van invloed van deze zijde.

Het ontbreken van eenige duidelijke engelsche invloed op het ontstaan van de Nederlandsche aquarel en de paralleliteit van de ontwikkeling bij ons en in Engeland brengt ons tot het laatste punt, dat wij in dit verband wilden aanstippen: de vraag namelijk of de opkomst van de aquarel-techniek niet in verband moet worden gebracht met het intreden van een nieuwe stijlphase. Deze stijlverandering van late barok in Neoclassicisme, die zich in de Fransche schilderkunst het duidelijkst voltrekt, kondigt zich aan bij de generatie, die omstreeks 1730 geboren is. Vergelijkt men nu Cats en Vinkeles, beiden geboren in 1746 en Langendijk, geboren in 1748 met de Engelsche aquarellisten, Paul Sandby geboren in 1725, Towne geboren in 1740 en Hearne geboren in 1744, dan kan men dezelfde tendenzen ontdekken. Er waren op de engelsche Tentoonstelling te Amsterdam in 1936 enkele zeer opmerkelijke aquarelpogingen van de hier genoemde Sandby en Towne. Zij behooren beiden tot wat te voren de topografische school genoemd werd. Hun kleuren zijn nog wat droog en weinig atmosferisch. Maar zij beheerschen toch al het blad, zoodat de heel fijn uitgevoerde teekening nauwelijks opvalt. Het lijkt mij, dat het ietwat schematische, het duidelijk uit elkaar houden van horizontale en verticale accenten en tenslotte vooral de immaterieele, soms vormlooze kleur uitgesproken classicistische elementen zijn.

Beziat men hiernaast de Hollandsche teekeningen, bij voorbeeld Cats' landschappen van den Tafelberg gezien, Langendijk's opmerkelijk licht geaquareleerd Strandgezicht (Zie afbeelding 5), Vinkeles' Gezicht in de Spinhuissteeg of Hendriks' Interieur met de Uitheeling aan de Armen, dan kan men ook daar misschien niet zoo uitgesproken dezelfde classicistische trekken ontdekken. Bij Cats bij voorbeeld het uit elkaar houden der verticale en horizontale accenten, de gedron-

gen, weinig sierlijke figuren, die den voorgrond verzwaren tegen den zeer licht gehouden achtergrond, bij Langendijk vooral de immaterieele kleur en de leege ruimte, bij Hendriks het sterke naar voren brengen van de kleurige figurengroep tegen den éénkleurigen vlakken achtergrond. Het zijn alle kenmerken, waarop Hildebrandt in zijn stijlanalyses reeds lang gewezen heeft en waarbij ik niet langer behoef stil te staan. Zij blijken juist in deze generatie, die de gewaschen teekening (merkwaardig roccoco-verschijnsel, men denke vooral aan de Fransche penseelteekening van Fragonard, de St. Aubin en anderen) loslaat, zeer duidelijk op te treden. Er is een afwenden merkbaar van sierlijke en grillige teekening. Indien hier alleen van een terugkeer naar het realisme sprake was, dan zou de kleur positiever en nadrukkelijker geweest zijn zooals in de gekleurde teekeningen van Dusart, er is echter integendeel een sterke tendenz tot immaterialiseering van de kleur. Vandaar het breeder en dunner opbrengen van de verf in transparante lagen, het zoeken niet naar effecten van licht en donker, waardoor de ruimtelijke begrenzingen worden opgelost, maar naar contrasten in de kleur, die de ruimtelijke begrenzingen juist sterk doen uitkomen. In Engeland kwam de aquarelleerkunst door de classicistische tendenz naar klaarheid van indeeling en doorzichtigheid van de kleur eerst goed tot haar recht. Nadat zij eenmaal ingeburgerd was en groote populariteit haar ten deel was gevallen, speelde zij in den stijlovergang naar de romantiek hier ook een zeer belangrijke rol. Bij ons manifesteerden zich deze classicistische elementen minder duidelijk. In tegenstelling tot de Engelsche kunst, die zich ongehinderd door een groote traditie vrij kon ontplooiën en die bovendien al reeds vroeger sterk op de kleur en het vlak was ingesteld, werd de ontwikkeling bij ons tegengehouden door de opnieuw oplevende bewondering voor de kunst van de 17e eeuw omstreeks 1810. Sommige teekenaars blijken dan weer naar de gewaschen teekening over te hellen en daarbij zooals bij voorbeeld Hulswit de kunst van Van Borsum en Van de Capellen te benaderen.

Ook bij anderen, die zich niet zoo direct naar het 17e eeuwse voorbeeld richtten, bleef toch de traditioneele wijze van zien hun kunst sterk beheerschen. De aquarel kon hierdoor weinig opgang maken. Er waren in de generatie na Cats en Hendriks wel enkelen als Bronggeest en Troostwijk en ook Lamberts in zijn Gezicht in het Eilandskerkje uit de verz. Van Eeghen, die aan de kleur meer aandacht schonken en daaruit de compositie opbouwden, maar dikwijls ook bleef, zooals bij Jelger-

Afb. 3. W. J. van Troostwijk, De St. Pietershal te Amsterdam, 1808. Aquarel in het Museum te Amsterdam

Afb. 4. J. Andriessen, Vrijheidsfeest op den Dam, 1795. Aquarel in het Museum Fodor te Amsterdam

Afb. 5. D. Langendijk, Hollandsch Strandgezicht, 1799. Aquarel in de verzameling Mr Chr. P. van Eeghen te Amsterdam

huis, de kleur te weinig zeggend om het vlak tot leven te brengen. Bij anderen ook hield de classicistische voorkeur voor schematische kleur aan. Men denke aan de aquarellen van Knip, die dikwijls aan teekeningen van een architect doen denken.

Eerst tijdens de Romantiek en vooral later door het optreden van de Haagsche School vond de aquarel bij ons haar eigen uitdrukkingswijs. Steeds echter bleef een zekere realistische conventie haar drukken. Aan Jongkind den eenigen, die hieraan wist te ontkomen, is het gelukt om de aquarel in haar zuiversten vorm tot leven te brengen. Merkwaardigerwijs is dit eerst gebeurd, nadat hij zich geheel uit het vaderlandsch milieu had losgemaakt.

1) De kenmerken van de aquarel en het onderscheid tusschen de oudere gewasschen teekening en de aquarel zijn door C. J. Holmes in verband met Turner indertijd zeer duidelijk uiteengezet, cf. *Burl. Mag.* 1905, p. 405-415. Merkwaardigerwijs vindt men in de Engelsche verhandelingen over de aquarel steeds weer dezelfde herhaling

van feiten over de voorgeschiedenis, echter nooit een duidelijke verklaring voor den plotseligen ommekeer. L. Binyon's *English Watercolours* van 1940 staat nog op hetzelfde standpunt als Cundall's *A History of British Watercolour Painting* van 1908.

Voor de geschiedenis van de Duitsche aquarel is het artikel van Leporini in de *Reallexikon zur Deutschen Kunstgeschichte* vrij volledig. Leporini wijst op de remmende werking, die het classicisme op de vrije ontplooiing van de aquarel gehad zou hebben. Indien dit werkelijk zoo mocht zijn, kan dit alleen maar het geval zijn voor het dogmatisch classicisme, dat in Duitschland elke schilderkunstige vrijheid tegenhield. Hetzelfde gebeurde in Frankrijk door het Davidianisme.

2) Tentoonstelling van Nederlandsche Aquarellen van 1780-1830 in het Gemeentemuseum te 's Gravenhage in de herfst van dit jaar (1942).

3) Cozens heeft zijn methode uiteengezet in een boekje getiteld *A New Method of Assisting the Invention in Drawing Original Compositions of Landscape*. Het boekje is eerst in 1921 weer aan het licht gekomen en besproken door A. P. Oppé in de *Print Collectors Quarterly* van dat jaar p. 60-91.

4) Men denke aan Schouman's aquarellen, die in haar tijd bijna geheel alleen staan en dan ook nergens navolging vinden.

5) Hetzelfde is reeds door Knoef betoogd in zijn artikel over Troostwijk in *Elsevier's Maandschrift* 1929.

6) E. Maaskamp. *Handleiding voor jonge Kunstenaars*.

OFFICIEËLE BERICHTEN

ALGEMEENE VERGADERING VAN DEN NEDERLANDSCHEN OUDHEIDKUNDIGEN BOND

op Donderdag 25 Juni 1942 des voormiddags te 11.30 uur in de Sociëteit „De Verdraagzaamheid” te Zaltbommel

VERSLAG VAN DEN WND. SECRETARIS JHR DR D. P. M. GRASWINCKEL

Aanwezig volgens de presentielijst de navolgende leden, corresponderende leden en introducées, velen vergezeld van hunne dames: O. L. van der Aa, P. J. W. Beltjes, Mr. Dr E. J. Beumer, Dr J. A. Bierens de Haan, B. van Bilderbeek, H. Bosboom, H. van der Bijll, Prof. Dr A. W. Bijvanck, Dr W. Cramer, H. Cleijndert, Ir. Wouter Cool, Mr E. R. van Eibergen Santhagens, Th. van Erp, Jhr Dr D. P. M. Graswinckel, Mr J. K. van der Haagen, Mr G. A. van Haften, J. M. van Hardeveld, G. C. Helbers, Mej. Dr J. Hintzen, Ir. H. J. van Houten, Ir. Daan Jansen, Jonkvr. Dr C. de Jonge, G. C. A. Juten, A. J. C. van Kerckhoff, P. Kluyver, Mej. Dra E. Korvezee, A. F. Kramers, Dr E. H. ter Kuile, Dr. G. C. Labouchère, Mevr. L. A. van der Lee-Pluygers, Prof. Dr W. Martin, Jacob Mees, Mevr. C. Merens-jonkvr. Engelen, Ir H. G. Mos, Jhr Dr E. van Nispen tot Sevenaer, Ir H. A. van Oerle, Alb. L. Oger, Dr M. D. Ozinga, Mevr. J. Overvoorde-Gordon, Dr E. Pellinck, Prof. W. van der Pluym, C. ter Poorten, Mej. N. Posthumus Meijjes, J. Renaud, M. Roest, Mr. H. J. J. Scholtens, Jonkvr. M. Schorer, G. S. Sicco Smit, Jhr Ir G. C. Six van Wimmenum, R. Storm Buysing, Ir. Thunnissen, Mr P. G. van Tienhoven, G. J. Veenstra, Dr E. Wiersum, Jhr E. W. von Wrangel auf Lindenbergh.

De voorzitter, Prof. W. van der Pluym, opent de vergadering, na de aanwezigen en in het bijzonder de vertegenwoordigers van het Departement van Opvoeding, Wetenschap en Kultuurbescherming te hebben verwel-

komt, met het uitspreken van een rede, welke hierachter is afgedrukt.

De rekening en verantwoording van den penningmeester wordt, nadat hierover door de commissie tot nazien rapport is uitgebracht, goedgekeurd en de penningmeester wordt onder dankzegging voor zijn beheer gedéchargeerd. Bij de daarna gehouden verkiezing worden de aftredende bestuursleden Jhr Mr Dr van Beresteyn, Prof. Dr Bijvanck, Prof. Dr van Giffen en Jhr Mr Dr van Rijckevorsel herkozen. Ook Prof. van der Pluym wordt als voorzitter herkozen.

De aanwijzing van een plaats voor de volgende vergadering wordt in beraad gehouden; het bestuur wordt door de vergadering gemachtigd te zijner tijd hierover te beslissen.

Als leden van de commissie tot nazien van de volgende rekening worden gekozen de heeren Pelinck te Leiden en Helbers te Gouda.

Bij de verkiezing van een commissie van redactie van het Oudheidkundig Jaarboek wijst Prof. Martin er op, dat de verschijning van het Jaarboek zeer ten achter is; hij oppert de mogelijkheid om door de verkiezing van jongere leden frisch bloed in de redactie te brengen. De voorzitter antwoordt hem hierop, dat de tijdsomstandigheden aan dezen achterstand niet vreemd zijn. Mr Van der Haagen biedt aan bij eventueel te ondervinden moeilijkheden over papieroewijzing zijn invloed aan te wenden en wijst er

voorts nog op, dat de propagandistische waarde van de geregelde verschijning van het Jaarboek niet onderschat moet worden. Daarbij komt, dat de Rijkssubsidie juist voor het Jaarboek wordt verleend, zoodat hij met eenige klem meent te moeten aandringen op geregelde verschijning. De voorzitter van de redactie-commissie, Prof. Bijvanck, zet uiteen, dat de redactie vaak gedoemd is tot wachten op de toezending van artikelen en dat zij ook in andere opzichten met moeilijkheden te kampen heeft. De voorzitter van den Bond zegt toe, het daarheen te zullen leiden, dat de achterstand wordt ingehaald en tevens te zullen overwegen, in hoeverre de samenstelling van de redactie wijziging kan ondergaan.

Bij de rondvraag krijgt de heer Van Hardeveld het woord om nog eens de aandacht te vragen voor de bestrijding van de werkeloosheid van architecten en bouwkundige teekenaars, waarover hij in de vorige vergadering te Gouda heeft gesproken. Het schriftelijk antwoord, dat hij indertijd van het bestuur van den Bond heeft ontvangen, heeft hem teleur gesteld. Particulieren bereiken in deze niets; hij verzoekt opnieuw overweging van zijn voorstellen.

De voorzitter wijst er op, dat het bestuur deze aangelegenheid wel degelijk ernstig in beraad heeft genomen en tot het resultaat is gekomen, dat is neergelegd in het schrijven aan den heer Van Hardeveld. Hij is nog steeds, mèt het bestuur, van meening, dat de B.N.A. voor deze aangelegenheid had moeten zorgen. De heer Van Nispen tot Sevenaer zet uiteen, dat de zaak is vastgelopen tengevolge van het standpunt, dat door het Departement van Sociale Zaken wordt ingenomen, n.l., dat slechts dan gelde-

lijken steun wordt verleend aan architecten en teekenaars, als deze als werkloozen zijn ingeschreven. Daarbij komt, dat de B.N.A., die mede voor deze aangelegenheid om hulp zou zijn gevraagd, is opgeheven. Nadat de heer Van Hardeveld er nog op heeft gewezen, dat hij bij zijn voorstel het in teekening brengen van monumenten als hoofdzak wenscht te beschouwen, en dat dit de reden is, waarom hij met zijn voorstel bij den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond is gekomen, stelt de voorzitter aan de vergadering voor, een kleine commissie te benoemen, waarin ook de heer Van Hardeveld zal zitting hebben, die de aangelegenheid dan nog eens in studie zal nemen. De vergadering verklaart zich hiermede accoord.

Ir van Oerle vraagt vervolgens, hoe het staat met de oprichting van een „Hofjes Vereeniging”. De secretaris verstrekt inlichtingen; door de tijdsomstandigheden is aan het plan nog geen verderen voortgang gegeven, maar het is zeker niet uit de gedachte gegaan en zoodra de omstandigheden gunstig zijn, zal het bestuur met een voorstel komen.

Niets meer aan de orde zijnd, sluit de voorzitter de vergadering.

Na een middagmaal in Hotel Godsschalck werden eenige monumenten van Zaltbommel bezocht, o.a. de St Maartenskerk, waar het gezelschap bij monde van den president-kerkvoogd, notaris Offermans, werd ontvangen en door Ir Beckering Vinckers ingelicht werd over de restauratie dezer kerk. Vervolgens werd een bezoek gebracht aan de Oudheidkamer, waar het gezelschap bij monde van den voorzitter, den heer Philips, werd verwelkomd.

REDE VAN DEN VOORZITTER PROF. WILLEM VAN DER PLUYM

Dames en heeren!

„Somber in de najaarsregens, rijzig en ijl tegen een blauwe herfstlucht, als de blauwe rook wazig stijgt uit de oude schoorsteenen er rondom, machtig en blank in het felle licht van den zomer, tusschen donker droomend boomengroen en dieproode daken, geheel onwezenlijk in nevelig maanlicht, is het steeds de dominant van het oude stadje Bommel.”

Ziedaar een impressie, waarmede Ir J. Beckering Vinckers in ons Jaarboek 1931 zijn uitstekend artikel besloot, over het kerkgebouw dat velen van U dezen morgen bij het oversteken van den breeden stroom hebben zien domineeren over het huizingedoe van het zoo schoon gelegen stadje aan de Waal.

In onze „Mededeelingen” — de telg die vader moet zeggen tegen het Jaarboek en grootvader tegen het Bulletin, al moge een verstokt grammaticus de beide laatste geslachten noemen — hebt U van Dr ter Kuile een goed beknopt overzicht der monumenten van Zaltbommel kunnen lezen. Deze stad toch was eertijds een nederzetting op een eilandje in de Waal en kreeg omstreeks 1000 een burcht ter bescherming. Zij groeide in de Middeleeuwen om haar kerk met haar fier omhoog bonkenden toren, gewijd aan Sint Maarten, den heilige, wien beide voorzeker eer aan doen. Immers deze Hongaarsche officier, die in Gallië tot het Christendom bekeerd, bisschop van Tours en schut-

patroon van Frankrijk werd, was een dier groot-mensche-lijke figuren, die na den dood, om haar daden, een diepe vereering te beurt vallen in de Middeleeuwen.

Moeilijk kan men zich indenken, dat die middeleeuwsche bouwkunst nauwelijks een eeuw geleden weer erkenning kreeg, nadat drie eeuwen lang haar scheppingen ver-guisd waren. Nog Quatremère de Quincy, zeker niet de eerste de beste, schreef toen aan De Caumont: „Je ne m'occuperais jamais de cette architecture... Je doute même qu'on puisse la classer, comme vous dites. Proles sine matre!” Afgescheiden van het biologisch raadsel, dat deze laatste uitroep inhoudt, is ook een „vondeling” slechts een beleefde camouflage voor een product van levensdrift waarover de sluier van het mysterie hangt.

Met dat al blijft het genetisch probleem voor de kunst-historie belangrijk. Honderd jaar geleden was men in dien zin wel onderlegd aangaande de klassieke bouwkunst, doch de middeleeuwsche, welke zooveel dichter, èn in tijd, èn in plaats bij ons stond, peilde men nog vaak op de meest fantastische wijze. Zoo kondigde in 1838 de deftige „Moniteur” de restauratie aan — het ging over de romaansche kerk te St. Benoît-sur-Loire — van een „monument celtique”. De jonge school, die toen ontbloeyde, groepeerde zich weldra om Viollet-le-Duc, voortkomende uit Labrous-te, die in de gothiek het redegevende tot uitdrukking zag komen. Het is deze idee der „ratio”, welke zoo bevruch-tend zou inwerken op de jongere architectuur-beweging der

eind-negentiende eeuw, waarbij wij in ons land denken aan den weg die loopt van Cuypers naar Berlage.

Ziet men dit alles scherp en objectief, dan meen ik anderzijds, dat een eeuw geleden de toen oudere generatie iets van het mysterie der gothiek heeft ondergaan, wanneer Quatremère de Quincy zegt, dat volgens hem die gothiek voortkwam: „... d'une sorte d'instinct, plutôt que du raisonnement". Hiermede raakte hij een der meest essentiële kanten van iedere waarachtige kunst. Immers deze instinctieve drift wordt gestuwd door het fantastieke, en het is wel merkwaardig, dat het streng wijsgeerig denken van dien tijd — ik verwijs hier naar Hegel — des kunstenaars kracht zoekt in diens fantasie.

Vreemd is het dus niet, dat telkens, wanneer de mensch tot zelfbezinning komt, hij zal moeten erkennen, dat de beleving van kunst en de ontroering die van een kunst-schepping uitgaat, hem een houvast in het leven geeft. Maar zal de mensch genoeg hebben aan die ontroering ... of zal hij, na deze beleefd te hebben, als redelijk wezen willen nadenken over datgene wat hem ontroerde. Want gelijk hij, die eenmaal liefde beleefde, niet voldoende heeft aan het ondergaan der extase of passie, maar tevens het object van zijn toewijding nader wil leeren kennen en begrijpen, om het met zijn ganschen geest te bezitten, zoo gaat het hier bij het beleven van kunst. Misschien kan daarbij gesproken worden, van een — voor sommigen een minder aangenaam woord — kunstwetenschap. Het beoefenen hiervan doet toch niets af aan het scheppen van kunst, evenals de geschiedenis-wetenschap niet in den weg staat het geschiedkundig gebeuren. De twee groote elementen waaruit die kunstwetenschap is opgebouwd — en wel aethetica en kunstgeschiedenis — zullen daarbij tot synthese moeten groeien. Immers de aethetica is te zien als waarde-oordeel, waarbij filosofie en psychologie ten grondslag liggen. De kunstgeschiedenis in den engeren zin zal meer inhouden „het beschrijvende element" en zal dus als historische wetenschap haar rol te vervullen hebben.

Heb ik met dit al slechts aangeraakt een methode, een weg waarlangs het denken kan gaan, zoo zien wij telkens en telkens bij den mensch een drang om met scheppingen van kunst in aanraking te komen, zij het uit verschillende beweegredenen. Zelfs temidden van het nog stofopdampende puinveld, dat de Fransche revolutie door het platmokeren van monumenten bloedig en sadistisch schiep, steeg een bloem der illusie weer omhoog. De Nationale Conventie bepaalde reeds in het jaar II der Republiek, dat al de kostbare werken — die nog restten — aan het volk voortaan zouden behooren. En aan de hoofden der Departementen luidde de instructie: „vous n'êtes que les dépositaires d'un bien, dont la grande famille a le droit de vous demander compte". Zoo werden bouwfragmenten en brokken sculptuur verzameld en tentoongesteld; veel van wat toen gered is, vormt in ons heden nog de kern van menige verzameling.

Daarnaast kwamen stemmen op, om die voorwerpen zoo-veel mogelijk op hun oorspronkelijke plaats terug te brengen. In dier voege werd in 1810 bepaald, dat een lijst zou worden samengesteld van kasteelen en kloosters, de twee categorieën, die veel geleden hadden tijdens de revolutie.

Vervolgens ging men zorg dragen voor herstellingen en voor een verantwoordelijke leiding hiervan, wat broodnodig bleek. Zoo schreef in 1834 Prosper Mérimée — niemand minder toch was toen algemeen inspecteur voor monumentenzorg — in een brief aan De Caumont „.....les réparateurs sont aussi dangereux que les destructeurs." En in een brief uit 1842 van de officieele monumentencommissie in België, gericht aan den minister, stond: „de eerste de beste vermag de architectuur te beoefenen. Heden ten dage is er geen aannemer, die zich niet architect noemt, geen landmeter, die niet zijn naam doet volgen door den titel van architecte juré. Over het algemeen maken de gemeentebesturen en de kerkfabrieken voor de uitvoering van allerlei gebouwen gebruik van mannen, wier volslagen onkunde niet te betwijfelen valt. De Commissie wenscht daarvoor vurig de instelling van een jury, waaraan zou worden opgedragen een of twee maal in het jaar jonge architecten een examen te doen ondergaan en hun naarmate van hun bekwaamheid diplomata van eerste en tweede klasse uit te reiken."

In 1841 schrijft in Frankrijk de minister aan de prefecten, dat zij een architect van de monumentenzorg, die speciale studie hiervan gemaakt had, „kunnen" raadplegen, doch dat de geklasseerde „Monuments historiques" geen enkele wijziging mochten ondergaan zonder zijn goedkeuring.

En nu..... bijna honderd jaar later, op 23 Mei 1940, hebben wij ook voor ons land een dergelijk besluit gekregen van den toenmaligen Opperbevelhebber van Landen Zeemacht. Wel was er, duikende in onze eigen geschiedenis, een Kon. Besluit dd. 23 Aug. 1824 (\pm 1872 ingetrokken), waarbij aan de kerkbesturen en kerkelijke administratiën ontzegd wordt elke beschikking over voorwerpen, waarvan de zorg niet uitdrukkelijk door de bestaande reglementen of wetten is opgedragen. Tot het stichten van nieuwe kerken en het herbouwen of veranderen der bestaande, is een koninklijke goedkeuring vereischt; alleen de tot behoud der gebouwen noodige reparatiën werden vrijgelaten. Ook werd het verboden zonder koninklijke machtiging of die der aan te wijzen autoriteiten, kunstvoorwerpen of historische gedenkstukken uit de kerken weg te breken, te vervoeren of te vervreemden, of daarover op eenigerlei wijze te beschikken, behoudens de rechten van bijzondere personen of corporatiën.

Keeren we nog even terug tot hetzelfde jaar 1841, dan zien wij dat het Fransche Gouvernement de wet aanneemt op de mogelijkheid van onteigening van monumenten uit een oogpunt van openbaar belang. En nu — weer een eeuw later zien wij op 5 Maart j.l. het Besluit der Secretarissen-Generaal van drie Departementen, waarbij bepaald werd dat: Onteigening in het belang van monumentenzorg of van natuurbescherming, van onroerende monumenten, welke grenzen aan of gelegen zijn in de nabijheid daarvan, mogelijk is.

Zoo hebben wij in Nederland door beide bepalingen een groote zekerheid op het gebied van monumentenzorg, ook al ontbreekt een volledige Rijksmonumenten-wet, die een codificatie van het geheel omvat; een wet waarvoor de Nederlandsche Oudheidkundige Bond van zijn geboorte af

gestreden heeft, en waarvoor door betrokken instanties verschillende concepten in dien tusschentijd zijn gemaakt. Dit is begrijpelijk, want het gaat om het goed recht van het waardevolle, wat vaak moeizaam verworven is, en waarin zich weerspiegelt een brok van het goede, dat in ons volk leefde. In dien zin geldt nog het woord uit de Openbaringen 3 : 11: „Zie, ik kom haastelijk; houd dat gij hebt, opdat niemand Uwe kroon neme.”

Zoo schreef Victor de Stuers in 1873: „Ook de verspreiding van de kennis onzer nationale historie is een staatsbelang. Die kennis der geschiedenis zal het volk minder verkrijgen door lessen op scholen, die het niet bezoekt en door boeken, die het niet leest, dan wel door het zien van voorwerpen, welke of materiële getuigen van zekere historische feiten waren, of ter herinnering daaraan verwaardigd en tentoongesteld zijn.”

De traditie hoog te houden van onze nationale bouw-

kunst zal aan ieder respect afdwingen, want die traditie is zinrijk. Wij hebben ook in ons heden bouwmeesters als scheppende kunstenaars broodnoodig. Als zoodanig moeten zij zich wijd kunnen uitslaan. En als zij de traditie der Nederlandsche bouwkunst in den waren zin van scheppend bouwmeester hoog houden, moet men ze niet betichten van onoorspronkelijkheid. Reeds een generatie geleden schreef Jan Kalf: „Voor de beschouwing van moderne kunst moge dit ons bewegen alleen dan van onoorspronkelijkheid een verwijt te maken aan den artist, indien hij onmachtig bleef zijn persoonlijke ontroering te doen spreken bij het weergeven van wat een ander hem leerde.”

Mogen deze woorden van een met onbluschbare energie geladen mensch, gelijk ons eerelid is, als een schoone traditie voortleven; woorden waarmede ik open de Algemeene vergadering van den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond, U toeroepend een hartelijk welkom in Zaltbommel.

STICHTING „HET TOPOGRAFISCH REPERTORIUM VAN NEDERLAND”

Verslag van den secretaris over de jaren 1938, 1939, 1940 en 1941

De jaren 1938 tot en met 1941 verliepen, in verhouding tot de tijdsomstandigheden, voor de Stichting zonder schokkende gebeurtenissen.

In het Algemeen Stichtingsbestuur kwam geen wijziging. Bij het aftreden in 1938 van den voorzitter van het Dageelijksch Bestuur, Prof. Dr I. Q. van Regteren Altena, werd zijn plaats ingenomen door den secretaris der Stichting, Jhr Ir G. C. Six van Wimmenum. Tot het bestuur trad toe de heer O. L. van der Aa, die de functie van secretaris op zich nam, voor welke functie hij echter in 1941 weer bedankte. Het bestuur bleef verder ongewijzigd.

Het is een reden tot dankbaarheid, dat het aantal begunstigers, ofschoon op zichzelf te gering, gedurende de afgelopen jaren ongeveer hetzelfde bleef. De vaste inkomsten bleven daardoor vrijwel gelijk, terwijl hiernaast met dankbaarheid gewag gemaakt kan worden van een tweetal subsidies, voor het jaar 1939 verleend door het Koninklijk Nederlandsch Aardrijkskundig Genootschap en het Genootschap Amstelodamum, welk laatste Genootschap ook in 1941 weer een subsidie gaf. Ofschoon niet tot de verslagjaren behorend, kan ik met genoegen mededeelen, dat het Nederlandsch Aardrijkskundig Genootschap voor 1942 ook weer een bijdrage gegeven heeft.

Met groote dankbaarheid ontving de Stichting in 1938 van het Amsterdamsch Centraal Comité voor Jongere Werkeloozen een tweetal door hen vervaardigde archiefkasten ten geschenke, wat een groote vooruitgang voor de opberging der fiches beteekende. Waren deze voorheen in hun geheel, volgens collectie opgelegd, thans zijn ze doorgesneden en naar gemeente, kunstenaar en collectie gesorteerd,

zoodat de raadpleging, in tegenstelling tot vroeger, practisch mogelijk geworden is. Voor de gemeente Amsterdam werd een kaart aangeschaft, op welke een wijkindeeling werd aangebracht, waarnaar de betreffende fiches werden gesorteerd.

De bewerker, de heer Balder, ging met onverminderden ijver voort met het maken van nieuwe fiches, zoodat onze kaartcatalogus thans ongeveer 15100 kaarten bevat. Beschreven werden sinds 1938 de verzamelingen van wijlen den heer C. G. 't Hooft en van mej. S. Spakler. Op het Gemeente-Archief te Amsterdam werd een beschrijving gemaakt van de kaartboeken der gasthuizen, van het Burgerweeshuis en het Leprozenhuis, en van verschillende bijzondere portefeuilles. De atlas van het Koninklijk Oudheidkundig Genootschap, hoewel reeds vroeger beschreven, werd opnieuw onderhanden genomen, daar de oude fiches onvoldoende gegevens bevatten om deze naar de tot stand gekomen wijkindeeling van Amsterdam te sorteren. Tenslotte werd een beschrijving gemaakt van de collecties, geveild bij de Firma Frederik Muller op 15 Nov. 1938 en bij het Int. Antiquariaat M. Hertzberger op 27/29 Mei 1941.

Het repertorium werd gedurende de afgelopen jaren geraadpleegd door een aantal belangstellenden, aan wie in vele gevallen de gewenschte inlichtingen konden worden verstrekt.

De collectie fiches is nog steeds ondergebracht bij het Oudheidkundig Genootschap, voor welks gastvrijheid de Stichting niet erkentelijk genoeg zijn kan.

BOEKBESPREKING

Opgavingen op het Domplein te Utrecht, wetenschappelijke verslagen, IV: C. W. Vollgraff en G. van Hoorn, *De opgravingen in Juni en Juli 1935* (Haarlem, H. D. Tjeenk Willink en Zoon, 1938).

De wensch, dat het verslag van de opgraving in 1935 spoedig zou verschijnen (uitgesproken in de bespreking van het verslag van de opgraving in 1934, in dit *Jaarboek*, 1938, blz. 29), is niet vervuld. Dat is zeker te betreuren. Want door de resultaten der opgravingen van 1936 en 1938 is de voorstelling, die wij ons van het Romeinsche Utrecht kunnen maken, aanmerkelijk verrijkt. Veel van hetgeen wij in het verslag, dat hier wordt aangekondigd lezen, is reeds door de nieuwe ontdekkingen achterhaald. Met name hebben, zooals wij het thans weten, de muren der Romeinsche forten eenigszins anders geloopt dan het op plaat LII en op het kaartje, waarmede dit verslag opent, staat geteekend.

Het terrein der opgravingen van 1935 omvatte een gedeelte van het Domplein ten noorden en aan weerszijde van het standbeeld van Jan van Nassau, juist even aansluitend bij het terrein van het eerste, voorloopige onderzoek, dat in 1929 plaats had. Het aangrenzende terrein aan de oostzijde van het Domplein is in 1936 en 1938 onderzocht onder de leiding van Prof. van Giffen. Uiteraard zullen wij ons hier bepalen tot het verslag van het onderzoek in 1935. Binnenkort zullen wij nog gelegenheid hebben in dit tijdschrift te spreken over het resultaat van de verschillende opgravingen op het Domplein voor de historie.

Na een korte uiteenzetting over den omvang van het terrein der opgravingen, begint het verslag met een beschouwing over de St. Salvatorkerk en over de zwaar gehavende overblijfselen van deze kerk, die bij de opgraving aan het licht kwamen, gevolgd door eenige opmerkingen over de vondsten uit het tijdperk van 300 tot 1000 na Christus.

Daarna komt het bericht over de belangrijkste ontdekking, die in 1935 is gedaan, het praetorium der steenen legerplaats. Het waren de fundeeringen van vijf rechthoekige vertrekken, die tezamen het zuidelijke gedeelte van het praetorium of stafkwartier vormden. Het middelste en grootste van deze vertrekken moet het heiligdom zijn geweest. Daarbij bleek, dat dit gebouw den algemeen in zulke kleine legerplaatsen gebruikelijken vorm had. Tevens kan men op grond van deze vondst de oriëntering van de geheele legerplaats vaststellen. Jammer genoeg, liet de fundeering van het monument van Jan van Nassau niet toe, dit gebouw volledig te ontgraven. Bovendien bleef het oostelijk deel buiten het terrein der opgraving. Meer volledige gegevens hebben eerst de onderzoekingen van de volgende jaren aan het licht gebracht.

Op een lager niveau vond men ook thans overblijfselen van de twee oudere legerplaatsen, die uit hout en aarde waren opgericht. De jongste kan, blijkens de gevonden scherven van terra-sigillata, uit den tijd van Domitianus, Traianus en Hadrianus dateeren en heeft wellicht van ongeveer 70 tot 150 na Christus bestaan. De oudste is, gelijk bekend, bij den opstand der Bataven vernietigd. Reeds in den tijd van Claudius is deze oudste legerplaats bewoond geweest. Uit de gevonden overblijfselen van palen in den

bodem meent men te kunnen opmaken, dat het praetorium van deze oudere legerplaatsen op dezelfde plek heeft gelegen.

De gevonden voorwerpen hadden ditmaal geen bijzondere beteekenis. Ook in dit verslag zijn zij zorgvuldig beschreven en gedeeltelijk in afbeeldingen weergegeven. Wederom trekken de talrijke gestempelde fragmenten van dakpannen en baksteen, die werden ontdekt, ten zeerste de aandacht. Het zal noodig zijn, dit geheele materiaal, na de volledige afsluiting der opgravingen, nog eens te bewerken, als een aanvulling op de verzameling, die in het *Corpus inscriptionum latinarum* is gepubliceerd.

De uitgave van dit verslag is ook thans voortreffelijk verzorgd. Met foto's en teekeningen is het rijk geïllustreerd. Sommige foto's in de anders zeer fraaie geteekende plattegronden en doorsneden (van de hand van den Heer W. Stooker) zijn niet voldoende duidelijk. Voortreffelijk zijn de teekeningen der voorwerpen, die door Mejuffrouw Dr. A. Roes zijn vervaardigd. Ten slotte zij hier nog eens herinnerd aan de zeer groote vermeerdering van onze kennis over het Romeinsche Utrecht, die de opgravingen op het Domplein hebben gebracht. Dat deze opgravingen in de jaren 1933, 1934 en 1935 tot stand zijn gekomen en op zoo uitnemende wijze zijn gepubliceerd, is voornamelijk het werk van Prof. Vollgraff geweest. Laat men dit toch niet vergeten. Hoewel deze opgravingen zeker het een en ander te wenschen hebben overgelaten, toch heeft Prof. Vollgraff om zijn ondernemingsgeest en zijn doorzettingskracht recht op onzen zeer grooten dank. A. B.

J. Verheul Dzn., *De Oud-Katholieke gemeente en haar oude kerkgebouw aan de Lange Torenstraat te Rotterdam*. Idem, *De Evang. Luthersche gemeente en haar oude kerkgebouw te Rotterdam*. Idem, *De Schotsche gemeente en haar oude kerkgebouw te Rotterdam*. Uitgave Stemerding & Co., Rotterdam [1939].

De onvermoeide heer Verheul heeft in het vorige jaar zijn serie boekjes vol historische en architectonische wetenswaardigheden betreffende oud-Rotterdam, waarvan wij in vorige afleveringen die over den architect Jan Giudici en de Doopsgezinde kerk mochten bespreken, met niet minder dan drie nummers over andere kleinere kerken uitgebreid. Hun vlot verschijnen is vermoedelijk mede te danken aan den verdienden steun der betrokken gemeenten, wier geschiedenis ter inleiding in het kort geschetst wordt.

Op de kwaliteiten van tekst en illustratie, meerendeels door eigen zorgvuldige aquarellen en opmetingen, der studies van den architect Verheul is in ons *Jaarboek* reeds meermaals de aandacht gevestigd. Wij volstaan daarom ditmaal met een beknopte aankondiging.

De Rotterdamsche Luthersche kerk uit 1732-'36, die verre de voornaamste is onder de behandelde kerkgebouwen, vormt welhaast ook ons belangrijkste Protestantsche kerkgebouw uit de 18de eeuw. Het tracht niet, zooals de oudste Luthersche kerken hier te lande, naar buiten zijn bestaan meer of min te verbergen, doch vervult juist door zijn ligging bij de Blaak een belangrijke rol in het Rotterdamsche stadsbeeld. De kerk werd gebouwd door Titus Favre, van

Zwitsersch origine, wiens ontwijfelbaar voorafgaande werkzaamheid in Rotterdam nog niet is opgehelderd. Wij weten van hem echter, dat hij zich sinds 1737 te Berlijn nog eenige jaren kon onderscheiden als bouwmeester van den „soldatenkoning” Frederik Willem I, wiens voorliefde voor den eenvoud der Hollandsche bouwkunst bekend is.

Met eenige ontsteltenis zal men dan ook vernemen, dat de toekomst van deze uit- en inwendig gave, royaal behandelde kerk min of meer onzeker is, wegens de mogelijkheid van verlating voor kerkgebouwen in de buitenwijken, als hoedanig nu wijklokalen dienst doen. Men kan aan de Rotterdamsche Luthersche gemeente moeilijk het recht ontzeggen zelf uit te maken, wat het meest voor haar optreden met het verrassende resultaat, dat omstreeks 1100 belangen dienstig is. De ervaring in andere groote steden leert overigens, dat de persoon van den voorganger en de bereikbaarheid der plaats van samenkomst met verscheidene tram- of buslijnen, waaraan het hier niet ontbreekt, bij het Protestantsche kerkbezoek hoogst belangrijke factoren vormen. Er zijn voorts altijd kerkleden, voor wie een historische sfeer van artistiek karakter aantrekkelijkheid heeft. De bruikbaarheid voor den eeredienst ten slotte van het monumentale zaalgebouw in kwestie met galerijen langs de korte zijden is bij ons weten nooit in twijfel getrokken.

Ook de in haar bescheidenheid aantrekkelijke Schotsche kerk, een kruisgebouw met lagere vierkante traveeën in de hoeken tusschen de vrijwel even lange armen, trekt de aandacht door haar gelukkige ligging op den hoek van Vasteland en Herderstraat, vrijwel in de as van den Schiedamschen Dijk. De kerk werd in 1695—'97 door de stad Rotterdam gesticht voor de Schotsche geestverwanten. De heer Verheul wijst daarom terecht op de gelijkenis in grondplan met de ruim 10 jaar tevoren door den stadsfabryck

Claes Jeremiasz. Persoons gebouwde, wat rijkere Hervormde Oosterkerk aan de Hoogstraat, die voor eenige jaren helaas gesloopt is. De preekstoel met kathedervormige kuip en door palmboomen gedragen klankbord maakt een tweede punt van overeenkomst uit. In afwijking van den schrijver schijnt mij echter de Rotterdamsche geschiedschrijver van Reyn gelijk te hebben met de bewering, dat de preekstoel der Schotsche Kerk in 1735 vernieuwd is; details van 18de eeuwsch karakter, zooals de verdiepte paneelen der pilasterschachten, zijn verder in het eenvoudige kerkgebouw nog niet te vinden.

De Oud-Katholieke kerk (H. Laurentius en H. Maria Magdalena) zal in tegenstelling tot de voorgaande gebouwen zelfs aan vele Rotterdammers nauwelijks bekend zijn. Eenerzijds gaat zij namelijk schuil achter de stemmige, anno 1791 in den huidige vorm gebrachte pastorie aan den Oppert, en ter andere zijde doet het nogal bombastische portaal uit 1882 aan de Lange Torenstraat geenszins een merkwaardig oud kerkgebouw uit 1698 vermoeden. Erkend moet worden, dat dit niet zoo weelderig behandeld is als de voormalige, 20 jaar jongere Oud-Katholieke kerk aan de overzijde der Lange Torenstraat, de bekende „Paradijs”-kerk (H.H. Petrus en Paulus), wier voornaamste meubelen bij de slooping in 1910 naar het toen gestichte kerkgebouw aan den Nieuwe Binnenweg zijn overgebracht.

De behandelde kerk toont niettemin, ondanks de moderne beschildering, een karakteristiek schuilkerkinterieur met galerijen aan drie zijden, waaraan de barokke altaren, orgelkast en preekstoel een zekeren rijkdom verleen. Het snijwerk voor de beide laatste werd begin Nov. 1706 besteld bij den bekenden Antwerpschen beeldhouwer Willem Kerrix, die daartoe naar Rotterdam was ontboden.

M. D. OZINGA.

NEDERLANDSCHE OUDHEIDKUNDIGE BOND

(Opgericht 17 Januari 1899)

BESTUUR :

Prof. W. A. E. VAN DER PLUIJM, Voorzitter; Jhr Dr D. P. M. GRASWINCKEL, Wnd Secretaris; JACOB MEES, Penningmeester; Jhr Mr Dr E. A. VAN BERESTEIJN; J. TH. BOELEN; Prof. Dr A. W. BYVANCK; Prof Dr A. E. VAN GIFFEN; Dr D. HANNEMA; Jhr Dr E. VAN NISPEN TOT SEVENAER; Jhr Mr Dr A. B. G. M. VAN RIJCKEVORSEL; Prof. Dr W. VOGELSANG.

Stukken betreffende het lidmaatschap en alle overige stukken, den Oudheidkundigen Bond betreffende, te zenden aan den Bonds-Secretaris, Jhr Dr D. P. M. Graswinckel, Bleyenburg 7, Den Haag. Het adres van den Penningmeester is: J. Mees, Beursplein 10, te Rotterdam. Het nummer der Postgirorekening van den Bond is 140380 te Rotterdam.

VERANDERING VAN ADRES

In het belang van een regelmatige verzending van het Oudheidkundig Jaarboek gelieve men verandering van adres mede te deelen aan den Wnd Secretaris van den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond, Jhr Dr D. P. M. Graswinckel te 's-Gravenhage, Bleyenburg 7.

E. J. BRILL — UITGEVER — LEIDEN

PEINTURES MURALES
DECOUVERTES DANS L'ÉGLISE PAROISSALE
DE
ST. ACQUES A UTRECHT

- I Les peintures décalquées par THEOD. H. F. VAN RIEMSDIJK, dessinées, lithographiées
et publiées par W. PLEYTE. 1874. 5 blz. 14 pl. gr. fol. *f* 14.70
II La construction de l'église. 1876. II, 6 blz. 5 pl. gr. fol. *f* 6.30
-

GESCHIEDENIS VAN DE KERSPELKERK
VAN ST. JACOB TE UTRECHT

DOOR

JHR. TH. F. VAN RIEMSDIJK

Uitgegeven met ondersteuning van het Provinciaal Utrechtsch Genootschap voor
Kunsten en Wetenschappen.

1882. XVI, 330 blz., plattegrond en fotogr. der kerk. fol. *Gecart. f* 31.50

BIJDRAGEN TOT DE GESCHIEDENIS VAN DE
KERSPELKERK VAN ST. JACOB TE UTRECHT

DOOR

JHR. TH. F. VAN RIEMSDIJK

Uitgegeven met ondersteuning van het Provinciaal Utrechtsch Genootschap voor
Kunsten en Wetenschappen.

1888. X, 74 blz. fol. *Gecart. f* 6.80

MEDE VERKRIJGBAAR DOOR BEMIDDELING VAN DEN BOEKHANDEL

OULDHEIDKUNDIG JAARBOEK

VIERDE SERIE
VAN HET BULLETIN VAN DEN
NEDERLANDSCHEN
OULDHEIDKUNDIGEN BOND

ELFDE JAARGANG
AFLEVERING 3/4
JUNI 1943

N.V. BOEKHANDEL EN DRUKKERIJ VOORHEEN E. J. BRILL TE LEIDEN

INHOUD VAN AFLEVERING III/IV

[BULLETIN SERIE IV, JAARGANG MCMXLII]

	Blz.
R. VAN LUTTERVELT, Het voormalige Sint Adalbertsklooster te Egmond	45
J. G. N. RENAUD, Polanen, de geschiedenis van een Stamhuis, met 3 tekstfiguren	56
Dr M. D. OZINGA, De architecten van Lodewijk Napoleon als Koning van Holland, met 12 afbeeldingen	63
W. S. S. VAN BENTHEM JUTTING, Een Middelburgsche spreekwop, met 6 afbeeldingen	88
Dr E. H. TER KUILE, Baksteenformaten in Noordholland tot het midden van de zestiende eeuw	91
J. KNOEF, De afdeeling Historische Topografie van het R. K. D.	94
Boekbesprekingen	94
Verbeteringen	90

[Afbeeldingen XXI—XXVIII]

OUDHEIDKUNDIG JAARBOEK

REDACTIE:

Prof. Dr A. W. BYVANCK, Voorzitter ; Dr J. J. DE GELDER, Secretaris ; Jhr P. BEELAERTS VAN BLOKLAND
Dr G. C. LABOUCHÈRE ; Dr ELISABETH NEURDENBURG ; Dr M. D. OZINGA ;
Dr H. SCHNEIDER en Prof. Dr W. VOGELSANG.

Alle stukken voor de Redactie te zenden aan den Secretaris, dr J. J. de Gelder, huize „Schoutenburg” te Oegstgeest.

- ☛ *De redactie zal gaarne de plaatsing van toegezonden bijdragen overwegen, maar alleen copy ☛*
in machineschrift of in duidelijk handschrift is voor opneming geschikt. De zetmachine geeft
- ☛ *bij extra-correctie vertraging en onkosten die den auteur moeten in rekening gebracht worden. ☛*

HET VOORMALIGE SINT ADALBERTSKLOOSTER TE EGMOND

DOOR R. VAN LUTTERVELT

Ongetwijfeld is het klooster van Sint Adalbert te Egmond een van de belangrijkste monumenten van middeleeuwsche bouwkunst in het vroegere graafschap Holland geweest. Ook na de verwoesting in 1573 is de abdij de belangstelling van de oudheidkundigen blijven trekken. Herhaaldelijk zagen publicaties over het geheele complex of over onderdeelen ervan (o.a. over de bewaard gebleven tympaan boven den hoofdingang van de kerk) het licht.

De voornaamste studies over de kloostergebouwen, die in den laatsten tijd verschenen, zijn die van dom Paul Séjourné en dr H. E. van Gelder, beide in het Oudheidkundig Jaarboek ¹⁾, van dr Holwerda ²⁾ en van mevrouw M. van der Schriek ³⁾. De door deze onderzoekers verkregen resultaten hebben onze kennis van de Egmonder abdij zeer vermeerderd. Geen van hen heeft echter gebruik gemaakt van de in 1933 door professor Opperman gepubliceerde *Fontes Egmundenses* ⁴⁾, een omvangrijke bronnenuitgave, die het aantal gegevens over de kloostergebouwen heeft uitgebreid. Een herziening en aanvulling van het vroeger bereikte is daardoor mogelijk geworden.

De ouderdom van de St. Adalbertsabdij is onzeker. Voor de Egmonder monniken begon de geschiedenis van hun klooster met Dirk I, den eersten graaf van Holland wiens graf zich in de kloosterkerk bevond. In 922 was hij door Karel den Eenvoudige beleend met verschillende goederen o.a. „quasdam res, ecclesiam videlicet Ekmunde cum omnibus ad eam iure pertinentibus” ⁵⁾. Het probleem of met „ecclesiam videlicet Ekmunde” een kerkgebouw is bedoeld dan wel een kerkfort of een klooster, behoeft hier niet in zijn vollen omvang te worden besproken ⁶⁾. De schaarsche bronnen, waarover wij beschikken, zijn op dit punt onduidelijk, en de conclusies, die verschillende onderzoekers getrokken hebben, loopen nogal uiteen. Zeker is het echter, dat er bij den dood van Dirk I in 939 een kerk te Egmond bestond, want wij vernemen, dat deze graaf daarin, met zijn echtgenoot Geva, werd begraven ⁷⁾ en wel vóór het altaar van de maagd Maria. Bij deze kerk lag een houten klooster ⁸⁾. Aangaande omvang en uiterlijk van deze gebouwen is niets bekend.

Met Dirks zoon en opvolger, graaf Dirk II, worden de berichten talrijker. Beka vertelt in zijn *Necrologium* van Egmond dat Dirk II het houten klooster, of althans

de kerk, door een steenen liet vervangen. De nonnen, die oorspronkelijk Egmond bewoonden, zond hij weg naar Bennekom om daar uit te sterven. Zij schijnen het niet hebben kunnen uithouden in het herhaaldelijk door invallen van de Friezen geteisterde land. In hun plaats werd het nieuw gebouwde klooster, dat bij de verandering zeker beter verdedigbaar werd gemaakt dan te voren het geval was geweest, bevolkt door Benedictijner monniken, afkomstig uit de St Baafs-abdij te Gent ⁹⁾. Dezelfde feiten worden ook genoemd in *Melis Stoke's Rijmkroniek* ¹⁰⁾; de dichter deelt trouwens aan het begin van zijn werk mede, dat hij bij het samenstellen ervan gebruik heeft gemaakt van de oorkonden, die hij in het Egmonder klooster had geraadpleegd ¹¹⁾.

De veranderingen, door Dirk II aangebracht, moeten waarschijnlijk niet uitsluitend in verband gebracht worden met de verdediging van de noordelijke grens van het graafschap Holland, maar ook met de uitbreiding van de Benedictijner orde in de 10de eeuw ¹²⁾. Nergens hooren wij n.l. dat de vernieuwing plaats vond naar aanleiding van een brand of een verwoesting van het oude kloostergebouw of de kerk daarvan.

Het is niet waarschijnlijk, dat de vergrooting is geschied ter eere van de overbrenging van de resten van St Jeroen van Noordwijk naar Egmond op last van graaf Dirk II ¹³⁾. Eerder zal het omgekeerde het geval zijn geweest, n.l. dat de hoogvereerde relik werd gebracht naar een tot nieuwen bloei gekomen abdij. In elk geval wijst de overbrenging van het lijk van St Jeroen op het belang van het Egmonder klooster in die dagen.

Aan de hand van de gegevens, die de verschillende „*Fontes Egmundenses*” opleveren kunnen wij ons een denkbeeld vormen van de plattegrond van de tweede Egmonder abdiijkerk. De beschermheilige van het klooster, St Adalbertus, lag, zooals *Melis Stoke* nadrukkelijk verzekert ¹⁴⁾, begraven in een schrijn, dus niet onder een altaar. Deze schrijn was volgens Séjourné geplaatst op een nevenaltaar en niet op het hoofdaltaar, want dat wordt in een charter van abt Adallard (†1120) genoemd als „altare S. Petri in Hecmunde”. Het was dus gewijd aan den heilige, die oorspronkelijk de schutspatroon van het klooster schijnt te zijn geweest ¹⁵⁾. Hier deed zich het geval voor, dat het hoofdaltaar in importantie werd voorbijgestreefd door een nevenaltaar, waar zich de relikwie bevond van een later

naar de kerk gebrachte, doch ter plaatse belangrijker heilige; een situatie die vergeleken kan worden met die in de S. Antonio te Padua.

Séjourné vermoedt dat de schrijn van den heiligen Adalbertus een plaats had gekregen op het altaar dat gewijd was aan Maria¹⁶). Hij merkt op dat het een Carolingische traditie was om in kloosterkerken de lekenaltaren in de zijschepen te plaatsen. Voor het hoofdaltaar zaten de monniken, en, ook al was hun aantal slechts klein, toch plachten zij het schip vrijwel geheel te bezetten, daar de vroeg-middeleeuwsche kerken geen uitgebouwd priesterkoor hadden. Dirk I en zijn vrouw waren, zoals hiervoor werd gezegd, begraven voor het Maria-altaar. Dirk II en zijn echtgenote Hildegardis vonden een rustplaats „in Apostolorum capella”, voor het altaar, dat gewijd was aan de apostelen, en waarop het gebeente van St. Jeroen zou zijn geplaatst geweest¹⁷). Vader en zoon zouden dus beide zijn begraven dicht bij de relieken, die door hun bijzondere zorg naar Egmond waren gebracht. Neemt men deze veronderstellingen aan, dan kan men besluiten, dat de altaren van Maria en van de apostelen laterale altaren waren, waarschijnlijk van een drieschepige kerk.

Een dochter van Dirk II, Herlinda geheeten, werd eveneens in de abdijkerk begraven, waar is niet bekend. Wij kunnen vermoeden dat haar graf niet ver van dat van haar ouders verwijderd was¹⁸).

Graaf Arnoud, zoon en opvolger van Dirk II, werd begraven in 993 „in clastro ... iuxta ostium eiusdem templi”¹⁹), dus bij den hoofdingang aan den westkant van de kerk. In het cartularium van Egmond lezen wij: „Arnulfus, adjutor patris existens in constructione monasterii”²⁰). Daar men wel op de gebruikelijke wijze met het koor zal zijn begonnen en vervolgens het schip zal hebben opgetrokken, werkende van oost naar west, mogen wij aannemen, dat graaf Arnoud begraven werd in het gedeelte van de kerk, dat door zijn zorgen was gebouwd. Naast hem werd zijn vrouw Luitgardis bijgezet²¹). Ook de beide zoons van Arnoud, Dirk III en Sifridus Sicco vonden hun laatste rustplaats in de, thans voltooide, abdijkerk²²). De laatste, van wiens leven weinig bekend is, schijnt in zeer intieme verhouding met de Egmonder monniken te hebben gestaan, want hij werd, met zijn echtgenote Thetburga, op een eereplaats begraven: voor het hoofdaltaar²³). Elders leest men, dat Sifridus was begraven „ante crucem in templo”, dus voor de viering²⁴).

Graaf Dirk III werd bijgezet bij zijn vaderen „iuxta oratorium eiusdem basilice in aquilonari parte”²⁵). De laatste drie woorden moeten het noordelijke zijschip

bedoelen. Tezamen met de hierboven aangehaalde mededeeling dat zijn broer Sifridus Sicco voor de viering van de kerk was begraven hebben wij met deze aanduiding het bewijs voor de hiervóór geuite hypothese, dat de tweede abdijkerk van Egmond een drieschepige kruiskerk was.

Welk gedeelte van het gebouw bedoelde de kroniekschrijver, toen hij vertelde dat Dirk III was begraven „iuxta oratorium”? Niet het koor, want hij zegt nadrukkelijk dat het was „in aquilonari parte”, en nergens geeft hij blijk, de woorden „oratorium” en „chorus” te verwarren²⁶). Séjourné betoogt in zijn reeds eerder aangehaalde studie, dat met „oratorium” moet zijn bedoeld de rest van de eerste abdijkerk, waarin Dirk I de reliek van St. Adalbertus had laten plaatsen en waar hij was begraven. Uit de aanduiding van het graf van Dirk III blijkt dat deze oude kerk, geheel of althans gedeeltelijk, in de tweede abdijkerk was opgenomen, en wel aan den noordkant, hetzij als een apart afgesloten ruimte, hetzij als absiskapel. Het voormalige hoofdaltaar was nu een plaats van afzonderlijke vereering geworden, naast het hoofdaltaar van den oudsten schutspatroom van Egmond. Heel groot zal het „oratorium” niet zijn geweest, want na Dirk I en Geva werd er niet meer in begraven. Dirk II lag „iuxta oratorium” en niet erin. Er was dus waarschijnlijk geen plaats meer voor hem.

Ook de ongehuwd overleden graaf Dirk IV († 1049), zijn broer en opvolger Floris I († 1061), diens vrouw Gertrudis, hun jonggestorven zoon Floris en hun tweede zoon, graaf Dirk V († 1091) met zijn echtgenote Otehild werden in de Egmonder abdijkerk bijgezet. Dirk V en de jonggestorven Floris lagen in het monnikenkoor²⁷); het liber S. Adalberti duidt hun graven nader aan: „(iste Theodericus) sepultus est in medio Ekmundensis ecclesie”²⁸). Floris I werd begraven bij zijn zoon Floris, dus ook in of voor het koor²⁹). Van de meeste abten van het klooster is niet overgeleverd waar zij werden bijgezet. Wellicht vonden zij een rustplaats in het koor, zoals in de middeleeuwen dikwijls geschiedde. De monniken zullen wel elders zijn begraven, in de kloostergang, wanneer die tenminste toen reeds bestond, of op een apart kerkhof.

Het voorgaande samenvattend komen wij dus tot het volgende resultaat: De tweede abdijkerk te Egmond, begonnen door Dirk II en voltooid door graaf Arnoud, was een drieschepige kruiskerk, aanmerkelijk grooter dan het eerste Egmondsche heiligdom. In het koor van het middenschip stond het hoofdaltaar, gewijd aan St Petrus; daarvoor bevonden zich de graven

van Sifridus Sicco, zijn vrouw Thetburga, Dirk IV, Floris I en Geertruid, hun jonggestorven zoon Floris, Dirk V en zijn vrouw Otehild, en misschien ook van de meeste abten. Het noordelijke zijschip werd aan de oostzijde afgesloten door het „oratorium”, misschien een apart afgesloten ruimte. Daarin bevonden zich een aan Maria gewijd altaar met de resten van St Adalbertus en de graven van Dirk I en Geva. Meer westelijk in het noordelijke zijschip was Dirk III begraven met zijn vrouw. In de absis van het zuidelijk zijschip stond het altaar van de apostelen, waarop het gebeente van St Jeroen een plaats had gevonden. Deze absiskapel droeg den naam van kapel der apostelen. Voor het altaar was het graf van Dirk II en Hildegardis gelegen. Aan den westkant van de kerk bij de ingangdeur (in het zuidelijke zijschip?) bevond zich het graf van Graaf Arnoud en gravin Luitgardis. Zoo was de situatie omstreeks 1100.

Séjourné heeft getracht het aspect van dit kerkgebouw te reconstrueeren, afgaande op schriftelijke gegevens en op hetgeen het bekende schenkingsminiatur in het Evangeliarium van Egmond van de kerk laat zien. Het is hier niet de plaats, resultaten van zijn poging na te gaan; voor de bouw van de derde, romaansche kloosterkerk zijn zij van weinig belang.

Wanneer met den bouw van de derde, romaansche kloosterkerk een aanvang is gemaakt, wordt, vreemd genoeg, nergens vermeld. Een reden tot de vergrooing vindt men evenmin opgegeven. Brand of vernietiging op andere gewelddadige wijze schijnt niet de aanleiding te zijn geweest; dergelijke voorvallen plachten de middeleeuwsche kroniekschrijvers getrouwelijk op te tekenen. Bovendien werd, zooals verderop zal blijken, de tweede kerk geheel of gedeeltelijk in de derde opgenomen, en wel op een wijze, die niet toelaat te denken, dat dit met een te voren vernield gebouw kan zijn gebeurd. Oorzaak van den bouw der derde abdijkerk zullen zijn geweest de gestadige groei en bloei van Egmond en de welstand, waarin het Hollandsche gravenhuis, vooral ten tijde van Floris II, bijgenaamd de rijke of de vette, leefde³⁰). Misschien was het ook, in verband met laatstgenoemde omstandigheid, het streven van de graven naar vergrooing van hun familie-mausoleum, dat, na gedurende twee eeuwen als grafkapel te zijn gebruikt, langzamerhand vol begon te geraken. De steeds toenemende vereering van den heiligen Adalbertus kan bovendien hebben genoopt tot uitbreiding van het gebouw, in het bijzonder van het oude „oratorium”. Tenslotte schijnt een reorganisatie van het Egmonder klooster,

kort na den hernieuwden opbloei van de Benedictijner orde, die van Citeaux uitging, de belangrijkste reden voor vergrooing van het klooster te zijn geweest. De necrologie van den grooten abt Wouter in de Annales wijst hierop³¹).

Dr Prinsen Geerlings neemt aan³²), dat graaf Dirk V in 1083 een algeheele vernieuwing van het kloostercomplex begon, welke werd voortgezet door de abten, die na hem leefden. Een bewijs voor deze bewerking is evenwel niet te vinden. Wat ons in staat stelt den bouw van de derde abdijkerk op den voet te volgen, zijn de talrijke berichten van altairwijdingen uit de 12de eeuw. De eerste vond plaats op 4 November 1113. Toen zeggende Gerardus, wijbisschop van Utrecht, de krocht naast de zuidelijke toren in, gewijd aan den heiligen Johannes den Dooper en den apostel Andreas³³). Tevens werd door hem de nieuwe, naast het kloostercomplex gelegen, Mariakerk gewijd³⁴). Deze was bestemd voor de parochianen, die dus sinds dien niet meer van de kloosterkerk behoeften gebruik te maken. De bouw van de Mariakerk schijnt in het bijzonder het werk geweest te zijn van abt Adalardus, die er dan ook na zijn dood in 1120 begraven werd³⁵).

In 1136 werden te Egmond twee altaren gewijd, „a Siwardo episcopo in Traiectensi episcopatu”, een ter eere van Jezus Christus, de maagd Maria en alle maagden, waarop geplaatst werden de relieken van de maagden Winerada en Bertrada, benevens van eenige der 11000 maagden uit Keulen, het andere ter eere van St Stephanus, St Jeroen, St Laurentius, St Vincentius en alle martelaren, waarin geborgen werden de resten van de martelaren Fredericus, Dionysius, Pancratius, en vele andere heiligen³⁶). Drie jaar later, in 1139, spreken de Annales en het Egmonder Chronicon duidelijke taal: „Hoc anno perfectum est templum in Egmunda a domno Waltero abbate”. Het „perfectum” moet op de in de middeleeuwen gebruikelijke manier worden opgevat: de muren en wellicht ook het dak waren voltooid, de decoratie van de kerk nog niet. De berichten over wijdingen duren dan ook voort. In 1143 zeggende de Utrechtsche bisschop Herbert, in het bijzijn van Dirk VI van Holland, diens vrouw Sophia van Bentheim en een zeer groote menigte volks, de nieuwe kerk in³⁷). Dezelfde bisschop kwam vijf jaar later nog eens naar het klooster om het altaar van Johannes den Evangelist te wijden³⁸). Uit deze lijst van wijdingen kunnen wij concludeeren, dat er gedurende een groot deel van de 12de eeuw te Egmond aan de nieuwe kerk gebouwd is. Telkens wanneer een gedeelte voltooid was, werd het plechtig in gebruik genomen. Aan de

hand van de wijdingsberichten is de plattegrond van de romaansche abdijkerk te reconstrueeren. De eerste wijding vond plaats in 1113, dus tijdens het bestuur van graaf Floris II, die den stoot tot de hernieuwing van de kerk schijnt te hebben gegeven. Het was de krocht onder het (latere) westelijke koor. Of dit is gebouwd nog voordat dit gedeelte met het oostelijke koor van de kerk was verbonden, is niet met zekerheid te zeggen; waarschijnlijk stond het nog los. Floris II werd in de Kloosterkerk bijgezet³⁹). Na zijn dood, in 1122, werd zijn weduwe, Petronella van Saksen, voogdes over haar minderjarigen zoon Dirk VI. Op de gebruikelijke wijze deed zij bij het overlijden van haar man schenkingen aan de abdiij, waarin die werd begraven⁴⁰).

Op den duur kreeg zij met het klooster moeilijkheden, die door wrokkende monniken nogal overdreven schijnen te zijn opgeteekend. Aanvankelijk echter heeft zij het hernieuwingswerk van de kerk, door haar man begonnen, voortgezet. Wij kunnen gravin Petronella wegens deze vernieuwing dan ook geen gebrek aan piëteit voor de laatste rustplaats van haar echtgenoot verwijten, zooals Haverkorn van Rijsewijk heeft gedaan⁴¹); integendeel, vol piëteit juist zette zij het door den overledene begonnen werk voort! Ten gevolge van de gerezen moeilijkheden schoot de bouw tijdens haar bestuur echter weinig op. Met zekerheid weten wij, dat zij het westelijke koor van de kerk voltooide. Tusschen 1122 en 1132 moet het grove relief gedateerd worden, dat zich boven den hoofdingang bevond. Erop is in het midden St Petrus voorgesteld, een herinnering aan den oorspronkelijken patroon van de abdiij. Hier alleen te denken aan den sleutelheilige als poortwachter lijkt beslist onjuist. Aan weerskanten zijn de figuren van gravin Petronella en Dirk VI, nog baardeloos, dus als minderjarige jongen, afgebeeld. De rand bevat een verklarend opschrift. De laatste woorden hiervan luiden: „His Thideric orat opus, hoc Petronella decorat”⁴²), waaruit volgt, dat Petronella niet de stichteres van de kerk is geweest, maar wel het begonnen werk voortzette. De steen moet tijdens den bouw op zijn plaats zijn gebracht, daarop wijst de bouwtechniek. Op een teekening n.l., die Jan Lievens omstreeks 1660 van de toen tot ruïne vervallen kerk vervaardigde⁴³), ziet men duidelijk, dat om de tympana heen in een halven cirkel steenen waren gemetseld, zoodat een vrij groot dragend geheel boven de deur ontstond, dat zeker niet later in de zware muren kan zijn ingevoegd. Veel meer dan het westelijke koor en misschien een gedeelte van de beide torens daarop schijnt onder Petronella's regentschap niet

te zijn opgetrokken, want de eerstvolgende wijding vond pas plaats in 1136, toen Dirk VI al vier jaar zelf aan het bewind was. Het betrof toen twee altaren, die wij zullen moeten zoeken in het oostelijk gedeelte van de kerk. Het was immers gewoonte met het koor van een kerk te beginnen, en tot nu toe zwegen alle bronnen over dit gedeelte. Het altaar van Jezus, Maria en alle maagden lag aan het einde van het noordelijke zijschip, dat van Stephanus, Jeroen, Laurentius, Vincencius en alle martelaren sloot het zuidelijke schip van de drieschepige kerk af⁴⁴).

Dirk VI heeft het bouwwerk met al zijn macht gesteund. Zooals wij zagen was in 1139 de Kerk voltooid en werd zij in 1143 — misschien tegelijk met den thans ook gereed gekomen herbouw van het verdere kloostercomplex? — gewijd. Naast den graaf was de stuwende kracht abt Wouter. Het bericht van zijn overlijden luidt in de *Annales Egmundenses*: „Anno MCLXI domnus Walterus abbas bonorum memoria dignus post renovationem ordinis et status Egmundensis cenobii, post constructionem et ornatum templi, post claustrum et omnium officinarum edificationem, post fratrum de parvo numero in magnum aggregationem obiit IIIIdo kal. Decembris”⁴⁵). Geen kleine verdienste voorwaar!

Na Wouters dood hooren wij in de 12de eeuw nog maar van één altaarwijding, in 1173⁴⁶). De kerk was toen blijkbaar voltooid⁴⁷).

Hoe de ligging van de derde Egmonder abdijkerk ten opzichte van de eerste en de tweede was, worden wij gewaar uit een bericht over de situatie van de graftombes. In de *Fontes Egmundenses* wordt n.l. het volgende gezegd over het graf van Sifridus Sicco, van wien wij weten, zooals hiervoor werd aangetoond, dat hij in de tweede abdijkerk was begraven in het koor voor het hoofdaltaar: „Anno Domini 1030, Sifridus Sicco preses, sepultus *pro tunc* est in medio ecclesie monasterii Egmundensis, *sed quia eadem ecclesia per Walterum abbatem transposita est, ideo sepultum ipsius mansit in abside australi dicte ecclesie*”⁴⁸). Hieruit blijkt dus, dat het middenschip van de kerk van Dirk II in de derde kerk geheel of gedeeltelijk werd opgenomen als zuidelijk transept. Deze verandering bracht een liturgisch voordeel mee, n.l. dat op de plaats van het noordelijk zijschip van de tweede kerk het middenschip van het nieuwe gebouw kwam te liggen. De reliek van den heiligen Adalbertus, die in de eerste kerk op het hoofdaltaar had gestaan, en, volgens Séjourné, in de tweede op het Maria-altaar in het noordelijke zijschip,

kwam nu weer in het centrum van het kerkgebouw te liggen. De herinnering aan den naam van het altaar gedurende de tweede periode bleef bewaard in een nieuwe wijding aan Maria. Verder werd het opgedragen aan St Petrus, den oorspronkelijken schutsheligen van Egmond, Paulus en Bartholomeus, en tenslotte aan den lateren patroon van het klooster, Adalbertus⁴⁹). Ook het graf van den stichter van het Hollandsche gravenhuis, Dirk I, kwam nu in het midden van de kerk te liggen. De wijding van het nieuwe hoofdaltaar zal in 1143 hebben plaatsgevonden, tegelijk met het geheele kerkgebouw; nergens wordt tenminste deze toch zoo belangrijke wijding apart genoemd.

Het hoofdaltaar van de tweede kerk, nu tot zuidelijk lateraal altaar gedegradeerd, werd opnieuw gewijd als altaar van St Stephanus, St Jeroen en alle martelaren. Dit gedeelte kreeg den naam van Stevenskapel⁵⁰).

De nieuwe kerk omvatte de tweede geheel of gedeeltelijk; de graftombes van de oudste Hollandsche graven werden althans alle in het nieuwe gebouw opgenomen. Wij weten, dat ze tot het einde toe zichtbaar zijn gebleven. Het Benedictusaltaar, dat in 1143 in het zuidelijk transept werd gewijd⁵¹), was wellicht gelegen op de plaats van het oude apostelaltaar, het zuidelijke laterale altaar van de kerk van Dirk II.

Tenslotte werd nog het H. Kruisaltaar gesticht in het middenschip voor de viering, naar Benedictijner gewoonte⁵²), en het altaar van den evangelist Johannes, den echt Hollandschen beschermheligen van de grafelijke familie, bij de torens, „in boreali parte ecclesie”⁵³), dus aan den westkant van het noordelijke zij-schip.

Het westelijke koor werd aangeduid met den naam „Paradijs”. Het zal wel iets hooger gelegen hebben dan de kerkvloer, ten gevolge van de reeds genoemde, eronder gelegen krocht.

Het spreekt wel haast van zelf dat ook de graven uit het Hollandsche huis die den bouw van de derde abdijkerk hebben bevorderd hun laatste rustplaats te Egmond hebben gevonden. Floris II overleed, zooals wij zagen, toen de veranderingen nog pas in een beginstadium verkeerden. Hij werd bijgezet bij zijn vader, nog in het koor van de kerk van Dirk II⁵⁴). Zijn vrouw, Petronella van Saksen († 1143), is niet te Egmond begraven, maar in het klooster Rijnsburg, waarvan zij de stichteres was. In hoeverre dit verband hield met de hiervoor aangeroerde moeilijkheden die zij met Egmond had, doet hier niet ter zake. Dirk VI († 1157) vond een laatste rustplaats voor het St Jansaltaar, dus in het noordelijke zij-schip, dat hij zelf, naar

alle waarschijnlijkheid, had laten optrekken⁵⁵). Een zoon was hem reeds in den dood voorgegaan: „Theodericus episcopus Traiectensis († 1151), Peregrinus preses (iste fuit senior filius, sed obiit duodennis ut patet in epitaphio Egmonde)”⁵⁶). Dirks opvolger, Floris III stierf in 1190 op kruistocht te Antiochië; hij werd aldaar begraven in de Kerk van St Pieter⁵⁷). De laatste Hollandsche graaf dien men te Egmond bijzette was Dirk VII († 1203) met zijn vrouw Otilde; hij werd gelegd „iuxta predecessores suos”⁵⁸), waar precies is niet overgeleverd⁵⁹). De laatste leden van het Hollandsche gravenhuis zijn voor het meerendeel te Rijnsburg bijgezet. Sedert het einde der 13de eeuw, toen de Egmonder kloosterkerk al lang niet meer door de grafelijke familie als mausoleum werd gebruikt, vonden de leden van het geslacht Egmond er hun laatste rustplaats. Als eerste werd, in 1297, in de kerk begraven Elisabeth van Strijen, echtgenoot van Gerard II van Egmond. Zij rustte in het noordelijke zij-schip. Naast haar werd gelegd haar zoon Willem III van Egmond, en naast dezen, aan zijn zuidzijde, Gerard II. Oostelijk van deze drie graven werden bijgezet (van noord naar zuid): Margaretha van Blanckenheim, Ada van Milanen en Willem II van Egmond, en westelijk van de eerstgenoemde drie: Beatrix van der Doertoghe, Wouter II, Jan en Nicolaas. Als laatste lid van het geslacht Egmond werd in 1354 in de kerk begraven „Maria domicilla de Rising, filia Johannis de Egmonda baronis”. Er was blijkbaar voor haar geen plaats meer, want zij werd gelegd in het graf van Gerard II⁶⁰).

Kunnen wij dus den plattegrond van de derde abdijkerk van Egmond op tamelijk nauwkeurige wijze reconstrueeren⁶¹), ook van den opbouw, zoowel wat het exterieur als wat het interieur betreft, is genoeg bekend om zich een redelijke voorstelling te maken, hoe het gebouw eruit gezien heeft. Wat het interieur betreft zijn wij uitsluitend op schriftelijke bronnen aangewezen.

De muren waren gewit; dit blijkt uit de mededeeling van Johannes à Leydis, die van abt Nicolaas van Adrichem (1476-1481) o.m. vertelt: „Ecclesiam eciam per totum dealbatur, similiter et ambitus”⁶²). Het dak werd gedragen door twaalf zuilen of pijlers; overgeleverd is n.l. dat abt Meynardus Man (1509-1526) de beelden van de twaalf apostelen aan deze zuilen of pijlers deed aanbrengen⁶³). Het dak was van hout; het werd vernieuwd door abt Dirk van Screvel in 1328⁶⁴). Pas tijdens het bestuur van abt Gerard van Ockenberg (1404-1424) is de kerk van een tegelvloer voorzien⁶⁵). Het feit dat deze werkzaamheid apart vermeld is doet

vermoeden, dat men tot dien toe met een leemen vloer had volstaan. De gele, blauwe, groene, roodbruine en bronskleurige geglazuurde tegels van een binnenvloer, die mevrouw Van der Schrieck bij haar opgravingen te Egmond vond⁶⁶), waren waarschijnlijk van de paving van Gerard van Ockenberg afkomstig. Dezelfde abt zorgde ook voor de plaatsing van twee „groete glae-se” in de kerk⁶⁷). Over de voorstellingen, die erop waren aangebracht en over den vervaardiger en ontwerper van deze ramen zwijgen onze bronnen helaas. Wij moeten ze vermoedelijk zoeken aan de noord- en de zuidzijde van het dwarsschip. Daar de kerk door allerlei gebouwen omgeven was (zooals hieronder zal blijken) kunnen de andere vensters niet groot geweest zijn. Bovendien zal het aantal twee wel op een symmetrische plaatsing duiden. Het door van Ockenberg begonnen werk werd voortgezet door Nicolaes van Adrichem (1476-1481). Deze liet de ramen in het koor vergrootten en waarschijnlijk eveneens van gebrandschilderd glas voorzien, want het plaatsen van de „magna vitra” geschiedde „magnificis expensis”⁶⁸).

Gerard van Ockenberg heeft verder de beide torens „doen hoghen... ende kruisen opsetten en de kerk doen soldeeren met veel lood en tin”⁶⁹), werkzaamheden dus, die verricht werden deels ter verfraaiing, deels alleen tot herstel van het gebouw. Ook de abten Johan van Hillegom (1367-1381) en Willem (II) van Mathe- nesse (1427-1458) hebben hun aandacht gewijd aan de restauratie van de vervallen kloostergebouwen⁷⁰). Het koor werd in de 15de eeuw, naar de mode van den tijd, van het schip afgescheiden door een oksaal, geplaatst door abt Gerard van Poelgeest (1464-1476). Hiervan is niets overgebleven. Misschien was het van hout, want Van Rhijn weet te vertellen dat erop „alle de graaven van Holland *uytgeschilderd* hingen”. Versiering met een volledige rij van heerschersportretten was in de 15de eeuw zeer gebruikelijk⁷¹).

Een orgel tenslotte luisterde den kerkdienst op. Wanneer en waar het eerste geplaatst werd weten wij niet. Overgeleverd is slechts, dat abt Nicolaes van Adrichem een oud orgel door een nieuw, groot en kostbaar instrument liet vervangen⁷²). Geld voor verfraaiingen en verbeteringen was in de 15de eeuw in overvloed voorhanden. Wij vernemen zelfs een klacht van den abt van Egmond over een pauselijke considerans, waarbij het klooster het recht verkreeg, aflaten te verkoopen mits het hiervoor ontvangen geld gebruikt werd om de vervallen abdij te herstellen; de prelaat klaagde dat dit gansch en al niet noodig was, zoodat hij niet wist wat met het nieuwverkregeen voorrecht aan te vangen!⁷³)

Als laatste onderdeelen van het interieur der abdijkerk moeten wij noemen de groote gouden en zilveren retabel van het altaar van St Adalbertus, geschonken door graaf Dirk II⁷⁴), een fragment van het heilige Kruishout, beslagen met goud, een geschenk van bisschop Egbert van Trier, zoon van Dirk II (tegenwoordig bewaard in de schatkamer van de St Gudule te Brussel)⁷⁵) een ander, thans verdwenen kruis, geschonken door graaf Willem III van Holland en Henegouwen⁷⁶), en een derde, eveneens verdwenen kruis, afkomstig van Dirk III⁷⁷), vele schrijnen, die de overtalrijke relieken⁷⁸) bevatten, o.a. een van zilver, geschenk van Egbert van Trier⁷⁹), zilveren calices, afkomstig van Dirk VI en Floris II⁸⁰), en twee kandelaars van bergkristal en zilver van graaf Dirk II en gravin Hildegardis⁸¹).

Ook bezat Egmond een rijke collectie misgewaden, waarvan niets is overgebleven. Het oudste bericht dat wij hierover hebben vermeldt dat bisschop Egbert van Trier o.m. aan het klooster ten geschenke gaf „casulam preciosam, stolam pulcherrimam, cingulum auto contextum, dalmaticam, subtile”⁸²), en nog vele andere voorwerpen, kortom alles wat voor een kerkdienst noodig was.

Later schonk graaf Dirk III „duo pallia preciosa, que adhuc in summis festivitatibus pendent in eadem ecclesia”⁸³). Gertrudis, de weduwe van Floris I van Holland, begiftigde Egmond bij den dood van haar man met „duas casulas optimas et unum tapecium”; gravin Otehild schonk „unum dorsale”⁸⁴). Floris II en Petronella voegden hier aan toe „vestimenta fratrum in omnibus, obtulitque Deo IIII cappas, dalmaticam preciosissimam”. Bij het overlijden van den graaf schonk zijn vrouw bovendien „dorsale unum, casulam unam”⁸⁵).

De verguld zilveren kromstaf van de abten tenslotte bleef bewaard en wordt tegenwoordig gebruikt door den bisschop van Haarlem. Hij werd waarschijnlijk vervaardigd voor abt Lubbert II⁸⁶) en zal wel besteld zijn toen deze prelaat in 1251 van paus Innocentius IV de gunst verkreeg de bisschoppelijke sieraden te mogen aannemen⁸⁷). Uit deze losse berichten kunnen wij ons eenige voorstelling maken, hoe fraai het aanzicht van de Egmonder abdijkerk geweest moet zijn, vooral bij feestelijke gelegenheden, wanneer alle kostbaarheden gebruikt werden.

Over de geschiedenis van het woongedeelte en de bijgebouwen van het klooster is veel minder bekend dan over de kerk. Ten tijde van Dirk I was het gehele complex van hout. Dirk II verving dit waarschijnlijk door steenen gebouwen. Beka zegt tenminste: „Theode-

ricus secundus comes monasterium lapideum struxit" 88), maar het is mogelijk dat dit grootspraak is en dat de graaf alleen de kerk vernieuwd heeft. Met zekerheid weten wij dat tijdens de romaansche periode het geheele complex uit steen was opgetrokken; dat blijkt o.a. uit de schilderijen van Van der Heck. Waarschijnlijk werden het woongedeelte en de bijgebouwen begonnen in of kort voor 1139, het jaar waarin wij vernemen dat de kerk haar voltooiing bereikte, maar desondanks nog niet gewijd werd, en voltooid in 1143, toen de plechtige inzegening door den Utrechtschen bisschop plaats vond. Uit het grafschrift van abt Wouter vernamen wij reeds, dat door diens ijver de herbouw en uitbreiding van het klooster en alle bijbehorende dienstgebouwen tot stand kwamen.

De dakconstructies waren op gebruikelijke wijze van hout vervaardigd. In 1332 liet abt Dirk van Screvel het houten dak van het dormitorium vernieuwen 89). Gerard van Egmond, een van de heeren, die in de abdijkerk begraven werd, liet in 1378 een woning voor den abt bouwen 90). Het is niet bekend of de abt vóór dien geen eigen huis bezat, of dat hier alleen de vernieuwing van een bestaand gebouw is bedoeld.

Wij hooren verder over het bestaan van een gasthuis; een daarbijbehorende kapel werd in 1380 door wijbisschop Folkerus van Utrecht gewijd aan de heilige bisschoppen Cornelius, Germanus, Theobaldus en aan de heiligen Anthonius, Catharina en Apollonia 91). Het oprichten van vele nieuwe gebouwen in de tweede helft der 14de eeuw hield wellicht verband met een hernieuwde belangstelling van de grafelijke familie voor Egmond. Een aanwijzing voor deze veronderstelling vinden wij in de Egmonder annalen: „Domina Jacoba (n.l. van Beieren) . . . , que monasterio favorabilis fuit". Nadere gegevens ontbreken echter.

De belangrijke verfraaiingen, die in de 15de eeuw in de abdijkerk werden aangebracht, kwamen reeds ter sprake. Ook de andere deelen van het kloostercomplex hadden de aandacht van de abten. Willem van Matheesse en Gerard van Poelgeest verbeterden de abtswoning 92); Nicolaes van Adrichem voorzag het klooster van twee nieuwe buitendeuren „valde firmas, unam scilicet in ingressu monasterii ad meridionalem plagam et aliam ante suam abbaciam in eadem meridionali plaga". Ook hij herstelde, waar het noodig was, bouwvallig geworden deelen, terwijl hij de langzamerhand vrijwel dichtgeslibde grachten liet uitdiepen 93).

Tot zoover de schriftelijke bronnen. Bekijken wij thans de afbeeldingen die van de verwoeste abdij zijn overgebleven. De belangrijkste weergave is een schil-

derij van Claes Dircksz. van der Heck in het Rijksmuseum, waarvan zich een, uitgebreider, tweede exemplaar bevindt in het Aartsbisschoppelijk museum te Utrecht. Het Amsterdamsche paneel is gedateerd 1638, 65 jaar na de vernieling van het klooster. Van der Heck moet dus naar oudere afbeeldingen gewerkt hebben, of uit zijn hoofd, d.w.z. hij kan gefantaseerd hebben. Vergelijking met de schriftelijke bronnen zal ons leeren, dat dit laatste niet het geval was.

Van der Heck heeft het klooster afgebeeld van het zuiden uit gezien. In het midden rijst de drieschepige abdijkerk omhoog met haar twee torens; in het transept ziet men een van de groote ramen, die Gerard van Ockenberg liet aanbrengen. De decoratie van het glas is helaas niet aangegeven.

Ten zuiden van het koor beeldde de schilder een gebouw af, wellicht een sacristie, zoo hoog opgetrokken, dat de ramen van het koor weinig licht kunnen hebben gekregen. Hiervoor staat een lang, regelmatig en sober opgetrokken gebouw. Het was kennelijk een van de belangrijkste deelen van het klooster, al dadelijk bij den bouw van het complex geconcipieerd, en romaansch van stijl. Waarschijnlijk was dit het refectorium. Tusschen dezen vleugel en de kerk was een ruimte, die een kloostergang kan hebben bevat. Langs het reefer loopt een gracht, en hierboven is, even westelijke, een poortgebouw weergegeven, waarin wij zullen moeten herkennen een van de beide „sterke deuren" die Nicolaes van Adrichem liet aanbrengen. De tweede is verder naar links gelegen. Voor de beide torens van de kerk ligt een tweede groot gebouw, dat in stijl aansluit bij het refectorium. Ook dit moet tot het oudste gedeelte van de abdij behoord hebben; het zal het dormitorium zijn geweest. De groote hoeveelheid kleinere gebouwen, die om de kerk en de twee voornaamste vleugels heen zijn gegroepeerd schijnen, zoowel wegens hun aanleg als wegens de architectuur ervan, niet ineens te zijn gebouwd. Zij moeten een aspect hebben opgeleverd, niet ongelijk aan dat van het Binnenhof te 's-Gravenhage vóór de verbouwingen uit de 19de eeuw. De stijl van de meeste onderdeelen is nogal rijk, laat middeleeuwsch. Dit stemt overeen met de talrijke veranderingen, die wij in die periode in de schriftelijke bronnen aantreffen. Waartoe elk van deze onderdeelen diende is niet precies uit te maken. Het meest westelijk gelegen gebouw was wellicht de abtswoning. Daarvoor zien wij een kleine kapel, die wij zullen moeten identificeren met de hierboven genoemde gasthuiskapel. De tuinen hierbij dienden voor het verbouwen van groenten. De kruidtuin lag binnen het claustrum, oostelijk van het gebouw

dat wij voor de abtswoning hebben aangezien ⁹⁴).

Vergelijking van de verschillende hier opgesomde gegevens met andere afbeeldingen van het klooster bevestigt de natuurgetrouwheid van Van der Heck's schilderijen. Op een kaart van kort voor 1564, aanwezig in het Stedelijk Museum te Alkmaar, is het klooster afgebeeld, gezien van het oosten uit. Links ervan ligt een lang gebouw, het refectorium. De ruimte tusschen dezen vleugel en de kerk kan de kloostergang bevat hebben; dat de kennelijk schematisch werkende kaartteekenaar deze niet heeft afgebeeld, behoeft niet te beteken, dat zij er ook niet geweest is. Ten westen hiervan werd het dormitorium geteekend. Ook van het poortgebouw dat Van der Heck schilderde meen ik op de kaart sporen te ontwaren. Ten noorden van de abdijkerk liggen op de kaart twee gebouwen, die Van der Heck niet kon afbeelden bij zijn gezicht op Egmond van het zuiden uit. Indien wij de andere gebouwen juist hebben geïdentificeerd, moeten dit de eenige nog overgebleven mogelijkheden zijn, t.w. de verblijfplaatsen voor de vrouwen en de gasten. De eenigszins afgelegen ligging schijnt onze meening te bevestigen, evenals de nabijheid van de parochiekerk, die op de kaart duidelijk is weergegeven. Bij Van der Heck was van deze, ten noorden van het kloostercomplex gebouwde kerk niet veel meer dan de toren afgebeeld. Thans zien wij een waarschijnlijk drieschepige kerk met een veelhoekig gesloten koor (vijf zijden van een tienhoek). De ligging van wegen en grachten op de kaart stemt met die bij Van der Heck overeen. Wij missen echter bij den kaartteekenaar de groote hoeveelheid kleinere gebouwen, die juist op de schilderijen een zoo kenmerkend deel van het complex uitmaken. Dr van Gelder vermoedde ⁹⁵) dat zij het product waren van de fantasie van Van der Heck. Maar het is dan toch merkwaardig, dat de schilder zoo goed fantaseerde, dat zijn werk jarenlang als natuurgetrouw kon gelden, en dat het, reeds kort na het ontstaan, dikwijls werd nagevolgd! Vragen wij liever naar de betrouwbaarheid van den cartograaf in wien dr Van Gelder veel vertrouwen stelde. Hoe ging hij te werk? Het is nauwelijks denkbaar hij alle huizen, kasteelen en kloosters, die hij moest teekenen, zelf te voren ging bezichtigen. Eerder kunnen wij aannemen, dat hij werkte naar afbeeldingen, die hij overal vandaan haalde. Een deel van deze afbeeldingen was wellicht reeds verouderd en nu is het merkwaardig, dat wij op de kaart juist die deelen missen, die volgens Van der Heck in 15den eeuwschen stijl waren gebouwd. Het is dus zeer wel mogelijk, dat onze kaartteekenaar teruggreep op een afbeelding van het klooster van vóór de

veranderingen. Daarnaast moet rekening gehouden worden met de mogelijkheid dat hij schematiseerde en onderdeelen van zijn voorbeeld slordig of onbegrepen overnam.

Teekeningen van de tot ruïne vervallen abdij in het diarium van Arnout van Buchell, door Cornelis Pronk omstreeks 1740 en door een onbekend 18de eeuwsch kunstenaar, beide laatste in het gemeente archief te Alkmaar, door Jan Lievens in het Prentenkabinet der Rijksuniversiteit te Leiden, een schilderij van Salomon van Ruysdael ⁹⁶), een doek van Thomas Heeremans ⁹⁷), enz. voegen aan het hier verkregen beeld weinig toe.

Rest ons nog te wijzen op den muur die het geheele kloostercomplex omringde en het tot een verdedigbare vesting maakte. Eén maal, voor zoover bekend, heeft Egmond een beleg moeten doorstaan: tijdens de opvolgingstwisten na den dood van graaf Dirk VII in 1203 hebben zijn weduwe Aleydis en zijn dochter Ada bescherming in het klooster gezocht voor het leger van hun tegenstander Willem I. Van 10 Augustus tot 18 November werden zij er belegerd ⁹⁸). Naar het schijnt heeft de abdij van dezen krijg niet bijzonder te lijden gehad. Het voorgaande samenvattend komen wij dus, in tegenstelling tot dr Van Gelder ⁹⁹), tot de conclusie, dat het Romaansche Sint Adalbertsklooster een flink complex van gebouwen is geweest; zowel de schriftelijke gegevens als de hiermede geheel in overeenstemming zijnde schilderijen van Van der Heck brengen ons tot dit inzicht. De afmetingen der verschillende onderdeelen zijn nog niet nauwkeurig vast te stellen, ook niet nadat de vondsten van mevrouw Van der Schrieck eenig licht hierin hebben gebracht ¹⁰⁰). Dat de vrij uitgebreide abdij misschien door een betrekkelijk klein aantal monniken werd bewoond ¹⁰¹), is niet onmogelijk. In ons land heeft het kloosterwezen gedurende de middeleeuwen nooit een bijzonder grooten omvang gehad.

Door de opgravingen en de studie van mevrouw Van der Schrieck is het nauwkeurig bekend geworden waar de abdijkerk heeft gestaan. De onderzoekster kwam tot de conclusie dat de tegenwoordige Ned. Hervormde kerk van Egmond gebouwd is op de plaats waar vroeger de noordelijke toren van de abdijkerk heeft gestaan. De ingang van laatstgenoemd gebouw lag dus ten zuiden, het schip ten oosten van de tegenwoordige kerk. Mevrouw Van der Schrieck verwerpt de schetsmatige teekening van den oudheidkundige C. J. Hellingwerff ¹⁰²), vervaardigd in 1841, na de uitgraving der fundamente, waarop de beide torens van de abdijkerk en die van de parochiekerk in één, noord-zuid

loopende, lijn zijn komen te liggen. Volgens mevrouw Van der Schrieck was de parochiekerk verder naar het westen vooruitgeschoven dan de kloosterkerk. Het heeft geen zin haar betoog, waarbij ik mij in hoofdzaak kan aansluiten, hier te herhalen. Ik wil er slechts eenige feiten aan toevoegen, die mede voor haar stelling pleiten. Op alle afbeeldingen van het klooster en van de ruïne ervan, zoowel die van Van der Heck als van Jan Lievens, den reeds genoemden onbekenden kunstenaar uit de 18de eeuw¹⁰³) en den kaartteekenaar van kort voor 1564¹⁰⁴) steekt de parochiekerk een heel eind verder naar het westen uit dan de kloosterkerk. Bovendien gaat de dorpsstraat, die in den loop der eeuwen niet van richting schijnt te zijn veranderd, tegenwoordig recht op de Ned. Hervormde kerk aan, terwijl zij op de reeds genoemde kaart in het Alkmaarsche gemeentearchief aan het einde naar het zuiden afbuigt om te leiden naar den ingang van de abdijkerk, die dus zuidelijker lag dan de tegenwoordige kerkdeur.

De verschillende bouwperiodes van het Egmonder klooster passen geheel in het kader van de middeleeuwsche geschiedenis en kunstgeschiedenis. De stichting hing samen met de kerstening van ons land en met den aanvang van het Hollandsche gravenhuis, d.w.z. het eerste nationale bestuur dat hier blijvend gevestigd werd. De tweede en derde periode ontstonden door den bloei van het graafschap Holland en van het kloosterleven in West-Europa in het algemeen. De 11de en 12e eeuw, de tijd dus van de Romaansche kunst, waren bij uitstek de periode van den bouw van groote kloosterkerken. (De Gothiek daarentegen had de kathedraal als belangrijkste schepping). In Holland deden zich zoowel invloeden uit Duitschland als uit Frankrijk gevoelen. Een belangwekkend voorbeeld hiervan is de Egmonder tympanon in het Rijksmuseum, dateerende, zooals wij zagen, uit 1122-1132. Het randschrift, dat de namen van de gravin-regentes Petronella en van den toen nog onmondigen Dirk VI draagt, is in het Latijn gesteld; de inscriptie in het midden met den naam van den heiligen Petrus, luidt echter, in gedeeltelijk verlatiniseerd Grieksch: ΑΓΥΩC ΠΗΤΡΟΥC. Dr Pit, die dit stuk beeldhouwwerk bestudeerde¹⁰⁵), ziet in den Latijnschen tekst Franschen, in den Griekschen Duitsch-Ottoonschen invloed. De Fransche invloed op de architectuur van het Romaansche Sint Adalbertsklooster schijnt echter niet groot geweest te zijn. Ofschoon de drie bouwperiodes van Egmond de drie van het zeer belangrijke Cluny op den voet volgen (Cluny: 909, einde 10de eeuw, 1095; Egmond: begin 10de eeuw, einde 10de eeuw, begin

12de eeuw-1143) is op de afbeeldingen van de Egmonder abdij geen invloed van Cluny te bespeuren; noch de overrijke koorpartij, noch de vele torens b.v. werden nagevolgd.

De bouw van het, blijkens de schriftelijke bronnen belangrijk geachte, westelijke koor met twee torens en een crypt ontstond ongetwijfeld naar het voorbeeld van de Duitsche kerkelijke architectuur. In den bouw van deze deelen is de derde kerk een navolging van de tweede geweest¹⁰⁶). Een algeheele symmetrie tusschen het oostelijke en westelijke koor werd echter niet nagestreefd. Ook de bescheiden afmetingen van den ingang, voorspruitende uit het niet-oplossen van het probleem hoe bij den bouw van een westelijk koor een passende toegang tot de kerk te construeeren, is typisch Duitsch. Het nauwe contact tusschen Egmond en de Sint Baafs-abdij te Gent¹⁰⁷) doet veronderstellen, dat Vlaamsche bouwmeesters naar het noorden werden ontboden, in elk geval voor den opbouw van het tweede klooster, misschien ook voor dien van het derde. Daar er in de vroege middeleeuwen maar weinig kloosters in de Noordelijke Nederlanden werden opgetrokken, is het zeer waarschijnlijk dat voor dit werk handwerkslieden van elders werden gehaald. Wij zouden daarom gaarne iets willen weten van de oudste vorm van het Gentsche klooster. Vermeulen¹⁰⁸) meent, dat de tweede Egmonder abdijkerk had een „duidelijk uitgesproken Westfrankisch karakter, zooals we dat overigens verwachten kunnen van den uit Gent afkomstigen bouwmeester en zijne Vlaamsche helpers”. De Romaansche kloosterkerk wordt door hem genoemd¹⁰⁹) bij zijn bespreking van „de germanisering der eenzijdig gerichte basiliek, door de oplossing der westelijke koorgroep in de het geheele complex beheerschende en samenbindende dubbelgetorende westfaçade. De idee van Susteren en Rolduc komt tot consequente doorvoering in de westgevels der voormalige abdijkerken van St Paulus en Oudwijk te Utrecht, in die van Egmond, zoowel als in die van de St Nicolaas- of Bergkerk te Deventer, in 1198-1209 gebouwd van de hiermee sterk overeenkomende, in 1817 gesloopte St Janskerk te Arnhem, en van de St Nicolaaskerk te Utrecht.” Met deze regels wordt de plaats van het Egmonder klooster in de *kunstgeschiedenis* van Nederland en van West-Europa gekarakteriseerd.

Een enkel woord nog over de plaats van de abdij in onze *geschiedenis*. De weerslag van de geschiedkundige ontwikkeling van Holland is steeds bij den groei en den bloei van het Egmonder klooster voelbaar geweest. Egmond kwam op tezamen met het graafschap Holland. Gedurende de tweede periode van het klooster maakte

het landje — wij zagen het reeds — een deel uit van het Duitsche Rijk dat meetelde. Herhaaldelijk kwamen in de vroege middeleeuwen de keizers naar de lage landen. De Hollandsche graven onderhielden belangrijke buitenlandsche betrekkingen, Dirk II o.a. met Gent. Zijn jongste zoon Egbert werd bisschop van Trier en een vooraanstaand keizerlijk regeeringsambtenaar. Hij was een van de voornaamste schenkers van het Adalbertsklooster. De kunstvoorwerpen die hij gaf waren producten van groote, op internationale basis geschoei-de, ateliers¹¹⁰⁾. Het tweede Egmonder klooster was, wat men zou kunnen noemen, „modern geoutilleerd”. In hoeverre het op den voorgrond treden een gevolg was van persoonlijke capaciteiten der grafelijke familie is moeilijk uit te maken. Later werd de band tusschen Holland en het Duitsche rijk lossiger; het gravenhuis had toen weinig meer dan locale beteekenis. Toen het Romaansche kloostercomplex te Egmond werd opgericht, geschiedde dat wel naar de mode van den tijd, maar bijzonder vooruitstrevende of kunstvaardige opvattingen traden er niet bij aan den dag. Een zeker conservatisme, dat wellicht gebrek aan fantasie genoemd mag worden, kwam tot uiting bij het herhalen in grooter afmetingen van het westelijke koor van de tweede, in afbraak zijnde, abdijkerk.

De Gothiek was, zooals hierboven reeds werd opgemerkt, in de eerste plaats het tijdperk van de groote kathedralen. Voor het Egmonder klooster bracht zij geen ingrijpende veranderingen. Alleen in de rijke 15de eeuw werden enkele onderdeelen verfraaid en uitgebreid.

Omstreeks 1200 verminderde de belangstelling van de Hollandsche graven voor Egmond. Door de tweespalt ontstaan bij den erfopvolgingsstrijd na den dood van Dirk VII in 1203, was een splitsing in de grafelijke familie gekomen, waarbij Egmond zich aan de zijde van Dirks dochter Ada schaarde. Haar tegenstander Willem I wendde zich toen van het klooster af; Rijnsburg genoot voortaan de voorkeur.

Tijdens de laatste leden van het Hollandsche huis vonden verschillende gebiedsuitbreidingen plaats. De macht der graven steunde in de eerste plaats op den rijkdom van de opkomende burgerij. De meeste van de nu belangrijke steden waren gelegen ten zuiden van de lijn Haarlem-Amsterdam; Egmond kwam achteraf te liggen. De band met Duitschland, door het Roomsche koningschap van Willem II nog eens vluchtig aangehaald, werd met de komst van het Henegouwsche huis steeds lossiger; Zuid-Nederlandsche en Fransche invloed kwam er voor in de plaats. Egmond werd in dezen tijd door

de landsheeren zoo goed als vergeten. De rol van wel-doeners van het klooster werd overgenomen door de heeren van Egmond: in het land waar de graaf zoo dikwijls afwezig was kwam een groote adel op. Een tijdperk van herbloei scheen te zullen komen met het Beiersche huis. De vorsten uit dit geslacht, vooral Albrecht en Jacoba, vertoefden dikwijls in Holland. Wij zagen deze omstandigheid onmiddellijk in Egmonds historie weerspiegeld.

Met de Bourgondische en Habsburgsche heerschers werden de Zuidelijke Nederlanden definitief de zetel van de regeering, het centrum van de Nederlanden. Holland was in deze periode bij lange na niet het belangrijkste geweest; Egmond lag in een uithoek ervan. De rijke bloei der cultuur vond er maar heel zwakjes een weerslag. Zoo bleef de toestand totdat de Staten zich voorgoed van den immer afwezigen landsheer bevrijdden, tegelijk ongeveer met het loslaten van den ouden godsdienst. Dit beteekende het einde voor het Sint Adalbertsklooster¹¹¹⁾.

1) P. Séjourné, Deux miniatures de l'évangélique d'Egmond, Bull. v. d. Nederl. Oudh. Bond, 2de serie XIII, 1920, blz. 32.

H. E. van Gelder, Wat weten wij van de oude Abdij van Egmond? Oudh. Jaarb. 4de serie, IV, 1935, blz. 1.

2) J. H. Holwerda, Egmond, Oudheidk. mededeelingen uit 's Rijksmuseum van Oudh. te Leiden, Nieuwe reeks P², 1920, blz. LXXVII.

3) M. van der Schrieck, Waar stond de regale abdij van Egmond? 1935.

4) O. Oppermann, Fontes Egmundenses, uitg. Hist. Gen. 1933.

5) Zgn. tweede koningsoorkonde, Oppermann, a.w., blz. 214.

6) Holwerda, a.w.; I. H. Gosses, Archaeologie tegenover historie; noodelooze geschillen, Oudh. Jaarb. 1921, blz. 167; W. Stumpff, De kerk van Egmond, Bijdr. voor vaderl. gesch. en oudheidk. 1931, blz. 269; C. Pijnacker Hordijk, Wat weten wij omtrent den Heiligen Adalbert van Egmond? Bijdr. voor vaderl. gesch. en oudheidk. 1906, blz. 145; I. H. Gosses, De vorming van het Graafschap Holland, II, De graven en de abdij van Egmond, Bijdr. voor vaderl. gesch. en oudheidk. 1915, blz. 137; I. H. Gosses en N. Japikse, Handboek tot de staatkundige geschiedenis van Nederland, 2de dr. 1927, blz. 42.

7) Opp., blz. 105.

8) J. à Leydis, Chronicon, VI, 13.

9) Opp., blz. 105, 68.

10) Melis Stoke, Rijmkroniek, I, 557-578.

11) Id., I, 10-14.

12) Reallexikon zur deutschen Kunstgeschichte, herausgegeben von Otto Schmitt, i.v. Benediktiner.

13) Opp., blz. 39.

14) Melis Stoke, a.w., II, 93.

15) I. H. Gosses, De vorming van het graafschap Holland, a.w.; vgl. Opp., blz. 61.

16) Séjourné, a.w.

17) Opp., blz. 69.

18) A. Hulshof, Egmondsche annalen uit de veertiende eeuw, Bijdr. Hist. Gen. 1914, blz. 40.

19) Opp., blz. 70.

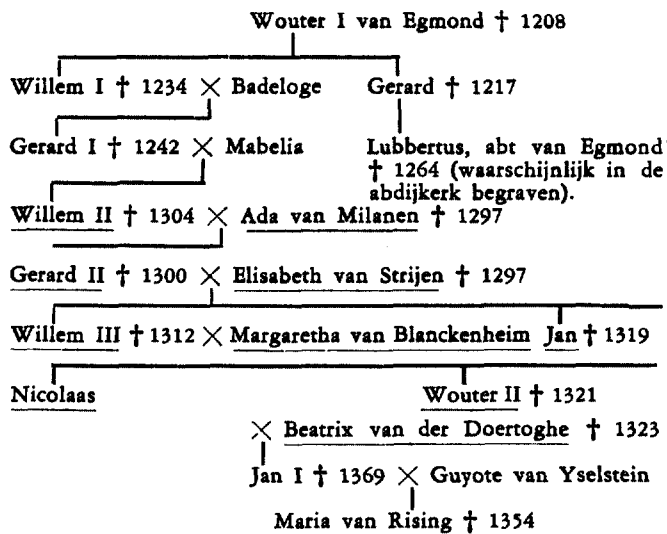
20) Egmondsch cartularium, Algemeen Rijksarchief, 's-Gravenhage.

- 21) Melis Stoke, a.w., I, 908-910.
 22) Opp., blz. 106, 71.
 23) Id., blz. 106.
 24) Id., blz. 70.
 25) Id., blz. 71.
 26) Daar duidelijk in de Egmondsche annalen wordt gezegd dat Dirk III in de abdijkerk werd begraven, kan met „oratorium” niet bedoeld zijn het heiligdom in de duinen, dat ten westen van de abdij was gelegen en door Holwerda werd opgegraven.
 27) Melis Stoke, a.w., I, 117-121; Opp., blz. XIV, 81. Dirk V en zijn broer Floris waren in hetzelfde graf gelegd, een wijze van begraven die in de middeleeuwen niet ongewoon was. (Opp., blz. 107).
 28) Opp., blz. 72.
 29) Id., blz. 107.
 30) Gosses-Japikse, a.w., blz. 66.
 31) Opp., blz. 168.
 32) H. C. Prinsen Geerlings, Twaalf eeuwen Kennemer historien, 1939, blz. 16.
 33) H. van R(hijn), Oudheden en geschiedenis van Kennemerland, 1721.
 34) Opp., blz. 140.
 35) A. Hulshof, a.w. blz. 53.
 36) Opp., blz. 149.
 37) Id., blz. 152.
 38) Id., blz. 154; H. van Rhijn, a.w., blz. 467 vermeldt, dat bisschop Herbert in 1187 twee altaren, respectievelijk gewijd aan het H. Kruis en aan Johannes, inzegende. Dit moet een vergissing zijn voor 1148; Herbert overleed in 1150!
 39) Opp., blz. 73.
 40) Melis Stoke, a.w., II, 105-111; Opp., blz. 73.
 41) P. Haverkorn van Rijsewijk, De oudste beeldhouwwerken in Noord-Nederland, Bull. van den Nederl. Oudh. Bond, II, 1900-1901, blz. 208.
 42) Id., blz. 205; V. de Stuers, Bull. van den Nederl. Oudh. Bond, III, 1901-1902, blz. 39; De tympan van Egmond; A. Pit, La sculpture hollandaise au musée national d'Amsterdam, 1903.
 43) Prentenkabinet der Rijksuniversiteit, Leiden.
 44) Nadere verklaring hieronder.
 45) Opp., blz. 168.
 46) Id., blz. 181.
 47) In de 13de eeuw vonden nog twee wijdingen plaats, n.l. op 2 Januari 1251 een van een niet nader aangeduid altaar in de kloosterkerk en een in de kapel van de H. maagd Maria, waarmede de parochiekerk wel zal zijn bedoeld. (Wilhelmus Procurator Egmondensis, Chronicon, uitg. Hist. Gen. 1904, blz. 17).
 48) Séjourné, a.w., blz. 63.
 49) J. à Leydis, Annales Egmondenses, caput 25.
 50) Id., caput 15.
 51) Séjourné, a.w., blz. 64.
 52) Opp., blz. 154; Realexikon, a.w., i.v. Benediktiner.
 53) Séjourné, a.w., blz. 65.
 54) Opp., blz. 73.
 55) Séjourné, a.w., blz. 65. De vrouw van Dirk VI, Sophia van Bentheim, overleed in 1176 te Jerusalem. Zij werd aldaar begraven naast het hospitaal van de Duitse pelgrims. (H. Hardenberg, De Nederlanden en de kruistochten, 1941, blz. 145).
 56) Opp., blz. 109.
 57) H. Hardenberg, a.w., blz. 155.
 58) Opp., blz. 196.
 59) A. Beekman beweert in zijn inleidend artikel in den catalogus der Tentoonstelling „De abdij van Egmond”, in het Gemeentemuseum te 's-Gravenhage, 1934, op blz. 14, noot 2, dat te Egmond zou zijn begraven Christina van Brederode, gemalin van graaf Willem II. Waarop hij deze mededeeling baseert wordt niet opgegeven. Het is mij niet duidelijk, wie deze Christina was. Volgens dr Wil-

helm Karl Prinz von Isenburg, Stammtafeln zur Geschichte der Europaischen Staaten (1936), II, 4, was Willem II gehuwd met Elisabeth van Brunswijk († 1266). Een andere vrouw van dezen graaf vind ik nergens genoemd.

60) A. Hulshof, a.w., blz. 40 vlg.

Ter verduidelijking diene de volgende stamboom; de onderstreepte personen zijn begraven in de kloosterkerk.

61) De reconstructie van den plattegrond van het Egmonder klooster door B. de Bont is niet in alle opzichten juist. Waarom ontbreekt er op b.v. het dwarsschip van de kloosterkerk, dat op alle afbeeldingen van de abdij is weergegeven?

62) A. Hulshof, Twee handschriften der eerste bewerking van Johannis a Leydis' Egmonder kroniek, Bijdr. voor vaderl. gesch. en oudheidk. 4e reeks, 10, 1912, blz. 388.

63) H. E. van Gelder, a.w., blz. 3.

64) Wilhelmus Procurator, a.w., blz. 210, 211.

65) H. E. van Gelder, a.w., blz. 3.

66) M. van der Schriek, a.w., blz. 16.

67) H. E. van Gelder, a.w., blz. 3.

68) A. Hulshof, Twee handschriften, a.w., blz. 388.

69) H. E. van Gelder, a.w., blz. 3.

70) H. van Rhijn, a.w., blz. 516.

71) Id., blz. 529. Vgl. dergelijke reeksen in het Haarlemsche stadhuis (afkomstig uit het Karmelietenklooster der stad), de granportretten van Jacob Clementsz uit 1462 in het Leidsche stadhuis (G. J. Hoogewerff, De Noord-Nederlandsche schilderkunst, II, blz. 397), de gevelversieringen van de stadhuizen te Middelburg, Veere, Leuven, Brugge, enz..

72) A. Hulshof, Twee handschriften, a.w., blz. 388.

73) H. E. van Gelder, Vijftiende-eeuwsche kloosterzeden, Bijdr. voor vaderl. gesch. en oudheidk. 4e reeks, 7, 1909, blz. 289 vlg.

74) Melis Stoke, a.w., I, 599-625; Séjourné, a.w., blz. 55; A. H. L. Hensen, De altaartafel der Egmonder abdijkerk, Het Gildeboek, 1928, blz. 46.

75) A. Hensen, Het Egmonder kruis, Het Gildeboek VII, blz. 92.

76) A. Hulshof, Egmondsche annalen, a.w., blz. 76.

77) Melis Stoke, a.w., I, 947-950.

78) H. E. van Gelder, Vijftiende-eeuwsche kloosterzeden, a.w., blz. 289; Opp., a.w., blz. 98.

79) Opp., blz. 69.

80) Opp., blz. 83, 73.

81) A. Hensen, De altaartafel der Egmonder abdijkerk, Het Gildeboek, XI, 1928, blz. 46.

82) Opp., blz. 69.

- 83) Id., blz. 71.
 84) Id., blz. 72.
 85) Id., blz. 73.
 86) Cat. tent. Gemeentemuseum 's-Gravenhage 1934, a.w., blz. 13 en no. 134.
 87) H. van Rhijn, a.w., blz. 509.
 88) Opp., blz. 105.
 89) Wilhelmus Procurator, a.w., blz. 268.
 90) A. Hulshof, Egmonder annalen, a.w., blz. 79.
 91) Id., blz. 79; H. van Rhijn, a.w., blz. 517.
 92) A. Hulshof, Twee handschriften, a.w., blz. 388; H. E. van Gelder, a.w., blz. 3.
 93) A. Hulshof, Twee handschriften, a.w., blz. 388.
 94) H. Cohen, Bijdrage tot de geschiedenis der geneeskruidcultuur in Nederland, 1927, blz. 51 vlg.
 95) H. E. van Gelder, a.w., blz. 4.
 96) Ruysdael-tentoonstelling, Goudstikker, Amsterdam, 1936, cat. no. 54; ged. 1662.
 97) Veiling A. Mak, 20 Dec. 1927, cat. no. 22.
 98) Opp., blz. 198.
 99) H. E. van Gelder, a.w., blz. 4.
 100) De verhoudingen zijn op de schilderijen van Van der Heck waarschijnlijk niet geheel betrouwbaar; maar al te vaak veranderde een copïist de afmetingen van gebouwen, die hij natekende of schilderde. Het komt mij voor dat Van der Heck de verschillende onderdelen te rijzig heeft weergegeven. Zeker was dit het geval

bij de, kennelijk op Van der Heck of op diens bron geïnspireerde kopergravure in het reeds aangehaalde werk van H. van Rhijn. Een aanwijzing aangaande de afmetingen geeft de fijne reeds genoemde tekening van Jan Lievens, waarop de verhouding van de thans in het Rijksmuseum bewaarde tympaan tot de westelijke kerkgevel te zien is.

- 101) H. E. van Gelder, a.w., blz. 5.
 102) Atlas Bodel Nijenhuis, Universiteitsbibliotheek, Leiden.
 103) Gemeente archief, Alkmaar.
 104) Stedelijk museum, Alkmaar.
 105) A. Pit, La sculpture hollandaise au musée national d'Amsterdam, 1903.
 106) Séjourné, a.w., vgl. ook de ideale plattegrond van de Benedictijner abdij te St. Gallen uit de 9de eeuw.
 107) Séjourné, a.w..
 108) F. A. J. Vermeulen, Handboek tot de geschiedenis der Nederlandsche bouwkunst, I, blz. 158.
 109) Id., blz. 216-217.
 110) A. Hensen, a.w..
 111) Voor de verwoesting van het klooster zie: E. van Meteren, Historie, fol. 50; P. Bor, Oorsprongk, begin, en vervolgh der Nederlandsche oorlogen, beroerten, en borgerlyke oneenigheden, I, blz. 169; A. Beckman, a.w., blz. 28; H. C. Prinsen Geerlings, a.w., blz. 18; H. van Rhijn, a.w., blz. 495; H. E. van Gelder, a.w., blz. 5-6; M. van der Schrieck, a.w., blz. 9 vlg..

POLANEN

DE GESCHIEDENIS VAN EEN STAMHUIS

DOOR J. G. N. RENAUD

Wanneer ik er na ruim twee jaar toe kom, de resultaten van de opgraving van Polanen uit te werken, kan ik dat niet doen zonder de nagedachtenis te eeren van den man, die mij de uitvoering van dit werk mogelijk maakte. Het mag voor sommige ooren vreemd klinken, dat soldaten in den mobilisatietijd gelegenheid kregen om een opgraving te ondernemen. Het is hier niet de plaats voor uiteenzettingen vóór of tegen. Wellicht brengt dit opstel een rechtvaardiging. Mij is het begrijpelijkerwijze een behoefte, te getuigen van mijn dankbaarheid tegenover mijn gesneuvelden compagniescommandant kapitein N. P. P. J. Roorda van Eysinga, commandant van de derde compagnie van het Ie Bataljon, Regiment Jagers, die een zoo ruim gezichtsveld toonde, dat hij het cultureele belang van dit wetenschappelijk werk onmiddellijk aanvoelde en mij toestond, met een aantal soldaten aan het werk te gaan. Zijn overredingskracht gelukte het den Bataljonscommandant Majoor Oosters van het belang van dit werk te overtuigen, zodat ook deze het verzuim van de dagelijksche exercities voor een zoo betrekkelijk korten tijd als wij voor de opgraving noodig hadden, kon goedkeuren.

De eerlijkheid gebiedt mij te erkennen, dat reeds vele pogingen waren aangewend om tot een opgraving te komen. De Eerwaarde Pater Jan Verhagen te Monster heeft reeds jaren geleden getracht om Dr Holwerda voor een onderzoek te interesseeren. De omstandigheden waren toen blijkbaar niet gunstig; de opgraving kwam niet tot stand. Later heb ik in samenwerking met Jhr P. Beelaerts van Blokland nieuwe pogingen aangewend. Ook die liepen op niets uit, daar de pachters van den grond wel een zeer hooge schadevergoeding eischten. Toen ik echter tijdens de mobilisatie met de Gebr. Flinterman ging spreken, waren zij bereid mij met een aantal soldaten in de gelegenheid te stellen een kleine opgraving te ondernemen. Zoo ging dan einde Maart 1940 de eerste schop in den grond.

Zooals dat meer gebeurt was de plaats van het kasteel Polanen wel zoo ongeveer bekend. In het terrein echter waren geen aanwijzingen meer te zien. De grachten waren sinds lang dichtgeworpen; een tiental jaren geleden was het weiland omgezet in tuingrond. Natuurlijk hadden de tuinders bij hun werkzaamheden heel wat puin gevonden. Dat was niet zoo wonderlijk; nog

geen honderd jaar geleden stond op deze plek een boerderij. Met deze wetenschap gewapend moest ik dus wel een zeer voorzichtig gebruik maken van de gegevens, die de gebruikers van den grond mij konden verstrekken. Iets meer houvast boden de mededeelingen van den aannemer, die indertijd een sloot had gegraven om den afvoer der producten mogelijk te maken. Deze toch had een zware fundeering gevonden, die nog in de sloot aanwezig moest zijn.

Ter oriëntatie werd sleuf I gegraven achter den schuur van de Gebr. Flinterman. Het moeizame spitten in de zware klei bleek hier vergeefs; er kwamen geen aanwijzingen voor den dag die voor het onderzoek van belang waren. Sleuf II leverde al spoedig het bewijs, dat we nu wel in de buurt van het oude gebouw moesten zijn. Na den tweeden steek geraakten we in een puinlaag, die stukken van oude, groote baksteen bevatte. Tenslotte vonden we een stukje muurwerk uit groote baksteen van ongeveer $29 \times 14 \times 7$ tot 8 cm, dat zich in de richting van de sloot voortzette en dat wij daarom niet verder konden volgen. De beteekenis ervan bleef dan ook duister. Wel peilde ik in den rand van de sloot nog muurwerk; zoo ver scheen het dus nog wel te loopen.

Sleuf III werd wat ruimer opgezet. Na ook hier een dikke puinlaag doorgeworsteld te hebben vonden we den hoek van een gebouw, uit dezelfde groote baksteen opgemetseld als het muurtje in sleuf II. Het ter controle gegraven sleufje IV bracht weer muurwerk te voorschijn, waarbij tevens vastgesteld kon worden, dat het metselwerk ruim twee meter breed was.

De vraag rees nu, of er verder oostelijk nog muurwerk te vinden zou zijn, hoewel niets er op wees, dat van den hoek van het gebouw af een muur in oostelijke richting zou loopen. Bij het graven van de groote sleuf V werd dan ook niets van dien aard te voorschijn gebracht. Wel stootten wij, na het verwijderen van een dikke laag puin, op een omgevallen muur, waaronder zich een soort grond bevond, die zich aan de hand van rietstengels en dergelijke dadelijk liet determineren als de oude grachtbodem. Het was in sleuf V dankbaar werken voor de opgravers. Uit dien ouden grachtbodem kwamen heel wat voorwerpen te voorschijn. Het genoegte verschillende vondsten te kunnen bergen was ook weggelegd voor de twee man, die in sleuf VI werkten. Hier kon evenals in de sleuven VIII en IX de oude grachtbodem weer vastgesteld worden, waardoor de omvang van het bouwwerk aan de Noord-Oostzijde van de sloot eenigermate bepaald werd.

Door peiling in de sloot konden wij vrij gemakkelijk

het beloop van het muurwerk volgen. Het feit, dat voor het verkrijgen van een vaargeul de ongeveer 1 meter dikke puinlaag hier verwijderd was, gaf ons een groote mate van zekerheid, dat met het peilen geen al te groote vergissingen gemaakt konden worden.

Na ongeveer bepaald te hebben, waar ten Zuid-Westen van de sloot met kans op succes naar muurwerk gezocht zou kunnen worden, groeven wij sleuf VII. Hier werd reeds op ongeveer 70 cm diepte een gaaf stuk metselwerk gevonden, de hoek van het bouwwerk vormend. Geen spoor overigens van er op aansluitend muurwerk. Er waren nu voldoende gegevens voor het reconstrueeren van een vrijwel vierkant bouwwerk. Polanen bleek te hebben bestaan uit een zwaren donjon.

De aannemer, die indertijd de sloot gegraven had, wist zich nog te herinneren een rondlopende fundeering te hebben gezien, die op de grondslagen van den donjon aansloot. Daar het al vele jaren geleden was, stond een en ander hem natuurlijk niet meer zoo heel duidelijk voor den geest. Wij hunkerden er dan ook naar om zijn mededeelingen door de feiten bevestigd te zien. Er zijn plannen gemaakt om een deel van de sloot af te dammen en leeg te pompen; er is echter niets van gekomen.

Sleuf X leverde niets bijzonders op; in het noordelijk deel teekende zich de rand van de oude gracht af. Enkele proefgaten nog verder ten Zuid-Westen van de sloot brachten ons op het terrein van de boerderij van honderd jaar terug. We hebben die sporen gelaten voor wat ze waren. Een week naderhand was alles weer tuin en werden er aardappels gepoot.

Het geheel overziende moet zelfs de geestdriftige onderzoeker toegeven, dat het gevondene nu niet van zoo'n overweldigend belang is. Belangwekkend werd het pas in verband met de ontdekkingen in de oude perkamenten en de daarmee samenhangende mogelijkheid tot dateering van de vondsten. Reeds Jhr Beelaerts van Blokland had mij mededeeling gedaan van een zeer belangrijke passage in de rekeningen van den Rentmeester van Noordholland, waaruit bleek, dat de grachten van Polanen in 1394 waren dichtgeworpen. De vondsten, uit de oude gracht te voorschijn gekomen, moesten daarom in ieder geval dateeren uit den tijd vóór 1394.

Het was van groot belang vast te kunnen stellen, hoe het met de bebouwing van het terrein in den loop der eeuwen gegaan was. Een gelukkig toeval kwam mij daarbij te hulp. Onder nr 2373 wordt in de topografische verzameling van het Algemeen Rijksarchief te 's-Gravenhage een kaart bewaard van Polanen, gedateerd Januari 1646. Op deze kaart is nauwkeurig het

beloop van de slooten en de plaats van de boerenhofstede aangegeven. Verschillende waterloopen van de kaart van 1646 zijn nog aanwezig. Met behulp van de vaste punten, die daardoor ter beschikking kwamen, werden de gegevens van de oude kaart ingeteekend op de kadastrale kaart. Het bleek nu, dat het boerenhuis en bijbehorende gebouwen een eind zuid-oostelijk van de plaats van den ouden donjon hadden gestaan, terwijl ook de voormalige gracht nog buiten het erf van 1646 viel. Hoewel de aangetroffen puinlagen reeds als waarborg mochten worden beschouwd voor de middeleeuwsche herkomst van de vondsten, gaven de genoemde waarnemingen wel een zeer groote mate van zekerheid.

Na deze vaststelling is de vraag gewettigd, wanneer Polanen eigenlijk gesticht is. Zooals gewoonlijk is de stichtingsdatum in geen enkel overgeleverd stuk meer te vinden. Zij moet afgeleid worden uit allerlei andere gegevens.

Polanen wordt voor het eerst genoemd in een oorkonde van 6 November 1295. (Oorkondenboek No. 922; Nassausche Domeinen Inv. 37, bewaard op het Alg. Rijksarchief te 's-Gravenhage). Volgens deze oorkonde schenkt Graaf Floris V „dat goet van Polanen mitter woninghen” aan Philips van Duvenvoorde in onversterfelijk erflaan. Mr. Koenen verbaast er zich in zijn opstel „Willem Snikerieme en zijn magen” (Wapenheraut 1904) over, dat de naam Polanen niet eerder voorkomt. Ook ik heb hem niet in oudere stukken ontmoet. De naamsoorsprong is niet zoo gemakkelijk vast te stellen. Polanen zou kunnen beteekenen: een in moerasland reikende hoogere strook grond. Polanen is gelegen in het gebied tusschen de Madeweg en de Poeldijksche weg. De Madeweg schijnt eens de waterkeering geweest te zijn, die het gebied langs den Monsterschen Weg tot bruikbaar land maakte. Volgens de kaart van Cruquius uit 1711 vinden we hier den Grooten Geest, den Westmaepolder en den Oostmaepolder.

Een zeer oude verbinding tusschen Monsterschen Weg en Poeldijkschen Weg vormde de Zwarte Dijk, nu een asphaltweg, waar men geen dijk meer in zou herkennen. Tusschen de drie genoemde wegen ligt een vrijwel trapeziumvormig stuk land, op de bovengenoemde kaart van 1711 Kercktiend genoemd. De vierde zijde van dit gebied werd gevormd door een nu vrijwel verdwenen wegje, de Polaene steech. De Stege is al oud; in een stuk van 1349 wordt dit wegje reeds genoemd. (Reperitorium op de leenen van Polanen en de Lek, nr. 182. Algem. Rijksarchief Invent. leeszaal, nr. 84).

Terwijl we aan de Zuidzijde van de Stege de Kerck-

tiend vinden, ontdekken we aan de Noordzijde Polanen. Wellicht was „dat goet van Polanen mitter woninghen” een bewoonbare strook land, die zich van de Stege af in een moerassig gebied tusschen Booma-wetering en Maeweg uitstrekte.

De vermelding van de woning in de oorkonde van 1295 zou er op wijzen, dat men bereids een begin had gemaakt met het in cultuur brengen van het gebied. Toch is het de vraag, of het nieuwe bezit dadelijk reeds een belangrijke versteviging van Heer Philips' financiële positie beteekende. In ieder geval was de nieuwe aanwinst nog geen aanleiding voor hem om — gelijk toen vaak gebeurde — zijn naam te wijzigen. Eerst zijn zoon Jan wordt uitdrukkelijk „van Polanen” genoemd in een stuk van 1305. (Alg. Rijksarchief: Leenkamer, Register Philippus A fol. 129). Heer Jan mag zich verheugen in de gunst van Graaf Willem III. Zijn oom Diederik van de Wale, een invloedrijk man aan het hof van Graaf Willem III, doet alles wat in zijn vermogen ligt om het neefje te paard te helpen. Het is mogelijk, dat reeds vader Philips de middelen had gevonden om een „steenhuis” te zetten op de nieuwe bezitting; waarschijnlijker echter schijnt het mij toe, dat eerst Jan, stamvader van een nieuw geslacht, tot het bouwen van een stamhuis kon overgaan. Hij zal zijn begonnen met den aanleg van den donjon, den zwaren hoofdstoren, waaraan in den loop der tijden een heel kasteelcomplex zou kunnen vastgroeien. Naar wij zoo langzamerhand weten ging het bij den niet zeer vermogenden adel vaak op deze wijze. Het onderzoek van Spangen leerde mij, dat ook dit kasteelcomplex eerst langzamerhand gegroeid was; de donjon had ook hier het begin gevormd.

Polanen is het „donjonstadium” klaarblijkelijk nooit te boven gekomen. Dat ligt zeker niet aan het gebrek aan middelen bij zijn bezitter. Willem Snikerieme, de bastaardbroeder van Jan van Polanen, wist zich op te werken tot den invloedrijksten man in de omgeving van Graaf Willem en liet zijn halfbroeder Jan ruim deel hebben aan zijn voorspoed. Ik zoek de oorzaak voor den stilstand in de ontwikkeling van Polanen dan ook meer in het feit, dat Heer Jan andere verblijven tot zijn beschikking kreeg. Op 5 Augustus 1320 geeft Graaf Willem hem zijn huis Nieuwendoorn te bewaren. Met 15 man zal hij er verblijf houden, het in staat van tegenweer bewaren en steeds zorgen voor een jaar leeftocht (van Mieris II, blz. 257). Natuurlijk blijft Nieuwendoorn 's Graven open huis; dat wil zeggen, dat de Graaf er ten allen tijde verblijf zou kunnen houden zoo lang als hem dat beliefd.

In 1327 legde Heer Jan van Polanen beslag op een deel van de erfenis van Heer Jan van Bergen. Deze erfenis was aan den Graaf vervallen; Heer Jan koopt er uit het huis van Heemskerck met het ambacht van Heemskerck en Castricum. (Algem. Rijksarchief; Leenkamer, reg. E. L. 39 fol. 18). Naar uit andere oorkonden blijkt, wordt met dit huis te Heemskerck niet bedoeld het huis, dat nu nog bekend staat als Marquette,

We naderen den tijd van de Hoeksche en Kabeljauwsche Twisten. De geheele Wassenaarsche stam, waartoe de Duivenvoordes en bijgevolg ook de Polanen's behoorden, schaarde zich om Margaretha. Ook de Polanen's haalden zich den toorn van Willem den Verbeider op den hals. Toen de jonge Hertog na een langdurig beleg Rozenburg onder Voorschoten had ingenomen, volgde het huis ter Binckhorst; daarna kwam

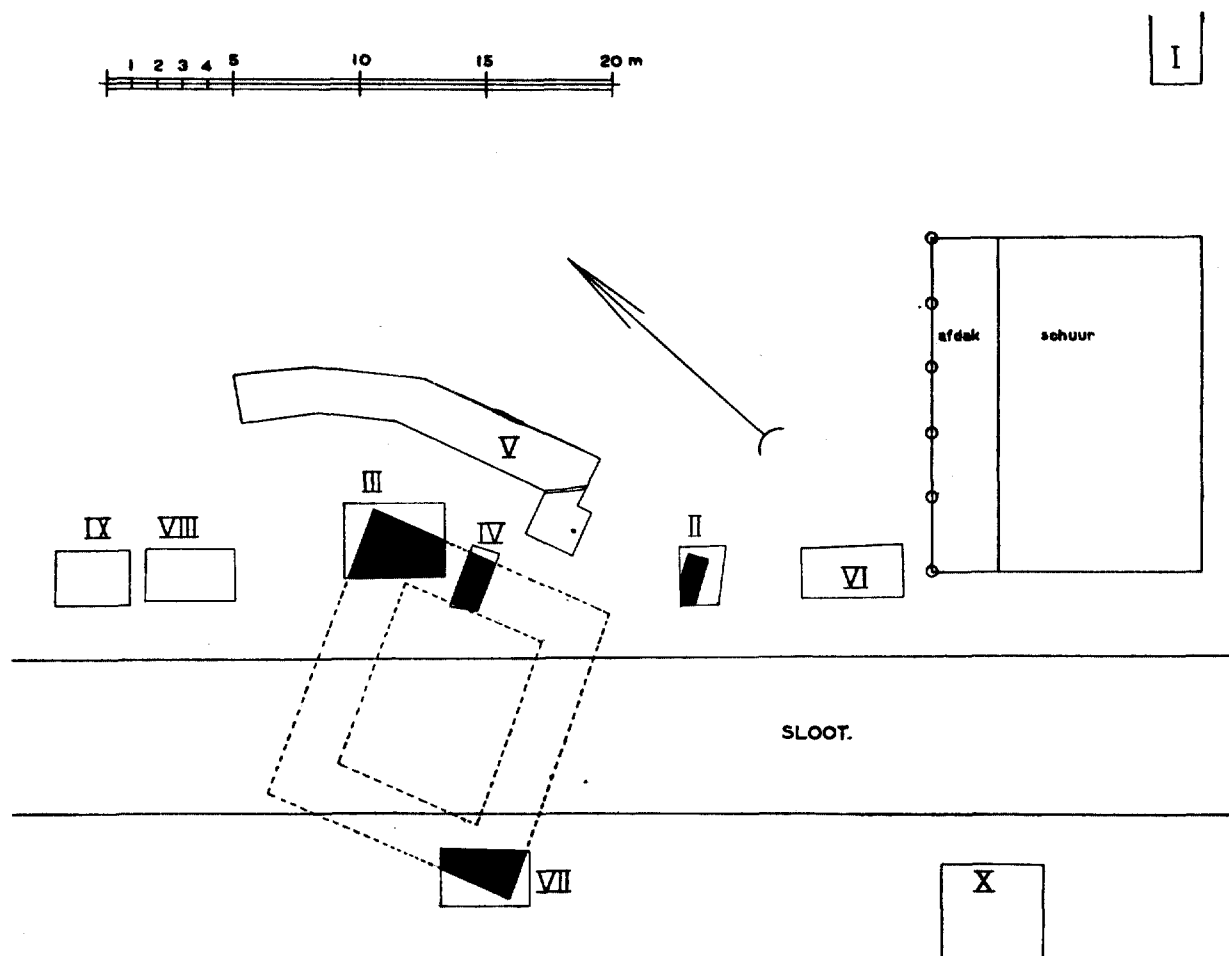

Fig. 1. Opgravingskaart van Polanen.

maar het huis, dat eens bezeten werd door Heer Simon van Haerlem, Ridder. Het huis dus, dat bekend staat als Oud Haerlem. Wellicht was dit een passender verblijf voor hem en zijn echtgenoot, Vrouwe Catherina van Brederode, dan de toren van Polanen.

Op 26 September 1342 sterft Heer Jan, na een veelbewogen leven. Zijn oudste zoon Jan volgt hem in al zijn leenen en bezittingen op. Als hoofd van het geslacht geeft deze in 1345 zijn broeder Philips het stamhuis in achterleen. Het wordt dan als volgt omschreven: „die huysinghe tot Pollanen, beyde boven ende beneden, ende met den heemwerf daer sij op staet ende met den ouden hove binnen den uysterste grafte”.

Polanen aan de beurt. De rekeningen van den Rentmeester van Noordholland over het jaar 1351 (Alg. Rijksarchief; Rekeningen Domeinen, B. I. nr. 5) geven tal van bijzonderheden over het beleg.

Op 1 Juni 1351 brengt de boodschapper van Hertog Willem brieven naar Leiden en Die Hage om te werkstelligen, dat de mol voor Polanen gebracht zal worden. Niet alleen de mol, die voor Rozenburg dienst had gedaan, maar tevens een nieuw vervaardigde. Men was trouwens reeds op 27 Mei in Die Hage begonnen met den bouw van een evenhoghe, die voor Polanen gebruikt moest worden. Zestien dagen heeft men er aan gewerkt. In de eerste dagen van Juni begon het beleg.

Waarschijnlijk met zeer bescheiden strijdkrachten, die zich voorloopig bepaald zullen hebben tot het afsluiten van de toegangswegen. De belegeraars bestonden voor een groot deel uit vreemden. Het groepje van negen man, dat op 6 Juni voor Polanen aankwam, bestond uit acht Engelschen. De rekeningen zijn op dit punt niet overduidelijk, maar het schijnt toch wel, dat met deze lieden een begin gemaakt werd aan het beleg. Zij hebben zich duchtig geweed; in korten tijd vershoten zij 800 pijlen.

Met die negen man was tenslotte een gebouw van den bescheiden omvang van Polanen nog niet voldoende in te sluiten en de belegerden zullen zich nog niet bepaald tot overgave gedrongen hebben gevoeld. Na een paar dagen, om precies te zijn: op 8 Juni, kwam Heer Willem van der Wateringhe met 24 Engelschen het kamp der belegeraars versterken. De Hertog vond het klaarblijkelijk de moeite waard zijn tent en banier voor Polanen te laten voeren ¹⁾. Die krijgsmacht van 24 man heeft slechts 14 dagen voor Polanen dienst behoeven te doen; de uiteraard kleine bezetting van Heer Philips' huis zal zich waarschijnlijk omstreeks 20 Juni hebben overgegeven. Na „artilleriebeschieting”, want de blijde is er nog aan te pas gekomen. De steenen kogels vormden waarschijnlijk een kostbaar bezit. Men had er nog al wat moeite voor over om ze terug te krijgen. De rekening vermeldt tenminste:

„Item bi meyster Hughen ghegheven om blide stiene te Pollanen uter grafte te winnen doe thujs op ghegheven was. Eerst van damme te maken 10 d.

Item die blidestienen uter grafte te winnen VI sc. VIII d.”

Het blijkt niet, dat het beleg met de verwoesting van Polanen geëindigd is. Wanneer de muren in de gracht waren gestort, was het waarschijnlijk niet mogelijk geweest of had in ieder geval te veel werk gekost om de steenen uit de gracht te halen. Heer Philips was niet op het huis. Hij bevond zich op den burg te Geertruidenberg; hij kon er zich echter niet handhaven en kreeg op 19 Augustus 1352 vrijen aftocht. In 1355 volgde eindelijk zijn verzoening met Hertog Willem, waarbij hij weer in het bezit van zijn goederen werd gesteld.

Het is bekend, dat onder de regeering van Hertog Albrecht in het jaar 1359 een crisis dreigde; Delft predikte den opstand. Bij wijze van inleiding bracht een groep Delvenaars een bezoek aan verschillende Hoeksche bezittingen; het verhaal doet de ronde, dat zij bij

een van die tochten ook Polanen hebben verwoest. In de overgeleverde stukken is geen bevestiging van deze gebeurtenis te vinden. Wanneer er iets dergelijks heeft plaats gevonden, dan zal dat toch niet tot gevolg hebben gehad, dat Polanen totaal verwoest bleef liggen. Waarschijnlijker is, dat de steenen romp gedeeltelijk uitbrandde, zoodat na herstel van balklagen, vloeren en vensters het huis weer bewoonbaar was.

Heer Philips II van Polanen volgde zijn vader in 1375 in het bezit van Polanen op. Een invloedrijk man, dien wij onder andere in 1391 als heemraad van Rijnland aantreffen. Aan zijn voorspoedige carrière kwam een ontijdig einde, daar hij bij den moord op Aleida van Poelgeest betrokken bleek te zijn. Bij oorkonde van 18 October 1393 verklaart Hertog Albrecht hem tot balling des lands. In zijn toorn had Albrecht zijn ondergeschikten bevolen de huizen van de samenzweerders en hun verwanten te verwoesten. „Es datter muyr noch stoc noch stake staende en blive” luidde de opdracht. Die werd ten opzichte van Polanen natuurlijk prompt uitgevoerd.

De Rentmeestersrekening van Noordholland, loopende van 14 Febr. tot 30 Nov. 1394 bewijst het. Een metselaar reist met zijn knechten van uit Den Haag naar Polanen, waar zij „den stien van den toirne braken ende veechden”. Een ander heerschap, een zekere Goeswijn Gherijtszoen bracht vertering in rekening voor den tijd „doe hi die graften dede vullen tot Pollanen ende stien vandaen dede voeren in den Hage”, welke werkzaamheden hem 28 dagen in beslag namen.

Heer Philips raakte later met Hertog Albrecht verzoend. De dagen van Polanen waren echter geteld. De toren, waarvan wij de grondslagen teruggevonden hebben, is in 1394 te gronde gegaan. De verdere lotgevalen van het goed Polanen vallen buiten ons onderwerp. Hier vraagt de behandeling van de vondsten, die van vóór 1394 dateeren, verder onze aandacht.

Deze vondsten bestaan zooals gewoonlijk in hoofdzaak uit aardewerk. Het was ook geen uitzonderlijke omstandigheid, dat naast het inheemsche aardewerk een veel grootere groep ingevoerde waar opgemerkt kan worden. Reeds in den Karolingischen tijd werd er heel wat aardewerk uit de Rijnstreken in ons land gebruikt. De stroom producten uit deze gebieden is nooit geheel afgebroken.

Onder de scherven bevinden zich vele goede beelden. Het grijswitte, hardgebakken Steinzeug uit Siegburg wordt vertegenwoordigd door verschillende vormen, die elders reeds in groote hoeveelheden voor den dag kwamen. Zoo herkent men onder het materiaal van

1) 's Hertogen „ghesinde” en de bediening van de blijde meegekend zal er ± 50 man voor Polanen gelegen hebben.

deze opgraving gemakkelijk de fragmenten van het slanke schenkkannetje, dat den specialen naam Jacobakannetje draagt. Ook kannen van een buikiger type komen voor; de vlakke drinkschalen, die vaak voor deksels worden gehouden en het kleine drinkbekertje, dat de opgravers voor een mosterdpotje aanzagen (fig. 2 no. 8), bevonden zich eveneens onder

wel meer van deze kannetjes op Polanen gebruikt zijn. Dit baksel vertegenwoordigt de voorlopers van het latere aardewerk uit Siegburg, dat gladder van oppervlak was en den kraagrand miste.

Waarschijnlijk van andere herkomst zijn de scherven der kannen, die met een ijzerhoudende kleipap overtrokken zijn, voordat zij in den oven kwamen. Het

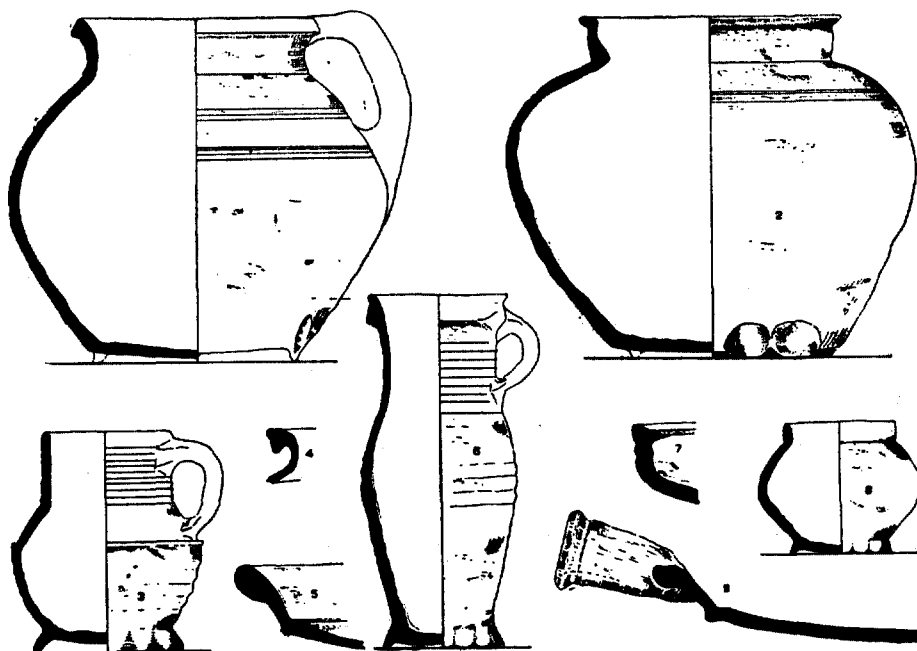

Fig. 2. Aardewerk van Polanen.

1. Ongeglazuurde, blauwgrijze pot met drie pootjes, H. 18,7 cm.
2. Voorraadspot van rood aardewerk; op den schouder een streek loodglazuur; vier pootjes. H. 18,7 cm.
3. Grijswitte, ongeglazuurde drinkkan, Siegburg, omstr. 1350. H. 12 cm.
4. Randfragment van een voorraadspot van rood aardewerk.
5. Fragment van een steelpan van rood, geglazuurd aardewerk.
6. Grijswit kannetje met grof oppervlak. Siegburg(?), begin 14de eeuw. H. 19,2 cm.
7. Fragment van een schaal van rood, geglazuurd aardewerk.
8. Drinkbekertje van grijswit, ongeglazuurd steinzeug. Siegburg, tweede helft van de 14de eeuw.
9. Helft van een steelpan van rood, geglazuurd aardewerk; de steel is hol.

het huisraad van Polanen. Uit sleuf VI kwamen een vrijwel cilindervormige drinkkan (fig. 3 no. 1) en een buikig, gedrongen drinkkannetje (fig. 2 no. 3) te voorschijn. Deze voorwerpen zijn gaaf uit den veenbodem van de oude gracht opgegraven.

Het ingevoerde grijswitte goed vertegenwoordigt nog niet het oudste aardewerk, dat van uit de Rijnstroken over Dordrecht zijn weg naar keuken en eetkamer van Polanen vond. In sleuf II vonden wij het lichtgrijze kannetje met ietwat ruw aanvoelend oppervlak en uitstaanden kraagrand, dat nog in het eerste kwart van de veertiende eeuw ontstaan moet zijn (fig. 2 no 6). Scherven met dergelijke randen bewijzen, dat er nog

resultaat van deze behandeling is, dat tijdens het bakken het ijzerhoudende overtrek sintert en zoo een glazuurlaagje kan vormen. De kleur van dit laagje varieert van grijs tot velerlei schakeeringen bruin. Op de breuk ziet de scherf er meestal leiblaauw tot donker blauwgrijs uit. Uit sleuf V kwam een geschonden kan voor den dag, die met behulp van gips weer gerestaureerd kon worden. Hoewel het overtrek bruin gebrand was, kwamen enkele grijzige glimmende plekken voor (fig. 3 no. 2).

Een fragment van een kan, met donkere, bijna zwarte partijen in het bruinroode oppervlak, vertoont aan den binnenkant de grijzige kleur, die het baksel zonder

kunstabwerking zou vertoonen. Een breede donkere baan levert een duidelijk bewijs voor die bewerking; de dunne leempap is aan de binnenzijde van de kan naar beneden gegleden. Een ander fragment van dit soort aardewerk vertoont op den kraagrand en den scherpen halsribbel de versiering, die met een rolstempel is aangebracht.

Het inheemsche aardewerk kan als gewoonlijk onder-

kon worden. Waarschijnlijk een oudere vorm dan de massieve stelen (fig. 2 no. 9)

Dit zijn dan de opmerkingen, die naar aanleiding van de aardewerkvondsten gemaakt kunnen worden. Een zeer bijzondere vondst kwam uit sleuf V te voorschijn. Wanneer de lezer de moeite nemen wil de „Schetsen uit de Middeleeuwen” van Muller op te slaan, zal hij in het opstel „Een huishouden zonder geld” iets vinden

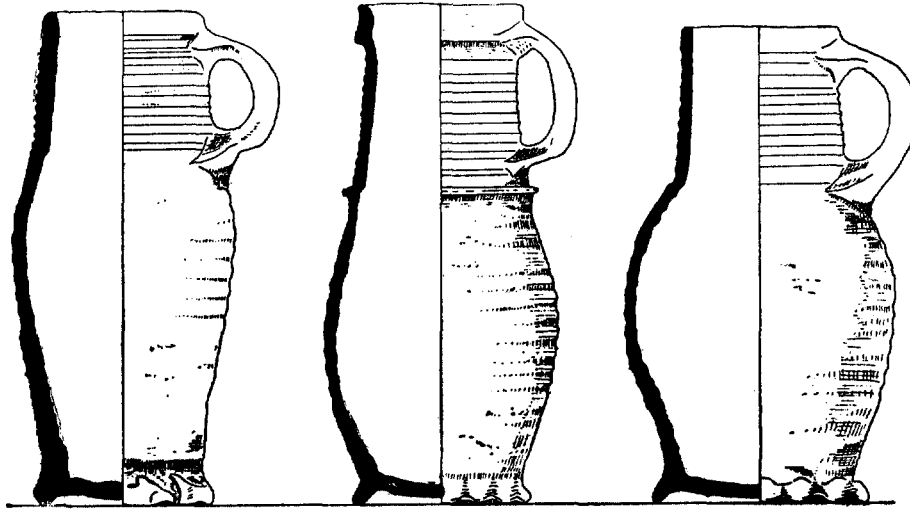

Fig. 3. Aardewerk van Polanen.

1. Grijswitte, ongeglazuurde drinkkan; Steinzeug, Siegburg, 14de eeuw. H. 21,9 cm.
2. Grijsig/bruine kan. Steinzeug. Rijnsch; begin 14de eeuw. H. 22,2 cm.
3. Grijsbruine kan met grof oppervlak; Steinzeug. Rijnsch, eerste helft 14de eeuw. H. 21,2 cm.

scheiden worden in rood en blauwgrijs aardewerk. Het blauwgrijze wordt slechts door enkele fragmenten vertegenwoordigd. Uit sleuf V kwam bovendien een vrijwel gave pot, voorzien van een oor, te voorschijn. De bodem is iets gewelfd; een scherpe knik vormt den overgang naar den buik. Drie schelpvormige pootjes geven den pot een vasten stand (fig. 2 no. 1).

Het roode aardewerk is over het geheel nog spaarzaam geglaazuurd. Een groot fragment van een voorraadspot heeft denzelfden bodemvorm als de zoo juist besproken blauwgrijze pot. Slechts de schouder heeft een strek loodglazuur gekregen (fig. 2 no. 2). Fragmenten van kleine testjes op drie pootjes ontbreken natuurlijk niet. Enkele randen wijzen op het bestaan van schalen. Groote gedeelten van vlakke pannen, die men het beste met onze koekepannen zou kunnen vergelijken, voltooiden het beeld, dat wij van het huisraad kregen (fig. 2, no. 5). Deze pannen hadden meestal zware, massieve handvatsels. Een enkel fragment was voorzien van een hol handvat, waar een houten steel in geschoven

over de behoeften van de bisschoppelijke keuken ten tijde van Bisschop Jan van Diest. Naar aanleiding van posten uit de middeleeuwse rekeningen schrijft Muller over de „Scuttulae”, houten bordjes, die bij tientallen tegelijk gekocht werden. Deze schoteltjes was een kort leven beschoren. Na het gebruik vuil en vet geworden, werden zij vaak zonder veel omslag met de resten van den maaltijd uit het venster geworpen. Ook op Polanen is dit gebeurd. Voor zoo ver mij bekend is het de eerste maal, dat zij werden teruggevonden. Het is ons zelfs gelukt een enkel exemplaar bijna gaaf te kunnen bergen. De inhoud van de schotels bestond uit pitten van verschillende steenvruchten en de resten van wildbraad. Enkele stukjes zwarte substantie zijn waarschijnlijk broodkorstjes.

Met dit kijkje op de culinaire zijde van het leven op Polanen wil ik het verslag over de onderzoekingen besluiten. Er blijft mij tenslotte de plicht mijn dank te uiten voor de van vele zijden ondervonden medewerking.

DE ARCHITECTEN VAN LODEWIJK NAPOLEON ALS KONING VAN HOLLAND

DOOR DR. M. D. OZINGA

INLEIDING. DE PERSOONLIJKHEID VAN DEN HOOFDARCHITECT JEAN THOMAS THIBAUT. DE HOFTEEKENAAR THIENON

Men weet, hoe het kortstondig bewind van den jeugdigen Lodewijk Napoleon ook op cultureel gebied rijk was aan veelomvattende en veelbelovende plannen, die wel lang niet altijd of niet volledig verwezenlijkt konden worden, maar toch later van invloed waren. Zoo nam de toenmaals „Koninklijke” geworden Bibliotheek in den Haag zeer in betekenis toe¹⁾ en ging de Koninklijke Academie van Wetenschappen in Amsterdam tenslotte op hem terug. Het is verder bekend genoeg, hoe de koning niet alleen ongemeen vaak van residentie wisselde, maar ook behoefte gevoelde de door hem bewoonde verblijven te laten verbouwen en vooral naar den smaak van den dag te laten inrichten.

Schrijver dezes vermoedde daarom, dat deze Bonaparte en zijn hofhouding op de Hollandsche bouwkunst van hun tijd, bedoeld en onbedoeld, een soortgelijken invloed uitoefenden als tevoren de stadhouders uit het huis van Oranje. Dat wil dus zeggen, dat zij de voornaamste kracht vormden, die de vaderlandsche bouwkunst een laatste maal aansluiting deden zoeken bij de ontwikkeling in Frankrijk, al was de uitslag daarvan in de gewijzigde omstandigheden ietwat anders dan tevoren. Ontving vroeger toch onze bouwkunst aldus impulsen doch kon zij haar eigen karakter handhaven, al was het dan bij verloop van tijd in afnemende mate, nu ging zij soms haast iets van het eigen wezen prijsgeven door het streven naar de haar van huis uit niet liggende monumentaliteit van het Empire, en in verband daarmee het pleisteren van den vaderlandschen baksteen.

Het zoeken naar bewijsmateriaal leverde, op zijn minst gezegd, sterke aanwijzingen in die richting. Zooals eigenlijk voor de hand lag, waren de verbouwingen der paleizen of de plannen daarvoor geen haastige producten van toevallig beschikbare Hollandsche architecten, doch bleken deze integendeel te passen in een doordachte en van boven af bewust geleide organisatie. Het valt geheel buiten ons bestek het werk aan de koninklijke verblijven uit het omvangrijke, ter beschikking staande archiefmateriaal even zorgvuldig na

te gaan als de heer G. A. Evers dit gedaan heeft voor 's-konings tijdelijke woonplaats te Utrecht²⁾. Hier gaat het niet zoozeer om de veranderingen op zichzelf, die bijna alle later ongedaan werden gemaakt, als om de gevolgde werkwijze. Opmerkelijk waren ook de pogingen tot opvoeding der toekomstige generatie van architecten.

Achteraf bleek, dat de resultaten van dit noodgedwongen vooral archivalisch onderzoek niet in allen deele nieuw waren. De feiten in kwestie waren echter, althans hier te lande, òf in vergeetelheid geraakt, òf niet doordacht, zoodat Barth. W. H. Ziesenis als de verbouwer van het Amsterdamsche raadhuis tot paleis gold en daardoor geheel ten onrechte als de eigenlijke architect van Lodewijk Napoleon. Aldus vermeldt Colenbrander³⁾ den koninklijken architect Thibault slechts als een van de vier leden der Commissie, die — 2 Dec. 1806 — het beslissende rapport over de staatszorg voor kunsten en wetenschappen uitbracht. In de door wijlen Prof. H. Brugmans, in zijn „Van raadhuis tot paleis” gepubliceerde archivalia komt herhaaldelijk de naam van Thibault voor en wordt ook zijn, latere, rang van controleur der gebouwen van de Kroon vermeld. Evers deelt mede, dat de hoofdleiding der restauratie van het Loo in 1807 e.v. bij den contrarolleur-generaal der koninklijke gebouwen J. Th. Thibault berustte⁴⁾. Toch heeft ten onzent blijkbaar niemand zijn betekenis en den aard van zijn werk ten volle begrepen.

Nagler's Künstlerlexikon wist echter in 1848, in de vrij uitvoerige biografie van Jean Thomas Thibault (1757-1826) nog wel te vertellen: „Nach Holland berufen, wurde ihm die Restauration des Hotels der Stadt Amsterdam und jenes im Haag anvertraut”. Thieme-Becker preciseert „1810 zwecks Restaur. des Schlosses im Haag u. des Rathauses Amsterdam nach Holland berufen”, welk bericht in dezen vorm nog onnauwkeuriger is. Nagler's bron was waarschijnlijk de gedrukte lijkrede voor Thibault door den met hem bevrienden architect A. L. T. Vaudoyer (1756-1846), voor de Académie royale des Beaux-Arts op 28 Juni 1826 gehouden⁵⁾.

Nu beteekent die gelegenheidstoespraak geenszins een zakelijk overzicht van Thibault's leven, doch omtrent zijn Hollandsche periode is ze duidelijk genoeg. Vau-

doyer vermeldt eerst Thibault's dubbele carrière als landschapsschilder en architect, bij welke laatste hij aan de Académie des Beaux-Arts de architecten Boullée (1728-'99) en Paris (1745-1819) tot leermeesters had, hun gemeenschappelijke studiejaren in Rome en Thibault's werkzaamheid nadien aan de paleizen van Neuilly⁶⁾, Malmaison, het Elysée e.a.. Om dan te vervolgen met de gulden woorden „De grands travaux devaient s'exécuter dans une cour étrangère; il fallait, pour la conservation d'un monument capital, un architecte sans amour-propre, et que ne voulût pas faire briller son génie par des substitutions de sa composition. M. Thibault fut jugé capable de cette mission, et il montra plus de mérite, en conservant, qu'il n'en aurait acquis en détruisant, ou en altérant un bel édifice respecté par plusieurs siècles. C'est ainsi que l'hôtel de ville d'Amsterdam, le palais de la Haye, et plusieurs monuments de la Hollande furent embellis par ses soins". Tot goed begrip van het volgende zij hierbij vermeld, dat aan Thibault na zijn terugkeer in Frankrijk, in het begin van 1810, nog een eervolle carrière ten deel viel. Hij werd o.a. te Parijs niet alleen lid van de Academie des Beaux-Arts maar daar ook een gevierd „professeur de perspective". Van zijn bedrevenheid in dit vak legt ook een posthuum handboek getuigenis af.

Hierbeneden zal men zien, dat de bewaarde archivalia de aan Thibault hier toegekende rol volkomen bevestigen. Het komt er thans eerst op aan na te gaan, of er iets te zeggen valt van zijn architectonische richting, en van de reden, dat men zich juist tot hem wendde voor de opdrachten ten onzent.

Een passage in Vaudoyer's rede, in combinatie met het onderwijs van ook voor hun tijd zoo klassiek ingestelde architecten als Boullée en Paris, en met de studiejaren in Italië, geeft daaromtrent eenige opheldering. „Cet artiste n'adoptait pas ce beau conventionnel, à la mode du temps. Nourri des principes puisés dans les bons auteurs et dans les monuments antiques, il imprimait à toutes ses productions le cachet de la convenance, de la simplicité, et le charme du goût et des proportions." Er bestaat echter nog een ietwat duidelijker vingerwijzing, dat voor Thibault, evenals voor zoovele Fransche artisten van zijn generatie, niet zijn vaderland maar Italië het land van belofte beteekende, voornamelijk wegens het erfdeel der klassieke Oudheid; de kennis van de monumenten daarvan was, naar Vaudoyer onderstreept, een van Thibault's bijzondere verdiensten. Met de architecten Bendot, Bernier, Callet, Delespine, Dufour — van wien nog sprake zal zijn —, Fontaine, Lecomte en Percier alsook de schilders Bidault, Lethière

en Morel Darleux vormde hij de zoogenaamde Société du Duodi, welbekend door de uitgave der reisjournalen van Fontaine, Percier en Bernier, alsook door de mooie biografie van den tweeden genoemden architect, dien grondlegger bij uitnemendheid van den Empire-stijl, van de hand van Mlle Duportal⁷⁾. De vereering voor het land, waar zij tezamen hun ontvankelijkste jongelingsjaren hadden doorgebracht, kwam niet alleen tot uiting in den naam van dezen in 1798 of 1801 opgerichten kleinen studiekering, aldus geheeten naar de steeds herhaalde bijeenkomsten op den tweeden van elke maand, maar ook in het feit, dat daarin altijd Italiaansch gesproken werd. De behandelde onderwerpen hadden voorts bij voorkeur betrekking op de kunst der Oudheid en der Renaissance.

Dat juist Thibault door Lodewijk Napoleon naar Holland geroepen werd, zal samenhangen met de omstandigheid, dat hij ook tevoren voor dezen Bonaparte werkzaam was op diens geliefd buitengoed St. Leu. In de „Situation de la dette de St. Leu au 1er novembre 1808" komt Thibault als een der „architectes honoraires" voor, die „pour la direction des travaux des 1er six mois de 1806" frcs. 17.908.82 tegoed heeft. Verder wordt daar vermeld „dans une note remise à l'Intendant de St. Leu, M. Thibault doit avoir reçu du Grand maître pour ses honoraires portés au présent état 1 compte de 8000" 8).

Het juiste tijdstip van Thibault's komst in den Haag uit Parijs staat niet geheel vast, maar valt zeker in het eerste begin der regeering van Lodewijk Napoleon. De Sénégro, de eerste grootmeester van zijn Huis, schreef d.d. 25 Juli 1806 aan den Koning het volgende⁹⁾. „Le palais de l'Amirauté d'Amsterdam ne peut convenir sous aucun rapport", waarom hij voorstelt het stadhuis te nemen, „quoique les habitants paraissent beaucoup tenir à ce bâtiment..... Votre Majesté voulant arranger cette année le Palais de la Haye on ne peut faire tout à la fois..... J'ai écrit à Mr. Thibault pour qu'il se rend en toute diligence à la Haye avec Mr. Thiénon, à qui je fais dire de porter des bustes de L.L. M.M. et du prince Napoleon et de faire faire par Isabey un profil sur les bustes pour servir à battre monnaie ainsi que de les expédier le plutôt possible". In tegenstelling tot de gangbare meening blijkt Lodewijk Napoleon dus reeds zeer spoedig aan overbrenging van zijn residentie naar Amsterdam gedacht te hebben¹⁰⁾. Het beroep op den veelzijdigen miniatuur-schilder J. B. Isabey (1767-1855) toont al dadelijk, dat de vorst zich gaarne wendde tot de geliefde kunstenaars van het keizerlijk hof.

Aan Claude Thiénon, benoemd tot „dessinateur de

notre cabinet", werd bij decreet van 7 December 1806 een salaris van 2400 gl. toegekend. Zijn functie was vermoedelijk geïnspireerd op die van den „dessinateur de la chambre et du cabinet du roi" aan het voormalige Fransche hof, wiens taak, naar men weet, in de eerste plaats in de aankleding der hoffeesten en -vermaken bestond. Hij is vermoedelijk geen ander dan de gelijknamige welbekende aquarellist (1772-1846) en vervulde wellicht reeds vóór Lodewijk Napoleon's Hollandsche periode voor dezen opdrachten. In den na Juli 1808 opgemaakte inventaris der in het paleis te Utrecht achtergebleven kunstwerken komt namelijk een tekening van het kasteel te St. Leu door Thiénon voor ¹¹⁾. Hij zou dan met Thibault, den na te noemen muziekdirecteur Plantade, den aanvankelijk als secretaris des konings fungeerenden bekenden plantkundige Mirbel, den tooneelschrijver Jean Baptiste Desprès „secrétaire des commandemens du roi", den inspecteur der Koninklijke schouwburgen A. Ferrière, die tezamen met Plantade verscheidene zangspelen samenstelde, enz., een dier uit Parijs meegekomen krachten op cultureel gebied geweest zijn, wier rol hier te lande ten deele feitelijk in propaganda voor Frankrijk bestond ¹²⁾. Thiénon was, naar het bovenstaande reeds duidelijk zal gemaakt hebben, geen helper van Thibault en stond dan ook niet onder den intendant-generaal, maar onder den opperkamerheer d'Arjuzon, later van Zuilen van Nyevelt. Dit blijkt ook uit Thibault's laatsten brief aan den intendant-generaal van 2 Januari 1810, voor zijn vertrek naar Frankrijk „J'ai encore entre les mains deux objets qui appartiennent à S.M. et que Monsieur Thiénon m'avait laissé en partant: ses objets ne sont pas relatifs à mon service ¹³⁾.

Omtrent zijn artistieke bemoeiingen kunnen hier slechts enkele aanduidingen worden gegeven. Op 3 Februari 1807 bracht de staatsraad, commissaris-generaal der schouwburgen de Lesné-Harel rapport uit over een klacht omtrent zijn positie van F. J. Pfeiffer, decoratieschilder van den Kon. Hollandschen schouwburg te Amsterdam aan den koning. Daarin komt o.a. de volgende passage voor „que Mr. Thiénon, qui doit avoir vérifié ses travaux, n'a été un soir que peu de minutes sur le dit théâtre, et n'a pu en le tems de juger de son talent" ¹⁴⁾. Bij schrijven van 13 Febr. 1807 verzocht de directeur-generaal van Schoone Kunsten Hulsman aan den eersten schilder van het Keizerrijk, David, den jongen Alberti in zijn school op te nemen: „Thiénon dessinateur du cabinet du roi vous entretiendra plus longuement à ce sujet ¹⁵⁾. Thiénon bracht verder rapport uit over het door de erven van Reenen duur voor

's-konings kapel aangeboden drieluik van Anthony van Blocklandt uit 1579, dat voor het hoofdaltaar aldaar echter ongeschikt bleek wegens zijn breedte van 22 voet ¹⁶⁾; het ging later naar de kerk van Bingen ¹⁷⁾.

Zijn ambt werd bij decreet van 3 Jan. 1809 weer geschrapt „le sieur Thiénon qui l'a rempli jusqu'à présent sera appelé à d'autres fonctions". Volgens Garnier had hij nog in 1808 het veld moeten ruimen voor de intriges tegen verschillende Franschen in Lodewijk's omgeving, waardoor 's-konings wantrouwen tegen hen gaande was gemaakt ¹⁸⁾. In dit geval kan zulks op zijn hoogst ten deele juist zijn. Thiénon toch kreeg wel degelijk een andere eervolle betrekking: hij werd de opvolger van Mirbel als directeur der „élèves pensionnaires" te Parijs, op zich zelf al een bewijs, dat hij een figuur van eenige beteekenis was. Als zoodanig was Thiénon ook de artistieke bemiddelaar voor het Hollandsche Hof te Parijs. Den 30sten Mei 1810 b.v. verzocht Denon, de directeur der Keizerlijke porceleinfabriek in Sèvres „de permettre à M. Thiénon de remettre à la manufacture le portrait sculpté par Mr. Cartellier pour y être exécuté en porcelaine" ¹⁹⁾.

DE VERBOUWING VAN DE PALEIZEN DOOR THIBAUT, EN DOOR DE HOFARCHITECTEN J. D. ZOCHER SR., J. P. POSTH EN B. W. H. ZIESENIS DOCH ONDER LEIDING VAN DEN CONTROLEUR THIBAUT, DIENS TIJDELIJKE HELPERS GIRAUD EN J. P. HUYBRECHTS. DE KORTSTONDIGE WERKZAAMHEID VAN DUFOUR VOOR SPECIAAL DE TUINEN VAN HET LOO EN VAN AMELISWEERD

Lodewijk Napoleon betrok intusschen metterdaad de vroegere stadhoudelijke verblijven in den Haag. De bewaard gebleven portefeuilles met bestekken ²⁰⁾ hebben over 1806 uitsluitend betrekking op de gebouwen en inrichting van het paleis in den Haag, waaronder het Binnenhof-complex verstaan moet worden ²¹⁾, en voor een klein deel op het Huis ten Bosch. Dikwijls wordt daarin vermeld „les dits ouvrages à exécuter (of exécuté), sous la conduite de Mr. Thibault, architecte du roi", en dit zoowel van werken die vóór als die na 10 September plaats vonden; in andere gevallen draagt een aperçu eenvoudig de handtekening van Thibault. Daarnaast had van der Trappen (na 1813 rentmeester te Honselaarsdijk, zie Bijdr. Vad. Gesch. 1942, blz. 79/80) aandeel in de leiding.

Reeds dit tweede halfjaar van 1806 toch werden zeer groote uitgaven voor de paleizen gedaan. De 28 December 1806 door Thibault ingediende „Etat général des

sommes portées aux mémoires, apperçus et suppléments pour tous les travaux fait et à faire tant au Chateau du bois qu'au palais de la Haye" komt tot een totaal bedrag van niet minder dan f 496.202.15.10.

Het meest verbazingwekkende is, dat ter plaatse vrijwel niets meer te vinden valt, wat op dezen tijd terug gaat en zelfs lang niet altijd duidelijk is, wat men deed. Als voorbeelden mogen genoemd worden de „salle du thrône", waaraan f 58.700 werd besteed; de „salle de bal" (vermoedelijk de latere zaal der Tweede Kamer), welker „embellissements" op f 64.828 geraamd werden; de kapel des Konings, die zonder meubelen op f 30.620 begroot werd; de thans nog moeilijker te achterhalen groote eetzaal en „grand escalier d'honneur et ses dépendances", die resp. f 15.200 en f 9.358 zouden kosten enz. ²²⁾.

Nog talrijker en verscheidener zijn de bestekken van groote en kleine werken, die Thibault in de eerste helft van 1807 moest uitvoeren. Behalve het paleis op het Binnenhof en het Huis ten Bosch kwamen nu ook de gebouwen op het Loo zijn aandacht vragen, waarvoor sinds het begin van dit jaar groote sommen uitgetrokken werden. De verzamelstaat van alle bij den grootmeester ingeleverde begrotingen voor werkzaamheden aan Huis en gebouwen e.d. in het park ²³⁾ tot 1 Augustus 1807, met onderteekening „Va bon à la Haye le 7 août 1807 Thibault", beloopt 244.394 gl. Er waren dagen, waarop reeksen van begrotingen door hem ingediend werden. Eenmaal slechts verschijnt een welbekende figuur uit een vorige periode: de 2e bundel bestekken bevat een ongedateerde maar blijkbaar uit begin 1807 dateerende begroting van L. G u n k e l voor de zadelmakerij in de stallen van het Oude Hof tot een bedrag van 1120 gl.

Het is dan ook geen wonder, dat de bouwkundige dienst spoedig op anderen voet georganiseerd werd, of, duidelijker gezegd, dat Thibault Hollandsche architecten voor de verwezenlijking van zijn plannen aan de afzonderlijke paleizen toegevoegd werden. Aldus werden 28 Mei 1807 Z o c h e r tot architect van het Huis ten Bosch en P o s t van het paleis het Loo aangesteld. Daarop volgde 10 December 1807 de bevordering van den architect Thibault tot „controleur de nos bâtimens" op een salaris van 6000 gl. jaarlijks ²⁴⁾; al kan tevoren in feite zijn positie een gelijke geweest zijn. De commissie voor het Kon. Fransche theater in Den Haag (de Lesné Harel, de Ferrière, Mirbel) besloot namelijk in haar tweede zitting op 13 Oct. 1807 een beroep te doen op Plantade en Thibault „pour les engager à aider l'administration de leurs lumières, chacun dans la partie

relative à leur talent". Thibault „contrôleur général des batiments du roi" werd om te beginnen verzocht met Ferrière naar Utrecht te gaan voor het in orde brengen van den schouwburg aldaar.

Tenslotte werd Z i e s e n i s aangesteld tot architect van het paleis in Amsterdam, evenals Zocher en Post op een tractement van 3000 gl. 's jaars, bij besluit van 25 December 1807. De laatste benoeming zal voortgekomen zijn uit het feit, dat B. W. H. Ziesenis (1762-1820) als adjunct van den directeur der stadsgebouwen A. van der Hart sinds Januari 1807 betrokken was geweest bij de plannen tot huisvesting van den koning op het stadhuis. Begrijpelijkerwijs moest hij toen zijn stadsfunctie neerleggen, waarin hij na 1808 werd opgevolgd door R. Ziesenis ²⁵⁾.

Een nadere regeling was inmiddels tot stand gekomen bij het 10 December 1807 als decreet nr. 143 door Lodewijk Napoleon uitgevaardigde „Réglement pour l'administration générale de notre maison", waarvan het tweede deel art. 1, 4° behelsde: sous la direction de l'intendant général un controleur des bâtimens sera chargé de toutes les dépenses d'entretien des bâtimens, de mobilier, dépenses extraordinaires quelconques, travaux et réparations. De bepalingen van de decreten nrs. 153 en 154 van 18 December 1807 zijn verder voor de verhouding tusschen den controleur en de drie architecten van dusdanig belang, dat wij meenen deze in hun geheel te moeten afdrukken. Zij laten niet den minsten twijfel omtrent de beslissende rol van den controleur, wien niet alleen het maken der plannen bleef voorbehouden, maar die ook de orders aan de uitvoerende architecten uitgaf en hun werk controleerde. Overigens was natuurlijk het voorschrift, dat alle door den controleur bij den intendant ingeleverde bestekken door dezen aan den koning moesten worden voorgelegd, en nog meer, dat de uitvoering van elk werk een geteekende order van den intendant-generaal vereischte, wel geschikt om complicaties, zoo niet verwarring te stichten. De persoonlijke belangstelling van den koning, die altijd bijzonder veel wilde laten doen maar toch dikwijls de kosten wilde inperken, zal daarbij de uitvoering niet gemakkelijker gemaakt hebben.

153. Article 1er. Le controleur de Nos Bâtimens, nommé par notre Décret du 10 décembre 1807, sera chargé de *faire* tous les projets, plans et dessins, ordonnés par Nous, pour les constructions, les distributions et les décorations de nos Palais et de nos Chateaux.

2. Il sera chargé de *faire faire* à nos architectes les devis des travaux à exécuter, dans leurs attributions respectives, et de les remettre a notre Intendant Général,

pour qu'il les soumette à notre approbation. Aucun travail ne pourra être exécuté dans nos Bâtimens, sans un ordre signé de Notre Intendant Général.

3. Le Contrôleur de nos Bâtimens sera encore chargé de transmettre aux architectes, les ordres et projets, revêtus de la signature de notre Intendant Général, afin qu'ils soient mis à exécution dans Nos Palais, ou Châteaux, qui se trouvent dans leurs attributions. Le Contrôleur surveille, ou fait surveiller l'exécution de ces travaux, pour prévenir tout changement dans les plans, ou dessins, sans son avis.

4. Nous lui accordons par le présent arrêté, un commis vérificateur et un Dessinateur, qui seront payés par l'Intendant Général de notre maison et dont le traitement annuel ne pourra pas excéder quinze cent florins.

5. L'Intendant Général de Notre Maison est chargé de l'exécution du présent arrêté.

Fait à Utrecht, le 18 decembre 1807

signé Louis.

Louis Napoléon
Décision

154. Nos architectes feront exécuter tous les travaux ordonnés pour les Palais ou Châteaux qui se trouvent dans leur attribution respective, d'après les projets, plans ou dessins, approuvés de notre Intendant Général, et qui leur seront remis par le Contrôleur de nos Bâtimens. Lorsqu'il y aura des réparations urgentes à faire, Nos architectes en donneront sur le champ avis à Notre Contrôleur des Bâtimens, avec le devis de la dépense que pourront exiger ces réparations.

Nos architectes sont chacun responsable dans leur attribution, de la bonne qualité des matériaux, de la solidité de l'ouvrage et de l'exactitude des ouvriers qu'ils employent. Ils ne devront jamais dépasser, dans aucun cas, la somme portée au devis, qu'ils devront signer, sous peine de payer l'excédent. Ce devis devra être déposé chez l'Intendant Général.

Nous accordons à nos Architectes un ou plusieurs surveillans d'ouvriers, suivant l'importance des travaux qui leur seront confiés. Ces surveillans seront payés sur les fonds destinés aux ouvriers, et dans tous les cas leur paiement ne devra pas excéder trois florins par jour.

Lorsqu'on entreprendra des travaux extraordinaires, dans aucun cas les architectes chargés de la direction de ces travaux, ne pourront demander en avance pendant le cours de l'ouvrage, et avant que leur compte ne soit arrêté et vérifié, une somme plus forte que la moitié du devis estimatif.

L'Intendant Général est personnellement responsable de l'exécution de ces dispositions.

Donnée à Utrecht, le dix-huit decembre 1807.

Signé Louis.

De positie van beteekenis, die de „contrôleur des Bâtimens" op zichzelf en tegenover de drie architecten innam, springt ook in het oog bij vergelijking van zijn salaris met dat van andere hofdignitarissen. Uit het budget voor het Huis des Konings voor 1809 in Lodewijk's kabinetsarchief ²⁶) blijkt, dat behalve Thibault alleen de „directeur de la musique" (Charles-Henri) Plantade — in zijn tijd als schrijver van romances, harpist, zanger en muziekpaedagoog een beroemdheid —, die zich steeds in den gunst van den koning mocht verheugen en zich zoo noodig ook in den hofkring wist te laten gelden, eveneens f 6.000 per jaar verdiende. Deze Plantade en „le chevalier Thibaut" waren ook de eenige Franschen, die Mei 1808 door Lodewijk Napoleon in de vierde of kunstklasse van het nieuw opgerichte Koninklijk Instituut van Wetenschappen, Letterkunde en Schoone Kunsten te Amsterdam benoemd werden ²⁷).

Zelfs de intendant-generaal, in welke functie 22 December 1808 ridder Twent van Kortenhorst den grootmeester van Lamsweerde opvolgde — die in 1807 den in ongenade gevallen de Sénégro had vervangen — kreeg slechts een tractement van 4000 gl. De verklaring is wellicht, dat Twent tevens tesorier van de kroon bleef, nadat als zoodanig in 1808 Mezangères eveneens ten offer gevallen was aan het bekende wantrouwen van Lodewijk Napoleon tegen de Franschen in zijn omgeving ²⁸). Overigens brachten alleen „La 1re cantatrice" Bertinotti Radicati, de „compositeur" Trento, en de „directeur du mobilier" (Snoeckaert van Schauburg) het tot f 4000; behalve de drie architecten kreeg ook de „secretaire-général" (van den intendant-generaal) Chantal 3000 gl.; de intendanten van het Loo en het Paviljoen in Haarlem, Massey en Guicherit, ontvingen slechts f 2000, die van Soestdijk zelfs maar f 1200; de tapissier Charpantier f 1500.

Intusschen had Thibault begrijpelijkerwijs behoefte aan hulp gevoeld, ook voordat het decreet van 18 December 1807 hem persoonlijk twee hulpkrachten ter beschikking stelde. Zulks blijkt in het bijzonder uit de geschiedenis van den armen Franschen teekenaar Giraud, waarin Lodewijks' zucht zich met alle kleinigheden te bemoeien en in alles gekend te willen worden op weinig gelukkige wijze tot uiting kwam. Uit diens request aan den koning van 26 Mei 1809, waarin hij zich „dessina-

teur et graveur" noemt, en het rapport daarover van Twent dd. 7 Juni 1809²⁹⁾ toch, valt het volgende af te leiden. Van 1 April 1807 tot het einde van dat jaar was Giraud, met goedvinden van den grootmeester, door Thibault werkzaam gesteld als bouwkundig teekenaar op basis van een jaarsalaris van f 1000. Na het decreet van 18 December 1807 meende Thibault, die over Giraud's talenten tevreden was, hem te kunnen aanhouden tegen het bepaalde maandelijksche salaris van f 125, dat gedurende Januari en Februari werd uitbetaald. Bij beschikkingen van 7 April 1808 nrs. 127 en 128 werd echter bepaald:

L'article quatre de l'arrêté du 18 décembre 1807 relatif au commis vérificateur, et au dessinateur, sera regardé comme non avenu, pour ce qui regard la fixation de leur traitement à quinze cent florins.

Les traitements des Sieur Huybrechts, inspecteur, et Giraud, dessinateur, qui n'ont pas été nommés par nous, seront retenus par les soins de notre trésorier général, pour tout le tems qu'ils les ont reçu.

Na deze beslissing stortte Giraud het onwettig ontvangene terug, maar bleef hij den controleur nog ter zijde staan tot 15 Juli 1808, den dag na de afwijzing van zijn eerste request³⁰⁾. Bij gebreke van betaling was hij in moeilijke omstandigheden geraakt en zag hij zelfs geen kans uit zijn woonplaats Amsterdam naar Frankrijk terug te keeren. Desniettemin werd dit herhaald verzoek om hulp op order van den koning afgewezen, omdat deze Giraud niet benoemd had.

De naam van P. J. Huybrechts komt in de bestekken der paleizen voor van eind Mei tot begin Augustus 1807, wegens onder leiding van Thibault te verrichten werkzaamheden op het Loo, waarbij hij zich „inspecteur des bâtimens royaux" noemt. Eigenaardig is, dat nog bij decreet nr. 155 van eind December 1807 „Le Sieur Huybrechts, inspecteur de nos bâtimens, sous les ordres de notre contrôleur, est nommé chef des pompes du palais". De contrôleur des bâtimens blijkt bij deze gelegenheid in het algemeen het toezicht op de koninklijke brandweer te hebben, een tak van dienst, waaraan Lodewijk Napoleon, gelijk bekend, veel gelegen was.

Het zou denkbaar zijn, dat de omschrijving hunner werkzaamheid bij aanstelling en speciaal de onderlinge afbakening der bevoegdheden van intendant-generaal, controleur en architecten in de practijk een doode letter ware gebleven; al zou zulks ingegaan zijn tegen den, bij alle wisselvalligheid, nauwkeurigen geest van Lodewijk Napoleon's bestuur. De reglementaire gang van zaken is echter duidelijk, in hoofdzaak uit de porte-

feuilles met bestekken tezamen met de over 1809 en 1810 bewaarde correspondentie van de architecten en den controleur³¹⁾. Wij gaan daartoe achtereenvolgens de verhouding tusschen Thibault ener-, Zocher, Posth en Ziesenis anderzijds na. Een complicatie vormt slechts het optreden, voornamelijk als tuinarchitect, van Dufour.

J. D. Zocher Sr. is meer bekend als aanlegger van tuinen en parken dan als architect, in welke kwaliteit wij hem hier voornamelijk tegenkomen.

Uit twee brieven dd. 7 en 30 Juli 1807 van Twent aan den grootmeester de Sénégra³²⁾ blijkt „Monsieur Zogger, architecte, demeurant à Haarlem" belast te zijn met een vergrootingsplan van den tuin van het Huis ten Bosch en den aanleg daarvoor van een exercitieplein, welk project in overleg met hem en Thibault opge maakt werd. Wijlen de bekende tuinarchitect en geschiedschrijver onzer tuinkunst Leonard A. Springer kende van J. D. Zocher Sr. een blijkbaar hiermede samenhangend ontwerp voor een grooten weg door het Haagsche Bosch naar het Huis ten Bosch, met vijvers, welk plan te zien gaf „dat hij toen een goede leiding had". Die leiding kan nauwelijks van iemand anders dan Thibault gekomen zijn! De wijzigingen aan het gebouw schijnen nog alleen door Thibault ten einde gebracht te zijn³³⁾.

Reeds spoedig kreeg Zocher echter zijn handen vol met de inrichting van Lodewijk's, in October 1807 betrokken „paleis" aan Wittevrouwenstraat en Drift te Utrecht. Ter plaatse herinneren daaraan speciaal de nieuw gebouwde „galerij" aan de ruime binnenplaats, nu, eenigszins gewijzigd, in gebruik bij de Universiteitsbibliotheek, alsmede hier en daar eenige marmeren schoorsteenmantels in een zeer gematigden Empire-stijl. Na de bovengenoemde studie van den heer G. A. Evers is het slechts noodig er op te wijzen, dat ook alle bestekken enz. van Zocher en Charpantier voor Utrecht en Soestdijk de goedkeuring van Thibault behoeften, blijkens zijn onderschrift „Va et vérifié par moi contrôleur des bâtimens du roi".

Ook te Soestdijk liet Lodewijk Napoleon omvangrijke werkzaamheden aan Huis en park uitvoeren, die thans, na de latere verbouwing door de Greef, moeilijk zijn te onderkennen (vgl. bijlage I).

In het bijzonder is het verloop der werkzaamheden op het Loo te volgen. Vooral de levendige en uitvoerige brieven uit 1809 van den tot dusverre haast onbekenden bouwmeester en tuinarchitect Johan Philip Posth aan den intendant-generaal maken veel duidelijk. Hij is ongetwijfeld dezelfde als de Post, die om-

streeks 1810 het park van het buiten de „Ulenpas” bij Hoog Keppel aanlegde (L. Springer in „Onze Tuinen” 1922, blz. 816). Het is niet onmogelijk, dat J. P. Posth een groot deel van zijn leven in Arnhem doorbracht, waar hij op 6 Dec. 1831 in den leeftijd van 68 jaar en bijna 7 maanden overleed. Hij blijkt toen ongehuwd en afkomstig uit Saarbrücken (Het Huis Oud en Nieuw, 1916, afl. 3 en vriendelijke mededeeling van den rijksarchivaris in Gelderland).

Wat op het Loo veranderde, heeft wijlen de rijksbouwmeester C. H. Peters, die ongeveer hetzelfde archiefmateriaal onder oogen moet hebben gehad, reeds vrijwel medegeedeeld; zij het, naar het mij voorkomt, niet zonder zijn fantasie eenige speelruimte te laten ³⁴). De meest sprekende verandering aan het paleis zelf was de geheele bepleistering „en façon de pierre d'appareil, couleur de St. Leu” ³⁵). De vaderlandsche baksteen was een van de dingen, waarvoor deze Franschen het minst begrip hadden ³⁶). Aan den Hollandschen architect Posth, die aan pleisteren van buitenmuurwerk in het geheel niet gewend was, kostte het blijkbaar eenige moeite tot dit procédé over te gaan, in welks duurzaamheid hij terecht weinig vertrouwen stelde. Hij wilde daarom de samenstelling van de specie aan den Franschen architect Dufour vragen (vgl. bijlage II). Verder werden talrijke nieuwe kozijnen en ramen aangebracht, uiteraard om een roedeverdeeling met groote nieuwe ruiten te kunnen verkrijgen. Uit een brief van Posth aan den intendant-generaal van 17 Mei 1809 blijkt, dat de maten van de groote ruiten $30\frac{3}{8}$ duim hoog en $19\frac{1}{8}$ breed, van de kleine $24\frac{1}{8}$ bij $19\frac{1}{8}$ duim waren. Ook in den Haag waren op het Binnenhof, vermoedelijk soortgelijke, „croisés doubles” aangebracht in de appartementen van den Koning en de koningin (Staat van uitgaven van 28 December 1806).

Direct achter het hoofdgebouw kwam een tevoren niet aanwezige stoep, wat met het vergraven van terrassen en dergelijke kan hebben samengehangen. Er werd verder ook in dit paleis een kapel des konings ingericht (door Peters gelijkgesteld met de groote eetzaal, verdwenen bij de verbouwing onder zijn leiding in 1911-'14) hard gewerkt aan de door den schilder Giuliano Landi ingerichte tooneelzaal, waartoe de oranjerie in den rechterzijvleugel werd bestemd ³⁷), enz.. Van nog ingrijpender beteekenis kunnen de veranderingen in het park geweest zijn, dat overigens in Lodewijk's tijd de in 1795 aangerichte verwoestingen niet te boven moet zijn gekomen ³⁸). Men krijgt den indruk, dat de eerste opzet bestond in een herstelling der aangerichte schade. Anders zijn de bestekken van 1807 voor herstel van

verschillende tuinpaviljoens, fonteinen en cascaden moeilijk te verklaren. De plannen van den architect Dufour, van wien wij eerst in den herfst van 1808 hooren, kunnen echter reeds een algeheele omvorming van den grooten tuin en de aangrenzende gedeelten van het park in een landschappelijken stijl medegebracht hebben.

Ons moet hier echter vooral weer de organisatie van het werk en het aandeel der onderscheidene betrokkenen bezig houden.

Aanvankelijk had, zooals gezegd, Thibault de geheele leiding in handen. Eenigen tijd na zijn aanstelling neemt begrijpelijkerwijs J. P. Posth deze taak in hoofdzaak over. Hij is het, die 31 Augustus 1807 een kostenraming van een ander plan van vernieuwingen en veranderingen indiende ad f 185.000. In de briefwisseling met den intendant-generaal gedurende 1809 overlegt Posth met dezen zoozeer tot in details, dat Twent soms de eigenlijke leider kan schijnen. Op verschillende plaatsen blijken niettemin voor het bouwtechnische gedeelte de aanwijzingen van Thibault den doorslag te geven.

Den 18den April 1809 vreesde Posth bijvoorbeeld, dat de door Thibault gewenschte veranderingen ad f 500 aan de comédie, als de mogelijkheid van laten zakken van het tooneel en rijzen van het orkest alsook verandering van 's-konings loge, tot overschrijding der raming en vertraging zouden leiden. De kantteekening op den brief luidt, dat tot de grens der beschikbare f 9000 door Landi e.a. alles gemaakt kon worden, wat Thibault verlangde; indien niet, dan moest alles blijven zooals het was, omdat Thibault het zoo verordineerd had. Deze laatste bevestigde ook 4 Mei 1809 te Amsterdam, dat de decoratie van het theater voldoende gevorderd was tot uitbetaling „au Sieur Landi peintre qui est chargé de cet ouvrage jusqu'à la concurrence de la moitié de la somme de quatre mille florins pour laquelle somme il soit engagé à faire et terminer ces peintures et a fournir toutes les choses nécessaire pour les machines du theatre comme bois, toile etc.”. Tot dit bedrag van f 4000 had de controleur-generaal Thibault namelijk Landi's begrooting ad f 4950 voor de decors met bijbehorende beschildering der zaal verminderd.

Nog karakteristieker is de aanhef van Posth's brief van 24 Mei 1809: „Ik heb de eer U Exc. te berichten, dat de stoep af is, dat ik dezelve door de steenhouwers nog wat netter ferreind (gefreind) wilde hebben, maar die zulks geweigerd, zeggende de heer Thibault het zoo goedkeuren zoude”!

Zelf schreef Thibault 24 April 1809 uit Amsterdam

aan den intendant-generaal, in antwoord op diens desbetreffend verzoek, dat hij sedert ontvangst der maten zonder ophouden werkte aan de ontwerpen voor de kapel en de eetzaal des konings op het Loo, welke hij dacht te komen overhandigen, zoodra ze gereed waren.

Was dus Thibault's taak steeds het maken van ontwerpen en het aangeven der te volgen gedragslijn, Posth schijnt vooral een man uit de praktijk geweest te zijn, die gaarne ook onderdeelen tegen een vastgestelde som aannam, om voor een goede en prompte uitvoering te kunnen instaan. Reeds bij decreet van 2 Juli 1808 nr. 217 werd hij aldus als aannemer belast met de uitvoering van belangrijke werken in het park.

Tuin- en parkaanleg, waarvoor Posth en Zocher Sr. geschiktheid bezeten moeten hebben (vgl. blz. 54/5), vielen blijkbaar in het algemeen buiten Thibault's arbeidsveld, naar ook reeds eenigermate bij het werk te St. Leu en het Huis ten Bosch vast te stellen was. Hier was overigens niet een Hollander, maar de Franschman Dufour de belangrijke figuur, die ook een tijdlang eenigen invloed uitoefende op de wijzigingen aan het paleis zelf.

Wij hooren slechts gedurende betrekkelijk korten tijd van hem, het eerst in een brief over het Loo van Chantal aan den koning d.d. 19 October 1808, op welk tijdstip Dufour in ons land moet hebben vertoefd. De algemeene secretaris van den intendant-generaal toch zond daarbij 14 door Dufour geteekende bestekken voor de meest dringende werkzaamheden, die voornamelijk op de verschillende tuinen en het park betrekking hadden, maar toch ook noemenswaardige uitgaven voor de gebouwen van het paleis en de stoep aan de tuinzijde omvatten³⁹); een en ander volgens de ontvangen orders van Z.M. en de inlichtingen van Mr. Dufour. Posth had hem gezegd voor zooveel daglooners te kunnen zorgen als noodig waren, waardoor men 30 April 1809 klaar zou kunnen zijn „c'est à quoi on pourroit l'assujettir en lui en donnant l'entreprise sous la direction de Monsieur Dufour qui aussitôt que V.M. auroit pris une décision à cet égard, lui donneroit les instructions nécessaires". De opperkamerheer J. A. van Zuylen van Nyevelt — die reeds in 1807 den in ongenade gevallen graaf d'Arjuzon had vervangen — teekende op order van den koning echter op dezen brief aan „Renvoyé à l'Intendant-Général de la maison qui doit savoir que je ne veux plus signer de devis pour les travaux à faire et que je désire ne les arrêter qu'au moyen d'entreprises".

Spoedig kwam Lodewijk Napoleon hierop echter terug. Den 18en November 1808 deed de grootmeester van Lamsweerde, toen nog juist intendant-generaal, hem

uit Utrecht de nieuwe voorstellen van Dufour en Posth voor den aanleg op het Loo toekomen. Ze waren te verdeelen in acht posten, die Z.M. reeds had goedgekeurd en welke Posth voor eigen risico tegen een bepaald bedrag zou uitvoeren, waaronder het reeds ter sprake gekomen pleisteren van het paleis naar recept van Dufour; en een hieraan toegevoegde, publiek aan te besteden groep van 5, welke volgens Mr. Dufour het noodzakelijke uitvloeisel van de eerste waren⁴⁰). Deze werkzaamheden, die gedeeltelijk identiek waren met de in den brief van Chantal voorgestelde, zouden resp. 117.113.9 en 103.530.18 gl. vorderen. De geleidelijke uitvoering valt af te leiden uit verschillende brieven van Posth uit 1809 en een verklaring zijnerzijds omtrent de oplevering d.d. 1 Maart 1809 in het Kabinetsarchief des konings⁴¹). In een paar nog niet behandelde dier brieven wordt weer Dufour genoemd, die blijkbaar toen niet meer ten onzent vertoefde, doch wel met het werk in contact bleef. Op 7 en 9 April 1809 is aldus sprake van een teekening van den moestuin en omgeving, volgens het plan van Dufour. Deze had geschreven, dat de door hem afgezonden vruchtboomen den 4den in Antwerpen moesten aankomen; ze werden echter pas 10 Mei 1809 op het Loo ontvangen, in verdroogden toestand.

Dufour's bemoeiingen bleven met dat al niet tot het Loo beperkt. Het archief van het Kroondomein 1806-'10 bevat een portefeuille met een achttiental, door Dufour op 9 tot 16 Nov. 1808 te Utrecht onderteekende bestekken voor tuin- en parkaanleg op Amelisweerd nabij Utrecht, die iets hebben van dienzelfden Rousseauiaansch getinten, romantisch-utilitair geest, welke spreekt uit de overigens nogal vage ideeën omtrent tuinen en parkaanleg, verkondigd in Lodewijk Napoleon's arkadischen roman *Marie ou les hollandoises*⁴²); ook uit de programma's van het Loo viel eigenlijk reeds hetzelfde af te lezen.

Het ging hier om een ontwerp van grootscheepsche allure, dat in totaal niet minder dan f 523.657.4 zou vergen en bovendien de stichting ter plaatse van een nieuw paleis insloot (vgl. bijlage III). Zooals men weet, bleef het in dit geval vrijwel bij voornemens. Volgens decreet van 13 Augustus 1808 was wel f 260.000 beschikbaar gesteld voor den aankoop der buitens Amelisweerd en Oud-Amelisweerd, maar het Hof vertoefde daar slechts eenmaal, 20-30 September 1808; in Juni 1810, dus op het laatste oogenblik, werden de landgoederen met verlies verkocht⁴³). Garnier suggereert, dat deze „fantaisie d'habitation" een amoreuzen achtergrond had. Volgens hem zou Lodewijk ongeveer ter-

zelfder tijd het oog gehad hebben op de gebouwen der Moravische Broederschap te Zeist, die echter niet tot afstand van haar bezit was te bewegen ⁴⁴). Meer zekerheid bestaat omtrent een ander plan, wat totnutoe niet in de litteratuur vermeld werd. Bij schrijven van 23 Juli 1809 uit Middelburg deed een zekere H. J. van Doorn voorstellen omtrent de inrichting der abdij voor den koning ⁴⁵). Bij het 53ste artikel van het decreet van 6 Juni toch waren „alle de gebouwen tot de abdij van Middelburg behorende, verklaard te wezen Koninklijk Paleis”. Opmerkelijk is in dit verband ook een passage over het kasteel te Breda, in een brief van Ziesenis aan Twent van 6 Juli 1809. „Daar de vereischte opmetinge van het kasteel te Breda in zoverre gevordert is, mijn toezigt gevraagd wordt en zonder deze opmeting niet wel kan voldaan worden aan U H.E.G. missive van May j.l., zo neem ik de vrijheid, daar de overige werkzaamheden voor Z.M. dit schijnen toe te laten, hiertoe U H.E.G. toestemming” te verzoeken. In margine staat aangeteekend: „dat het provisionele aan mij gedanc rapport volledig genoeg is, hebbende Z.M. daerin berust” ⁴⁶).

Wie was nu de genoemde Dufour, die blijkbaar een dusdanige reputatie genoot, dat het de moeite loonde hem terwille van grootscheepschen tuinaanleg voor korten tijd naar Holland te ontbieden? De aard van vooral zijn aanraking met het Loo schijnt erop te wijzen, dat hij behalve tuinarchitect ook bouwmeester was; de vereeniging van beide qualiteiten in één persoon kwam toenmaals trouwens veelvuldig voor.

Wij zagen voorts, dat Lodewijk Napoleon er op uit was vooraanstaande Fransche artisten aan zijn hof te verbinden, of daarvoor te laten werken. De gevallen van Thibault en Plantade, en, wat voorwerpen van kunsthandwerk betreft, den „ébeniste” Jacob Desmalter, den „orfèvre-tabletier” Biennais ⁴⁷), en den „bronzeur-dorier” Ravrio (vgl. hierbeneden blz. 54 en bijlage V) zijn voldoende om dat te bewijzen. Den 13en Oct. 1808 berichtte Chantal de goede ontvangst te Amsterdam van 6 kisten uit Parijs, die drie groote schilderijen door Gérard van den koning, de koningin en zijn moeder bevatten, welke geplaatst moesten worden in de groote galerij van het Paviljoen te Haarlem, alsook een massa gekleurd en wit Sèvres-porcelain (kabinetssarchief van Lodewijk Napoleon te Parijs). Deze neiging werd weliswaar doorkruist door het streven Holland's industrie en kunsthandwerk te bevorderen, al moesten deze zich dan liefst richten naar Fransche gewoonten ⁴⁸). Een merkwaardig voorbeeld daarvan zijn de modellen uit Sèvres (Bijlage VIII), die door bemiddeling van

Mirbel ten bate van de Hollandsche porseleinfabrieken werden verkregen. De „koninklijke” van Dommer & Co te Nieuweramstel, de eenige hier te lande toen bestaande, gaf Sept. 1808 in ruil daarvoor stalen van haar werk en der gebruikte aarde ⁴⁹).

Zonder dat het tegendeel blijkt, is men daarom geneigd den voor het Loo en Amelisweerd werkzamen kunstenaar te identificeeren met een tweeden architect uit de „société du duodi”, Alexandre Dufour (1760-1835), vooral bekend door zijn later werk in Versailles, die niet in de laatste plaats als tuin- en parkarchitect naam had ⁵⁰).

Niet anders dan de ambtelijke verhouding tusschen Thibault eener-, Zocher en Posth anderzijds, afgezien dan van de episode Dufour, was die tusschen den eersten en Ziesenis, wiens werkzaamheid zich in hoofdzaak tot het in zijn aanstelling genoemde paleis te Amsterdam beperkte. Er zij nog even in herinnering gebracht, dat de koning in November 1807 opnieuw zijn voornemen te kennen gaf daarheen zijn residentie over te brengen. In 1808 werden dan ook groote uitgaven voor dit doel gedaan: een lijstje in Lodewijks kabinetssarchief vermeldt voor „ameublement” 446.645.16 en „travaux” 479.037.3 gl. ⁵¹).

De vele begrootingen op gedrukte formulieren in de portefeuilles met bestekken zijn ondertekend door Ziesenis en gecontroleerd door Thibault. Toen Ziesenis 5 Maart 1809 aan den intendant-generaal het bestek van de veranderingen in de nieuw-ingerichte kapel in het Amsterdamsche paleis zond, had hij den vorigen avond den heer Thiebault hierover gesproken ⁵²). In de eveneens reeds door Brugmans gepubliceerde brieven van den intendant van het paleis over veranderingen van aesthetisch zoowel als van practisch belang gelijk de genoemde inrichting der vierschaar tot paleiskapel, der wijnkelders, van de bibliotheek, van een deel der kriegsraadzaal tot linnenkamer, de verkoop van afbraakmateriaal, blijken Thibault's bemoeiingen van evenveel of grooter belang dan die van Ziesenis ⁵³). Hier kan bovendien om gelijke reden nog de aandacht gevestigd worden op een brief van Chantal aan den koning, van 12 October 1808 (bijlage IV). Er is daarin sprake van het toen aangebrachte verguld-ijzeren balcon van den mid-dentrisaliet, dat bij de laatste restauratie helaas ingekor is: Amsterdam moet toenmaals slechts één enkelen „sculpteur-figuriste” rijk geweest zijn, die vier weken op het model der ornamenten liet wachten.

Iederen bezoeker van het paleis zal stellig het stijlvolle karakter van vele oude verlichtingsornamenten opgevallen zijn. Welnu, de aanschaffing of wijziging daar-

van (Brugmans, Van raadhuis tot paleis, blz. 125) geschiedde niet alleen in overleg met Thibault en den onder zijn toezicht staanden tapissier Charpentier (ook bij de paleis-kapel genoemd) maar zelfs zouden ontwerpen of ideeën van hem daaraan ten grondslag gelegen kunnen hebben of daarop van invloed zijn geweest. Zulks blijkt in het bijzonder uit een uitvoerigen brief van den Parijschen bronzier-doreur Ravrio, die voor dit doel ook met Thibault in den Haag was komen overleggen, al zijn de daarin speciaal vermelde geweldige lichtkronen naar schetsen van Thibault blijkbaar niet tot stand gekomen of niet meer aanwezig (bijl. V).

Eenzoo ging het in Haarlem, waar volgens decreet van 13 Augustus 1808 het paviljoen Welgelegen van den heer Hope voor f 330.000 was gekocht. Ook hier gaf de intendant-generaal weer blijk op zijn rechten te staan, en moest de architect diverse gevoeligheden ontzien.

Den 13den September 1809 schreef Ziesenis, die reeds eerder met het opnemen van gebreken aldaar belast was geweest, aan Twent „de controlleur Thiebault heeft mij gezegd uit naam Zijner Majesteit een generale opmettinge met de nodige manschappen van het Pavillon in Haarlem te moeten verrigten en in tekening te brengen, waartoe ik ingevolge bekende orders U H.E.G. beveelen ben inwagende en waaromtrent ik de vrijheid zal nemen U H.E.G. te komen spreken”⁵⁴). In den voorgenomen aanleg der omgeving had ook ditmaal Zocher aandeel. Bij decreet van 24 September 1809 werd besloten tot verschillende veranderingen en aankopen bij het Paviljoen te Haarlem, o.a. van de maisons de campagne Buitenzorg en Zorgvliet, gelegen op de Baan. Artikel 4 hiervan behelsde „l'intendant-général fera mettre de suite en exécution le plan de l'architecte Zocher de la manière la plus economique mais dont les dépenses ont été calculé pour estimation à la somme de trente huit mille six cent quinze florins. Toch was het Thibault, die drie maanden later de door Z.M. verlangde teekeningen voor niet alleen het Paviljoen maar ook den Hout zond, terwijl hij de rest dier Decembermaand besteedde aan het ontwerp van den moestuin (bijlage VI).

Bepaalde passages over het paleis-raadhuis te Amsterdam in een paar brieven van Ziesenis aan Twent zouden overigens eenig misverstand kunnen wekken. In den zoo juist genoemden bijv. de volgende alinea „Ter voorkoming van onaangenaamheden voor mij heb ik gisteren avond aan den grootmaarschalk, ten dienste van het paleis, twee plans bezorgd, te weten rez-de-chaussée en entresol, terwijl ik met de bell-étage en 1ste verdieping deze week mede gereed ben”. Voorts

5 Augustus 1810, toen hij, in antwoord op een verzoek om een raming der herstellingskosten van het door de stad nogal verwaarloosde gebouw, slechts een globale begrooting zond, „alzo ik voor den koning wel het gebouw heb verbouwd, maar wegens het onderhoud nimmer heb gedacht”.

Dat Ziesenis zulk teekenwerk verrichtte en de verbouwing misschien vrij zelfstandig uitvoerde, beteekent echter geenszins, dat hij en niet Thibault de eigenlijke ontwerper der veranderingen was. Wel zal daarin na Thibaults vertrek, gedurende het laatste halfjaar van Lodewijks regeering, eenige wijziging zijn gekomen. Zoo scheef Ziesenis 29 Juni 1810 aan Twent, naar aanleiding van met spoed verlangde teekeningen van het Paviljoen te Haarlem „Ik ben verplicht geweest de geheele tekening van de bell-etage opnieuw te beginnen, wegens de veranderingen door Z.M. geprojecteerd en begeerd en ik geloof dit zo van bewoning als verfraaiing veel verbeteren zal”⁵⁵).

De bedoelde wijzigingen van het Paviljoen „Welgelegen” konden door Lodewijk's val niet meer tot stand komen, al is er in de 19e eeuw voortdurend van allerlei veranderd. Eerst in onzen tijd echter heeft dit vorstelijk landhuis op internationaal peil, dat in plan en versiering ver boven alle vergelijkbaars uit het laatste deel der 18e eeuw ten onzent staat, ondanks de beste bedoelingen ernstig geleden door de inrichting voor het Provinciaal Gouvernement; ofschoon het tevoren de ideale bestemming had van museum, waarvoor de bouwheer Hope het grootendeels had laten inrichten!

Niet de positie van Ziesenis tegenover Thibault moet een andere geweest zijn dan die van zijn beide collega's, maar zijn eigen houding en aspiraties. Het beste komt dit tot uiting in een recapitulatie van zijn verleden door Ziesenis aan den Commissaris-generaal der Binnenlandische Zaken, van 26 December 1813, reeds door Brugmans gepubliceerd, maar voor ons doel van teveel belang om er niet een groot stuk van over te nemen. „De eenige verdiensten, welke ik mij (onder welmeene) in het waarnemen mijner plicht toekenne, is het bijna ongelooftelijke in een maand veranderen van het raadhuis in een Paleis, waar onder anderen alleen wegens het timmerwerk drie en veertig timmermansbaazen tegelijk onder mijn bestuur zijn werkzaam geweest, zonder er door veel vlijt en zorg een enkel stuk der meesterstukken van beeldhouwkunde beschadigd, verplaatst of verloren is geraakt. Weldra wierd ik vooral onder het bestuur van den heere intendant-generaal Twent van Korttenbosch gechargeert met de gewichtigste ontwerpen van de andere paleizen, waartoe de twee overige archi-

tecten als tot de hovenier- en tuinaanlegkonst geschikt, minder berekend waren, terwijl door Hoogstdezelfs zugt tot bescherming der verdienste zijner landgenoten en der bezuiniging een Fransch architect in Holland overbodig wierd.....”.

De Twent door Garnier aangedreven vijandschap jegens de Franschen aan Lodewijk's hof vindt hier dus bevestiging; ze was trouwens al eenigszins af te leiden uit een zekeren naijver op de bevoegdheden van den controleur. Waar Twent echter eerst 22 Dec. 1808 intendant-generaal werd en toen de voornaamste ontwerpen voor de paleizen, op dat in Haarlem na, allang gemaakt waren, houdt de laatste bewering weinig steek. Uit het voorafgaande blijkt voorts zonneklaar, dat Zocher en Posth wel degelijk ook als architecten in den vollen zin des woords werkzaam waren. Het feit, dat van de drie in rang gelijkstaande architecten van Lodewijk Napoleon alleen Ziesenis gekozen lid van het Koninklijk Instituut werd, kan eenvoudig voortkomen uit zijn wonen bij de stad Amsterdam, dat, naar wij zagen, het leeuwendeel der „académiciens” leverde. Wel moeten zijn kwaliteiten als practisch bouwleider hoog worden aangeslagen. Bij de jongste restauratie van het paleis-raadhuis is gebleken dat de lof dien wij hierboven Ziesenis zichzelf zagen toezwaaien, in geen deele overdreven is.

Het zal voor het nageslacht steeds moeilijk te beoordeelen blijven, wat de verdiensten waren van een architect, die in ondergeschikte ambtelijke functie werkte, zooals met Ziesenis te Amsterdam, onder Lodewijk's bewind en dat van Willem I het geval was. Wat wij thans over zijn bedoelden arbeid weten, geeft geen reden om in hem een Hollandsch architect van veel beteekenis te zien ⁵⁶). Vóór en onder Lodewijk Napoleon waren dit veeleer van der Hart en Giudici, nadien de Greef. Verdienste hebben ontegenzeggelijk de door Ziesenis aan het kasteel Broekhuizen onder Amerongen, dat omstreeks 1794 door J. Berckman was gebouwd, uitgevoerde wijzigingen: eerst de door hem toegevoegde peristyle en bordestrappen zullen dit waarlijk architectonische houding gegeven hebben ⁵⁷).

Thibault's algemeen auteurschap van de ontwerpen voor de paleizen van Lodewijk Napoleon, met uitzondering van de tuinen, wordt eens te meer duidelijk gemaakt door de lijst van bij zijn vertrek onder hem berustende teekeningen (bijlage VII) en door een daarmede verband houdend briefje van Twent aan den koning ⁵⁸).

Toen in het laatst van 1809 de aanstaande val van Lodewijk's bewind duidelijk begon te worden, zal Thi-

bault het geraden hebben geacht naar Parijs terug te keeren. De minder welwillende houding van den laatsten intendant-generaal zou daarop natuurlijk ook van invloed geweest kunnen zijn. Zijn ontslagbrief dateert van den 20sten December van dat jaar (vgl. bijlage VI). Den 2den Januari 1810 zond hij den intendant-generaal alle ontwerpen, betrekking hebbende op den dienst van den koning, die nog in zijn handen waren, vergezeld van den bedoelden staat met toelichtingen. Hoewel deze teekeningen dus geenszins het inbegrip van Thibault's inventieven arbeid voor de paleizen beteekenden, maakt de inventaris ervan toch reeds sterk den indruk, dat vrijwel alle, al dan niet verwezenlijkte plannen voor de paleizen in den Haag, het Loo, Utrecht, Soestdijk, Amsterdam en Haarlem op hem teruggaan, en de architecten deze kregen om ze uit te voeren of wellicht soms nader uit te werken. Een aantal der, blijkbaar in handen van den intendant-generaal vereenigde, ontwerpen voor de paleizen en hun tuinen werd door dezen 25 Juni 1810 aan den koning gezonden. „J'ai l'honneur d'envoyer à votre Majesté d'après les ordres en date de ce jour les plans, relativement le Pavillon de Haerlem, fait par Mr. Thibault, consistant en neuf pièces, et un plan d'agrandissement du château de Soestdijk; ainsi que vingt et huit pièces ou plans concernant le Loo et dix d'Amelisweerd fait par Mons. Dufour. Je n'ai pas devers moi de doubles des susdits plans”. Op dit briefje kwamen de volgende aanwijzingen te staan: „Remettre ceux d'ici à M. Guicherit avec l'ordre de ne les donner à personne sans l'ordre du roi. Il en donnera un reçu bien spécifié qui sera disposé à la chancellerie. Ceux du Loo à l'Intendant du Loo. Ceux de Soestdijk au concierge de Soestdijk. Ceux d'Amelisweerd à l'Intendant général”.

Hoe gaarne zouden wij de zoo juist genoemde en de verdere op Thibault's lijstje voorkomende teekeningen in werkelijkheid leeren kennen! Op de plaatsen, waar ze destijds gedeponneerd werden of men ze verwachtten zou, zijn die ontwerpen echter nog niet voor den dag gekomen.

Zelfs is dit het geval met de op last van Z.M. door Thibault gemaakte drie groote teekeningen voor „La promenade du Plantage” te Amsterdam, die aan den burgemeester ter hand zouden zijn gesteld. Deze kunnen verband hebben gehouden met vage plannen voor een nieuw paleis aldaar van Lodewijk Napoleon (vgl. Brugmans, XXII). Overigens waren in het einde der 18de en het begin der 19de eeuw allerlei voorstellen aan de orde voor de verfraaiing der Plantage en omgeving, van welker aantrekkelijkheid in onze dagen, afgezien van het

Artis-terrein, weinig is overgebleven. De atlas van het Amsterdamsche gemeentearchief bevat o.m. een schets voor den aanleg in landschapsstijl van het plantsoen aan het begin, door den stadsarchitect van der Hart, wiens naam hierna nog meermalen naast dien van Thibault genoemd zal worden.

DE ONTWERPEN VOOR DE KONINKLIJKE LEIDSCHEN ACADEMIE, MET DE GEDENKNAALD DER RAMP VAN JANUARI 1807, EN VOOR DE VERBOUWING VAN HET BESJESHUIS TE AMSTERDAM TOT PALEIS VAN WETENSCHAPPEN EN KUNSTEN. HET AANDEEL DAARIN VAN J. GIUDICI, A. VAN DER HART, THIBAUT EN J. VAN WESTENHOUT

Er bestaat niettemin eenige mogelijkheid ons een denkbeeld te vormen van Thibault's architectonische voorkeur tijdens zijn Hollandsche periode en den door hem geoefenden invloed. Tot driemaal toe was hij namelijk commissoriaal betrokken bij ons bewaarde ontwerpen, die den indruk maken in eersten aanleg goeddeels op den Amsterdamschen stadsbouwmeester van der Hart terug te gaan, doch door Thibault herzien te zijn. Het eerste en voornaamste dezer plannen is dat voor een nieuwen zetel der Leidsche Universiteit.

Na de Leidsche buskruitramp van 12 Jan. 1807 werd door de regeering met spoed, om niet te zeggen overhaast, bij advertentie in de Koninklijke Courant van 17 Jan., een prijsvraag uitgeschreven voor de op grootse wijze te herbouwen wijk aan het einde van het Rapenburg. De termijn van inlevering was bepaald op reeds 20 Februari, maar werd den 9den van die maand verschoven naar 1 April⁵⁹). Eerst bij nadere advertentie van 1 Maart bovendien werd bij de weduwe Cijfveer te Leiden een kaartje van het beschikbare terrein met bouwprogramma verkrijgbaar gesteld. Verlangd werden in het bijzonder, gelijk bekend, een monumentaal nieuw academiegebouw met bibliotheek en observatorium, welks totstandkoming reeds sinds 1785 aan de orde was (Vgl. Oudh. Jaarboek, 1939, blz. 114 e.v.), alsook een nieuwe korenbeurs, kazernes voor 1000 man infanterie en 1000 paarden en eventueel 20 tot 30 huizen met aanbehooren voor fatsoenlijke lieden.

Ingevolge hiervan waren op 1 April twaalf plannen binnengekomen, die bij Kon. Besluit op het Museum op het Buitenhof in den Haag publiek ten toon werden gesteld⁶⁰). Volgens een extract uit het Register van Kon. Besluiten werd vervolgens op voorstel van den Minister van Binnenlandsche Zaken in overeenstemming

met den Directeur-generaal der Schoone Kunsten bij decreet van 5 Mei 1807 besloten „de heeren Westenhout voorheen capitain-ingenieur, thans geattacheerd aan het Ministerie van Oorlog, op het Bureau der Genie, Thibault architect van Zijne Majesteit en van der Hart, directeur der Stadsgebouwen te Amsterdam, te benoemen en te committeeren, teneinde de, bij het Ministerie van Binnenlandsche Zaken ingeleverde plans tot herbouwing der vernielde wijk van de stad Leyden te examineren en schriftelijk te rapporteren of en aan welk derzelve de (bij cabinetsoorder des Konings) uitgeloopte premie zou behoren te worden toegekend, alsmede, om van dezelve plans, hetzij geheel, of gecombineerd, gebruik makende, een volledig ontwerp te formeren, volgens hetwelk het verwoeste gedeelte der stad Leyden weder zoude behoren te worden opgebouwd en het een en ander aan den Minister van Binnenlandsche Zaken in te zenden”. Blijkens zijn eigen verbaal heeft Hulsman echter 18 April 1807 aan den Minister slechts geraden Thibault en van Westenhout, „welkers talenten en bekwaamheden midsgaders onparthydigheid en eerlijkheid boven alle verdenking zijn, die beslissing op te dragen”. In het bijzonder was van Westenhout de vertrouwde van den directeur-generaal der Schoone Kunsten, in wiens opdracht hij 28 April 1807 ook advies uitbracht over projecten voor de nieuwe Fransche kerk in Den Haag.

Het tweede, wellicht eenigszins verrassende deel der opdracht is gereedelijk te verklaren uit de gebrekkigheid der ingekomen plannen. Naar aanleiding van de tentoonstelling had niemand minder dan Willem Bilderdijk in opmerkelijke „consideratien” aan den betrokken Minister die kortweg als „prulwerk” betiteld en voorts gewezen op de ongerijmdheid der op deze plaats verlangde korenbeurs en kazernes. Die laatste hadden enkelen deelnemers zeer dwars gezeten. Daar de meeste ingekomen plannen einde 1807 en begin 1808 aan de opgegeven adressen teruggestuurd moesten worden, zijn er nog slechts vier te vinden in het Minister-verbaal ramp van Leiden, op het Algemeen Rijksarchief. Enkele teekeningen — waaronder twee andere ontwerpen of copieën daarvan — kwamen in de verzameling Bodel-Nyenhuis thans op de Leidsche Universiteitsbibliotheek. Verder moeten wij het doen met het zeer uitvoerige verslag der jury van 11 Juli 1807.

Een en ander is echter ruimschoots voldoende om te begrijpen, dat deze drie architecten nog een stap verder gingen dan hun aanvankelijke opdracht. Zij teekenden namelijk een nieuw zelfstandig ontwerp voor de „Koninklijke Academie” met omgeving, na bij resolutie van Binnenl. Zaken dd. 13 Juli 1807 vergunning ver-

kregen te hebben om af te wijken van de bepalingen der prijsvraag. De door Lodewijk verlangde militaire etablissementen waren daarmede stilzwijgend van het tooneel verdwenen; de korenbeurs was 14 Mei al van het programma afgevoerd. Wel heeft, naar eigen erkenning, den samenwerkenden architecten bij dit plan, voor de algemeene indeeling van het eigenlijke academiegebouw alsook voor de situatie — in de as der westelijke kade van de St. Jacobsgracht, met op de Steenschuur een toenmaals zoo geliefde herinneringsnaald aan het begin van den corresponderenden symmetrischen dreef, die uitkwam op de Langebrug — een der beide prijsvraagteekeningen voor oogen gestaan van den bekenden J. Giudici „architect van Rotterdam, per ordre Zijne Majesteit te Leiden residerende”, naar hij zich daarbij noemt (afb. 1). Deze waren haast de eenige, die van vlotheid in het oplossen van een dergelijk stedenbouwkundig vraagstuk blijk gaven. Giudici had daartoe trouwens in een gunstige positie verkeerdt, doordat hij na de ramp door den koning was belast met het opnemen der schade, het maken van bestekken voor en de aanbesteding van de noodige herstellingen enz.; wat hij deed in samenwerking met een onafhankelijk van zijn opdracht reeds voor hetzelfde doel werkzame plaatselijke Commissie, die door de municipaliteit en den koninklijken commissaris voor de ramp J. D. van Slingelandt was ingesteld⁶¹). Ook uit Giudici's bekend plan voor een grootscheepschen aanleg van Assen, gemaakt ingevolge 's konings opdracht van Mei 1809, blijkt zijn talent op dit gebied. Lodewijk's bewind wist stellig ook op ons terrein de vitale krachten uit het land te vinden!

Voor den plattegrond van de Academie volgde Giudici de lijn der vroegere ontwerpen van Gunckel en van Westenhout, die reeds een ietwat breeder dan diep vierkantig bouwblok voorzagen, bestaande uit gehoorzalen en verdere benodigde ruimten aan de buitenzijden, die alle toegankelijk waren uit ruime gangen om den gelijkvormigen binnenhof. Daar Giudici echter slechts twee schetsmatige plattegronden had ingezonden, had de jury slechts kunnen voorstellen hem het naar verhouding grootste deel, f 250, der uitgeloofde premie van f 1000 toe te kennen.

Voorts achtte deze Commissie bruikbare elementen aanwezig in het plan ingezonden onder de spreuk „Qui pourrait cependant exprimer les ravages, dont cette nuit cruelle étala les images”, dat daarom voor een belooning met f 150 in aanmerking werd gebracht. Ook dit blijkt afkomstig te zijn van een nauw bij het herstel van de ramp betrokkene, daar het teruggezonden moest wor-

den aan den heer Gevers van Endegeest, zeker geen ander dan „de directeur der werkzaamheden” te Leiden.

De opbouw van het geprojecteerde Universiteitsgebouw, en daarom is het ons voornamelijk te doen, kwam echter geheel voort uit het brein der Commissieleden. Van hen bleven teekeningen bewaard met de volgende bijschriften:

1. — Generaal project-plan, van wederopbouw van het verwoeste gedeelte binnen de stad Leyden, op den 12 January A^o. 1807, door A. van der Hart, lid der Commissie van wederopbouw der vernielde wijk (afb. 2/3; verz. Bodel). Hierbij zij opgemerkt, dat van der Hart zich blijkbaar intensief bezighield met het uitwerken van de plannen, daar verschillende stukken in een bundel van de verz. Bodel, zooals een begrooting van het fundeeringshout tot een bedrag van f 11.106.10 en een aantal voorstellen en vragen omtrent het bouwprogramma, van zijn hand moeten zijn.

2. — Plan général de rétablissement de la partie détruite de la ville de Leyden, arrivé le 12 janvier 1807. Projeté en consequence du décret de Sa Majesté le Roi, et selon les résolutions de Son Excellence le Ministre de l'Intérieur en dates de 5 mai et 13 juillet 1807 par les sous-signez J. van Westenhout, Thibault, A. van der Hart.

3. — Plans der Koninglijke Academie, breet 240 en diep 200 voeten Rijnl. maat, gevolgt naar het Generaalontwerp tot herbouwing van de vernielde wijk der stad Leiden, zo als hetzelfde bij Zijne Majesteit den Koning op den 3den November 1807 is geaprobeert; zijnde hetzelfde bij deze nader uitgewerkt door J. van Westenhout, J. T. Thibault en A. van der Hart, leden van het Koninglijk Instituut in A^o. 1809. Het gaat hier om een volledig stel teekeningen, dat alleen in omtreklijnen is uitgevoerd, in de verzameling Bodel, en een overigens geheel identiek, met O.I. inkt opgewerkt stel in de thans Nationale Bibliotheek te 's-Gravenhage (afb. 4/5).

Van het sub 2° genoemde ontwerp staat zonder meer vast, dat het een voorontwerp is van het laatstgenoemde, al betreffen de afwijkingen uitsluitend details; doch het eerste vertegenwoordigt klaarblijkelijk een weer vroeger stadium. Immers uitsluitend op dit plan van van der Hart hebben de kwartcirkelvormig naar voren springende galerijen voor boek- en prentverkoopers nog geen blinde afsluiting aan den voorkant, en evenzoo inwendig het groot-auditorium in de as aan de achterzijde nog geen zijloges met aangrenzende appartementen voor het Hof.

Het opvallende is nu, dat het ontwerp van alleen van der Hart — een plattegrond met een in den rech-

terbovenhoek geplaatst vooraanzicht — onderscheidene herinneringen aan het verleden bevat, zooals de afsluitende balustrades, de zich duidelijk afteekende schoorsteenen op de nokken van het dak en het speelsche torentje boven het fronton van den zuilenportiek.

Het definitieve ontwerp daarentegen — waaraan weer tusschenstadia zijn voorafgegaan ⁶²), die een geleidelijken groei te zien geven (afb. 6) — heeft bij vrijwel gelijken opbouw een voor zijn tijd veel moderner, grootscher en strakker allure. Dit is bereikt door het sterker laten spreken en een strengere onderlinge binding der geleedende elementen. In plaats van de ingebouwde zuilenportiek met torentje is een werkelijke peristyle gekomen. De horizontale banden en lijsten onder de vensters — een ook bij de hierna opgesomde vroegere bouwwerken van Van der Hart aan front- of tuinzijde steeds terugkeerend motief, dat hier toenmaals vrij nieuw was — zijn ingevat door hoekpilasters, waarop een hoofdgestel met attiek rust. De ordonnantie van het hoofdgebouw wordt feitelijk in vereenvoudigden vorm herhaald, en dientengevolge tevens geaccentueerd, door de ongetwijfeld opzettelijk blind gehouden sluitgevels der zijvleugels met hun op een pilasterstelling rustende frontons. De vleugels zijn ook als geheel veel meer met het hoofdgebouw vergroeid geraakt door ze iets verder terug te leggen, ingrijpende uitwendige versobering en zichtbare lage daken. De beeldhouwkunstige versiering, bestaande in figurale groepen in het groote fronton, vrijstaande beelden op alle hoeken daarvan en boven de hoekpilasters, liggende leeuwen te weerszijden der rechte bordestrap en enkel ornamentale motieven in de eindgevels der galerijen, is hier zoo klassiek mogelijk gehouden en draagt ertoe bij den nadruk te doen vallen op de essentiele punten. Kortom het, ondanks alle klassicistische en op Fransche voorbeelden geïnspireerde motieven, ietwat traditioneel-Hollandsche plan van Van der Hart is als het ware ondergedompeld in een Empire-bad.

Aldus is zeker geen meesterstuk ontstaan. Zwak doen in het bijzonder de vereenzaamde pilasters op de hoeken van het hoofdgebouw aan en het niet voldoende overheerschen der ingangs- of hoofdverdieping, welk laatste mogelijk aan de eischen van het bouwprogramma is te wijten. Het ontwerp heeft echter iets gekregen van die eenvoudige duidelijkheid en welomlijndheid in (liefst kubische) massawerking en decoratieve behandeling, onder overheersching der horizontaal, van de voorliefde voor de onmiddellijke tegenstelling tusschen gesloten en liefst naar verhouding kleine open gedeelten, en voor het zich scherp laten afteekenen van het ornament op een

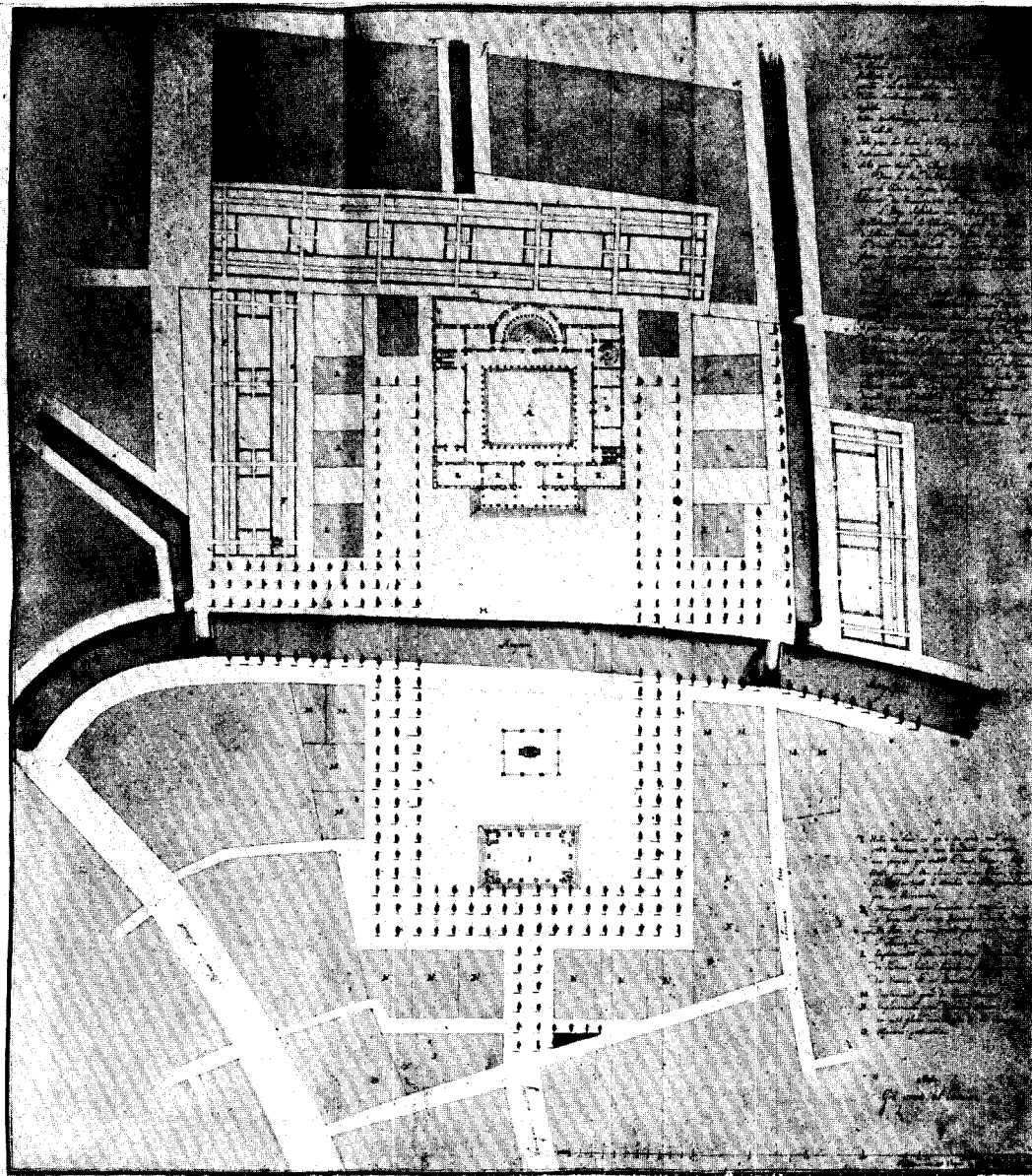
strakken ondergrond, dat het werk eener geheele generatie van vooruitstrevende klassiek-georiënteerde Fransche architecten kenmerkte, van den voorganger Soufflot, Chalgrin, Brogniart, de Gisors, Vignons, Mathurin de Crucy enz. om te zwijgen van Percier en Fontaine.

Het komt mij voor, dat zulks op rekening van Thibault gesteld moet worden.

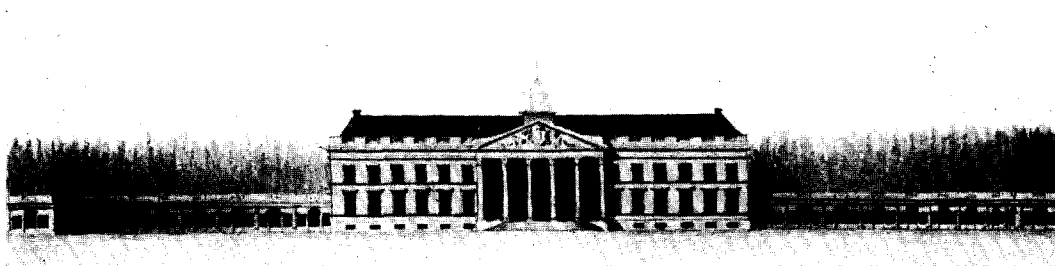
Het Commissie-lid van Westenhout is mogelijk benoemd als schakel tusschen de oude en nieuwe ontwerpen voor de Leidsche Academie en zou als zoodanig invloed op de plannen gehad kunnen hebben. Zijn totnogtoe eenig zeker werk, de op zichzelf geslaagde verbouwing van het Brielsche raadhuis in 1791-'94 (vgl. Oudheidk. Jaarboek, 1939, blz. 115/6) deed hem echter kennen als een tamelijk conservatief architect uit de zuivere Lodewijk XVI-school.

Evenmin lijkt het waarschijnlijk, dat van der Hart uit eigen kracht tot de aangeduide wijzigingen in zijn ontwerp gekomen is, afgezien van de omstandigheid, dat dan Thibault en van Westenhout er feitelijk ten onrechte hun naam onder gezet zouden hebben. De weinige karakteristieke bouwwerken, die vóór 1807 van van der Hart bekend zijn, doen hem weliswaar kennen als een bekwaam man, die met zijn tijd meeging. Het gewezen Stadsweerkhuis te Amsterdam, waarvoor zijn eigenhandige ontwerp teekeningen uit 1779 in het archief der Amsterdamsche gemeentewerken bewaard bleven, kreeg begrijpelijkerwijs geheel de detaillering der Lodewijk-XVI-periode waarbij in het bijzonder de toen voor militaire gebouwen zoo geliefde barokke rustica-detaillering der ingangen opvalt. Het R.K. Maagdenhuis aan het Spui uit 1787 vertoont reeds een veel strenger karakter. De prachtige antiquiseerende interieurs van het huidig, in 1794 tot stand gekomen gebouw van de Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen te Haarlem, dat blijkens gevelontwerpen uit 1793 en 1794 in het stedelijk archief, een kelderplattegrond uit 1794 in het Rijksarchief te Haarlem en een ontwerpschets in Teyler's Museum aan van der Hart gegeven moet worden, beteekenen, bij de voorgaande vergeleken, een opmerkelijke evolutie. Eigenaardig is, dat de goed bewaard gebleven en op zichzelf merkwaardige Empire-binnendecoratie van het statige huis Nieuwe Gracht 7 te Haarlem, dat in 1804/8 door van der Hart werd gebouwd ⁶³), op een veel lager plan staat.

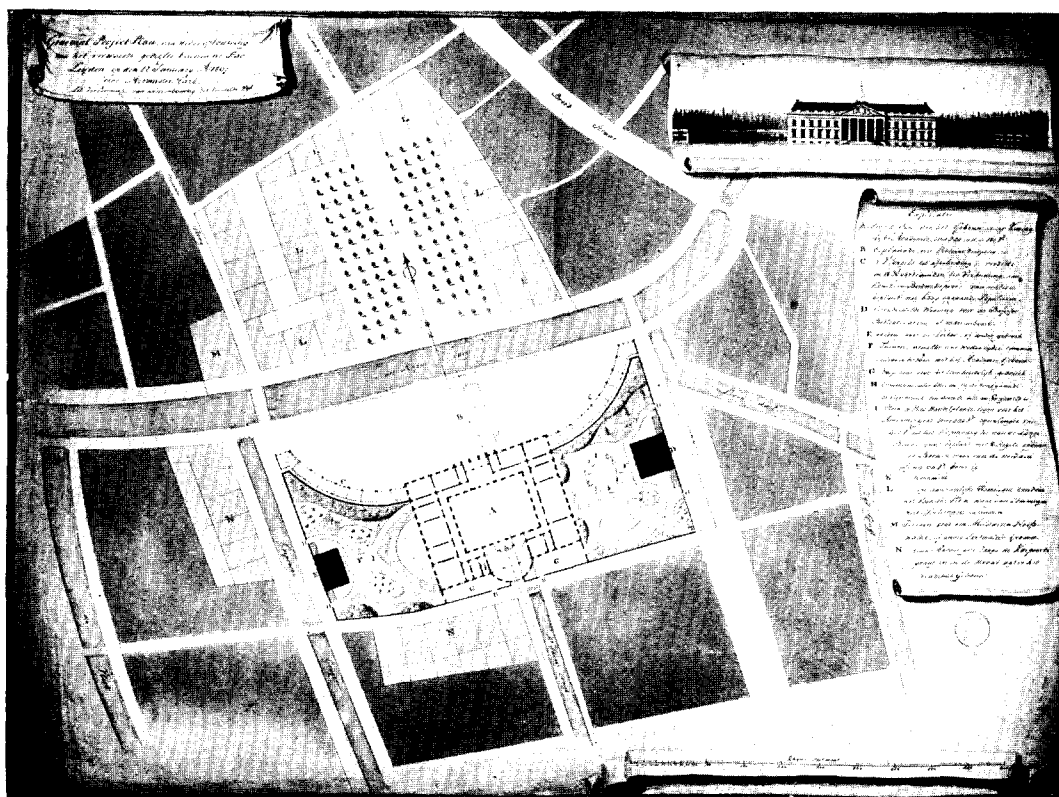
Niets van dit alles toont echter een dergelijke, zoo klassiek-geïnspireerde monumentaliteit als het uiteindelijk plan voor de ontwerp gebleven Leidsche Academie, waarvoor in de Hollandsche architectuur van de tweede helft der 18de eeuw haast geen aanwijzingen te vinden

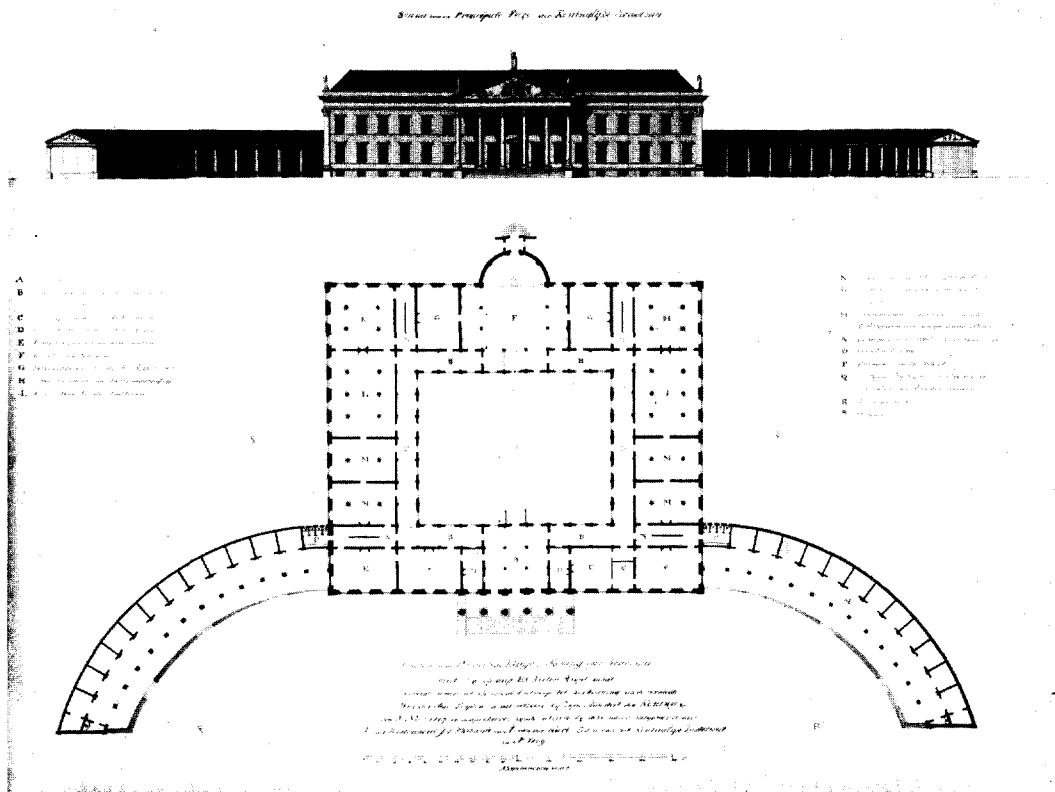
Afb. 1. Ontwerp van J. Giudici onder het motto: „Gia presso al termine” ingezonden bij de prijsvraag in het voorjaar van 1807 tot herbouwing der bij de ramp op 12 Jan. 1807 vernielde wijk van Leiden
 Algemeen Rijksarchief
 Foto Rijksmonumentenzorg

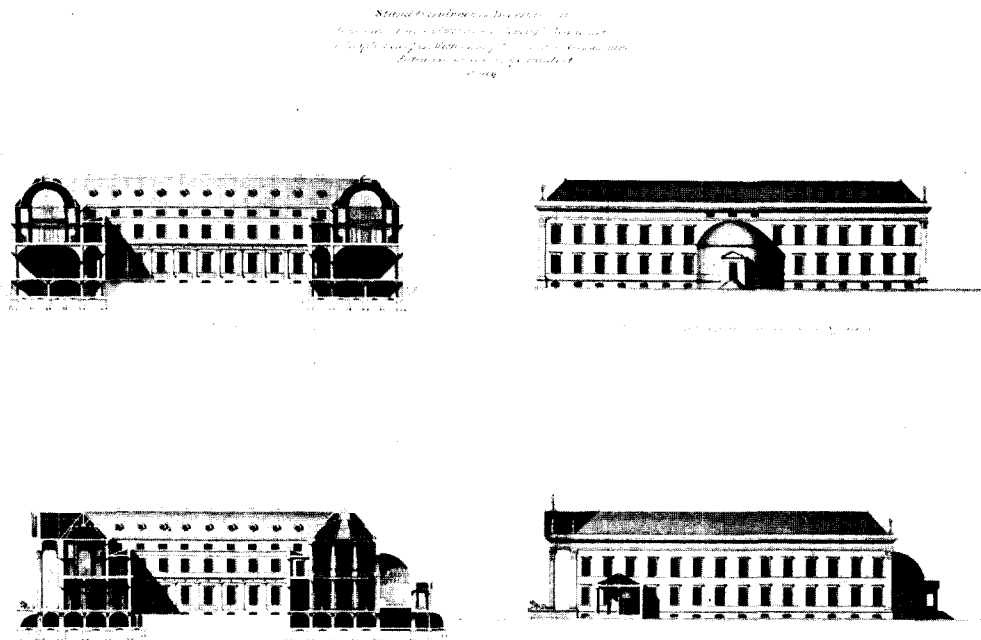
Afb. 2. Detail van afb. 3

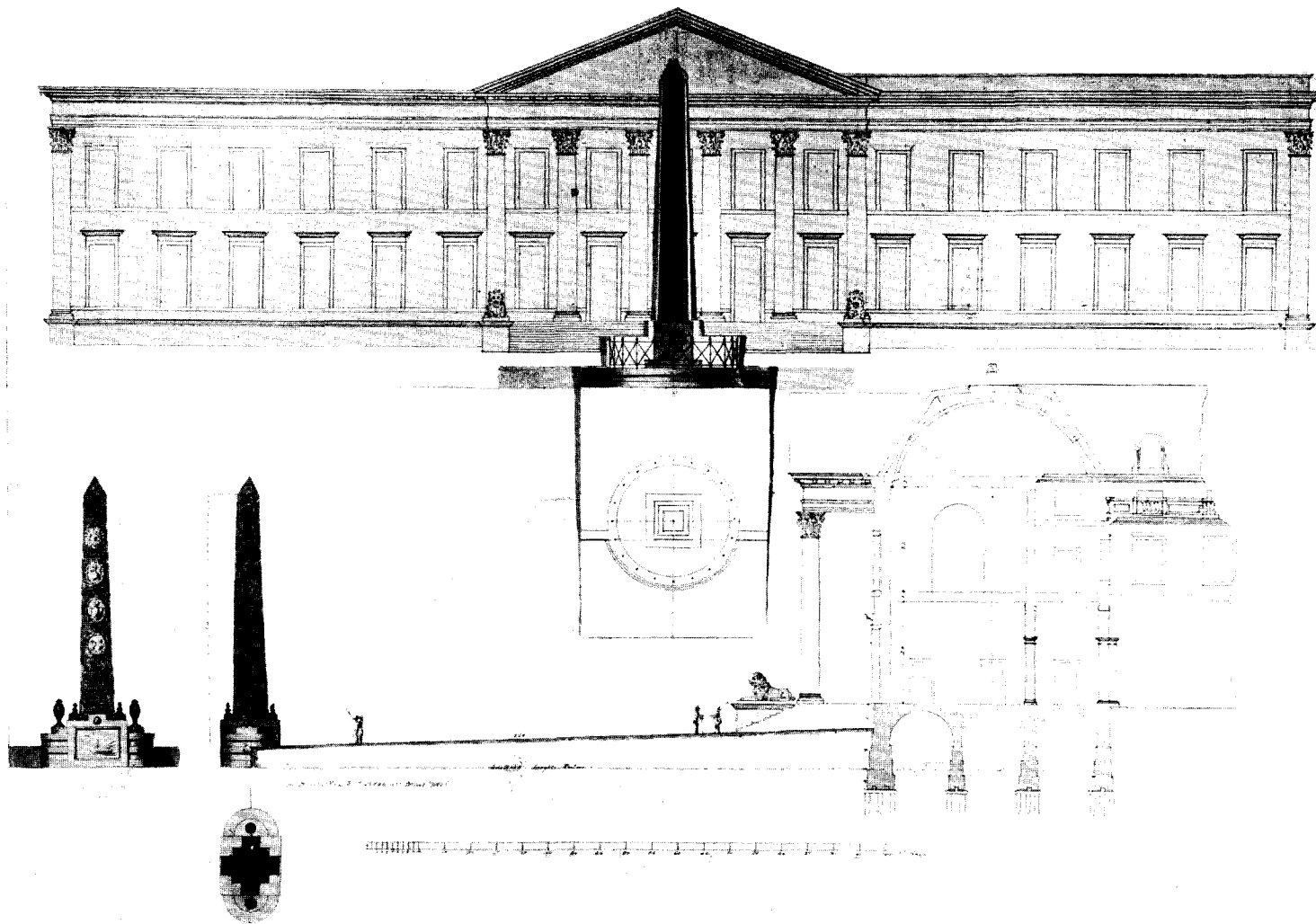
Afb. 3. Generaal Project van wederopbouwung der vernielde wijk van Leiden, opgemaakt na 13 Juli 1807, door A. van der Hart
Verzameling Bodel Nijenhuis, Universiteitsbibliotheek Leiden
Foto's Rijksmonumentenzorg

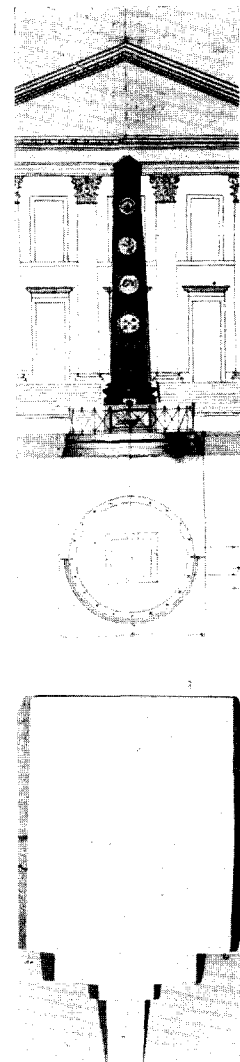
Afb. 4. Aanzicht en plattegrond hoofdverdieping bij het definitief ontwerp voor de Koninklijke Akademie te Leiden, door J. van Westenhout, J. T. Thibault, en A. van der Hart, uit 1809

Afb. 5. Doorsneden, achter- en zij aanzicht van hetzelfde ontwerp Nationale Bibliotheek, 's-Gravenhage Foto's Rijksmonumentenzorg

Afb. 6. Studietekening voor de Akademie en de Gedenknaald ter overzijde van het Rapenburg
Verzameling Bodel Nijenhuis, Universiteitsbibliotheek Leiden
Foto's Rijksmonumentenzorg

Afb. 7. Variant van de Gedenknaald

zijn, ook niet bij zoo opmerkelijke en voor evolutie vatbare figuren als Jacob Otten Husly en Giudici. De eerste blijkt b.v. een geweldigen weg afgelegd te hebben bij vergelijking van zijn, in de prijsvraag bekroond, barok overladen ontwerp uit 1775 voor het Groningsche stadhuis met de sobere façaden zijner in Juni 1792 voor uitvoering daarvan aangewezen schetsen, die een kleine 20 jaar later ongeveer aldus maar toch weer strakker werden uitgevoerd⁶⁴). Giudici's werk, zooals zijn met een tweeden prijs van f 250 beloond ontwerp bij de Groningsche prijsvraag onder het motto „Per la gloria e per l'honore”, en het St. Jacobsgasthuis te Schiedam uit 1787, onderscheidt zich o.m. door den durf waarmee hij met een geweldige peristyle omspringt en door origineele pittige detaillering met ruime toepassing van fors blokwerk. Nergens is hier echter sprake van die drift naar algeheele vernieuwing door een ongekende en daardoor verrassende, strakke super-klassieke monumentaliteit in plaats van uiterste verfijning en elegant raffinement, welke weliswaar in zijn gevolg een soms beangstigende kilheid en dorheid meebracht, die het kenmerk was van de toenmalige Fransche architectenschool der toekomst.

De lotgevallen der plannen voor de gedenknaald ter gedachtenis aan de slachtoffers bij de ramp van 12 Januari 1807, die, in de as, aan de overzijde van het Rapenburg aan het water zou komen te staan, gelijken veel op die van het Universiteitsgebouw zelve. Alleen werd op den eersten jaardag van de ramp tenminste nog de eerste steen gelegd door den Minister van Binnenlandsche Zaken Mollerus⁶⁵). De keus viel ook hier uiteindelijk op het strengste ontwerp, uit te voeren in Escauzijsche steen, met op het voetstuk om de inscriptie een zich in den staart bijtende slang als symbool der eeuwigheid, waaraan J. van Westenhout, Thibault en A. van der Hart gemeenschappelijk hun naam hechtten (afb. 8). Blijkens notitie van Bodel had hiervoor ook C. Apostool een teekening gemaakt, die op het midden der naald het stadswapen vertoonde⁶⁶). De reeds genoemde studietekening in de verzameling Bodel geeft in twee varianten een milder maar minder architectonisch doordacht ontwerp voor het gedenkteecken met o.a. lager op de naald het stadswapen (afb. 6/7). Dit maakt echter in zijn geheel den indruk een voorontwerp van de samenwerkende architecten geweest te zijn, of wel van een hunner, die zich speciaal hiermede bezig hield; de ronde voetplaat en het hek der gekozen oplossing werden tenslotte nog iets meer versoberd en verlaagd, waardoor de naald en vooral haar basement met de inscriptie beter uitkwamen. Het concept-bestek van de

Commissie tot herbouwing van de vernielde wijk der stad Leiden voor de gedenknaald schijnt namelijk weer samengesteld door A. van der Hart. Evenzeer lijkt dit het geval met de nadere aanwijzingen daarvoor bij memorie van 9 Januari 1808, waarin over — blijkbaar — van der Hart zelf het volgende voorkomt. „..... in aanmerken, dat mijne onkosten voor de reis kostbaar zijn uit hoofde van den afstand, dat ook mijne daggelden, die, om andere beroeps- en ambtsbezigheden, maar weinige kunnen zijn, de verteerkosten nauwelijks kunnen opwegen, terwijl ook mijn lichaamsgebrek en wankelbare gezondheid het veeltijds bijna onmogelijk maakt om met de vereischte activiteit, ten allen tijd, daartoe gereed te zijn, en ook de belooning waarschijnlijk niet evenredig zal zijn aan de steeds durende zorg en moeiten, weshalve het gevoeglijk oordeele te moeten aandringen op mijn ontslag bij de Commissie — hebbende wij reeds voldaan aan het oogmerk zo ten aanzien van het beoordeelen der ingeleverde plans als wegens het formeeren van een generaal-ontwerp, ingevolge het van ons gevorderde bij Z.E. de Minister van Binnenlandsche Zaken”. Niettemin is de opsteller op dit voornemen teruggekomen, daar het definitieve, in 1809 ingeleverde ontwerp drie namen draagt.

Er is voorts een merkwaardig indirect bewijs, dat van der Hart een groot aandeel had in het plan voor het niet verwezenlijkte Leidsche Gedenkteecken. De gedenknaald, die na de slagen bij Quatre-Bras en Waterloo naar ontwerp van van der Hart ter eere van den lateren koning Willem II in de as van zijn paleis Soestdijk werd opgericht is bijkans een herhaling van de voor Leiden ontworpen, het verschil in plaats in aanmerking genomen! (Voorloopige Lijst van Utrecht, blz. 16).

Hoogst opmerkelijk is de verwantschap tusschen het definitieve Leidsche Academie-ontwerp en het „Plan d'un bâtiment propre à servir pour un Palais des sciences et des arts, projettes sur les fondamens de la maison surnommé le Besjeshuis au côté oriental de l'Amstel”, in Lodewijk's kabinetsarchief te Parijs (afb. 9-12). Koninklijk Instituut, Museum, Bibliotheek en Teekenacademie zouden hier in één gebouw vereenigd worden.

Men vindt een soortgelijken opbouw, en in het bijzonder eenzelfde groot gehouden decoratieve behandeling, die gekenmerkt wordt door forsche doorgaande horizontalen, verbonden door verticale accenten. Wel verliest deze laatste aan kracht, doordat het oppervlak van een bestaand gebouw moest worden aangehouden, van veel grooter breedte dan het te Leiden geproject-

teerde. De ontwerper heeft hieraan tegemoet willen komen door een sprekende onderscheiding der verdiepingen en voorts door de buitenste van de zes zuilen der peristyle te koppelen, den daarachter gelegen ingang met flankerende vensters door frontons te accentueeren (vgl. gevel Stadswekhuis Amsterdam en Nieuwe gracht 7, Haarlem, door van der Hart) en naast den ingang in het sousterrain kleine verticaal-gerichte vensters aan te brengen. Een Fransch aandoende, strakke variant op het ontwerp geeft echter een peristyle van het gecanoniseerde type te zien. Om praktische redenen is blijkbaar boven de tweede verdieping een entresol ingebouwd, tengevolge waarvan boven de kroonlijst geen attiek aanwezig is. De statige bordestrap bleef ditmaal achterwege door de ligging van den voorgevel aan het water.

Wanneer hieromtrent niets naders bekend was, zou het nog duidelijk zijn, dat dit ontwerp van dezelfde zijde kwam als dat voor de Leidsche Academie. Wij kunnen echter uit de stukken welhaast afleiden, dat van der Hart met medewerking van Thibault het plan voor de omvorming van het Besjeshuis gemaakt heeft. De koning vroeg namelijk aan verschillende instanties, in welk gebouw te Amsterdam naar hun meening het Paleis der Kunsten en Wetenschappen ondergebracht zou kunnen worden⁶⁷). De Minister van Financiën wendde zich op zijn beurt weer tot de stad Amsterdam. Dientengevolge bracht de directeur van stadswerken en -gebouwen van der Hart op 3 October 1808 rapport uit. Hij sloot zich daarin geheel aan bij het advies van den Directeur-generaal voor Wetenschappen en Kunsten van 2 Sept. 1808. Het door hem gebouwde Werkhuis achtte van der Hart, ondanks den omvang, alleen nog ondoelmatiger voor het Paleis, omdat het daartoe een uiterst kostbare verbouwing zou moeten ondergaan. Het Trippenhuis daarentegen kon prachtig Instituut en Museum herbergen, terwijl de daarachtergelegen huizen goed voor de Teekenacademie in te richten zouden zijn. In het bijzonder oordeelde hij, met Thibault, voor de Bibliotheek het Diaconie Oudemannen- en vrouwenhuis uitnemend geschikt, indien dit verkregen zou kunnen worden. Plattegronden van Trippenhuis en Besjeshuis werden als bewijsstukken bij het rapport overgelegd. „Het is daarom, dat ik de heer Thibault, eerste architect van Zijne K. M. geraadpleegt en verzocht heb om van het Oude Manhuis met mij inspectie te willen nemen, gelijk wij dan ook om kort te gaan, beiden het hierin met den heer directeur-generaal eens zijn, dat hetzelfde volmaakt aan het oogmerk, tenminste voor een geruimen tijd zou kunnen beantwoorden, ja zelve zonder het aan-

trekken van de daaraan onderhorige afzonderlijke gebouwen, over welker ook reets van Landswegen tot een ander gebruik is gedisponeert.”

Lodewijk Napoleon hield echter vast aan zijn wensch alle de genoemde instellingen in één gebouw onder te brengen en liet 22 Dec. 1808 de ingekomen adviezen doorzenden aan de 4e klasse van het Instituut „om deselve uit het oogpunt der bouwkunde te beschouwen”. Op grond van haar uitvoerig rapport van 1 Maart 1809, waarvan de inhoud wordt samengevat in een memorie van den Directeur-generaal van Wetenschappen en Kunsten aan den Minister van Binnenlandsche Zaken, viel de keuze op het Besjeshuis. Van der Hart, die het geval grondig bekeken en een schets voor de nieuwe indeeling gemaakt had, blijkt in het bijzonder Meerman en den opperbibliothecaris Stratenus van advies gediend en hen ter plaatse rondgeleid te hebben. Den Minister werd daarom geraden ondershands van der Hart te verzoeken „zijn ontwerp te willen uitwerken met den heer Thibault, die het bij de klasse zeer gepuycert heeft”. Een mogelijkheid om aan het noodige geld te komen was misschien „den koning te bewegen om van de groote ontwerpen wegens een Universiteitsgebouw te Leiden, dat op 3 millioen gerekend is, vooralsnog af te zien, en een gedeelte voor dit ontwerp aan te wenden”.

Aldus geschiedde. De secretaris der kunstklasse van het Instituut berichtte, dat 's-Minister's verzoek van 1 April 1809 om „een ontwerp aangaande het Besjeshuis, ten einde te kunnen overzien welke de hoofd-denkebeelden der betimmering, de hoegrootheid, de berekening der waarschijnlijke kosten, en den tijd dien dit zoude vorderen, aanwijst, gesteld is in handen van de gecommitteerden tot herbouwing van de vernielde wijk der stad Leiden”, dus van der Hart, Thibault en van Westenhout. In het licht van het bovenstaande schijnt van Westenhout's rol echter niet van belang: men zal hem eenvoudig niet hebben willen voorbijgaan, omdat bij ook te Leiden met de beide andere architecten op bevredigende wijze had samengewerkt.

Den 19en Mei 1809 kon het uitgewerkte plan — bestaande in een plattegrond der principale etage, doorsnede en vooraanzicht — voor de algeheele verbouwing van het Besjeshuis aangeboden worden, dat zonder den aankoop van gebouw en grond ± f 700.000 zou vorderen en in den loop der jaren 1810-'15 zijn beslag zou kunnen krijgen. Alle moeite was echter vergeefs. Den volgenden dag bracht de Minister van Binnenlandsche Zaken een afwijzend advies aan den koning uit, waarbij diens decisie van 6 Juni 1809 geheel

aansloot. „Het voorstel door de 4e klasse van het Instituut gedaan, om het Diaconie-Oude vrouwen- en mannenhuis bijgenaamd het Besjeshuis geheel af te breken en van grond op in deszelfs plaats een ander gebouw tot een paleis voor Wetenschappen en Kunsten op te bouwen, kunnen wij niet agreëeren, maar vereenigen ons met het gevoelen van den Minister, om in dat geval op eene andere geschikte plaats een geheel nieuw gebouw te stichten.”

'S-KONINGS „KWEEKELINGEN" IN DE BOUW-
KUNST: J. DE GREEF, Z. REYERS,
J. D. ZOCHER JR., E.A.

Afgezien van den bovengeschetsten directen invloed zal het bewind van Lodewijk Napoleon ook indirect mede de richting onzer bouwkunst bepaald hebben. Deze vorst zond voor het eerst pensionnaires naar Parijs, alsook naar Rome, op de in Frankrijk sedert lang gebruikelijke wijze. 's Konings secretaris Mirbel werd zelfs, bij decreet van 20 Febr. 1808 benoemd tot „directeur des élèves pensionnaires à Paris et à Rome" ⁶⁸). Volgens besluit van 29 Dec. 1808 werd hij opgevolgd door den „dessinateur du cabinet" Thiénon, die half April 1809 naar Parijs vertrok. Daarmede veranderde overigens niets. Den 12en Mei blijkt Thiénon „met de heeren David en Percier een conferentie te hebben gehouden het verdere welzijn der élèves ten doel hebbende" ⁶⁹).

Het waren in hoofdzaak jonge veelbelovende schilders, die aldus aangemoedigd werden. Zij werkten te Parijs allen in de school van den eersten schilder van het Keizerrijk, Jacques-Louis David, en vertrokken daarna naar Rome. Er waren echter ook enkele toekomstige bouwmeesters van beteekenis onder de beschermelingen des konings, die evenzeer hun horizon wisten te verruimen als zich later toch aan te passen aan het geestelijk klimaat van hun vaderland. Zij zouden te Parijs alle onderricht hebben genoten van den toen nog jeugdigen architect Louis Hippolyte Le Bas ⁷⁰) (1782-1867; volgens Thieme Becker echter eerst sinds 1819 docent aan de Ecole des Beaux-Arts). De eerste Nederlandsche pupillen op dit gebied waren Jan de Greef (1784-1835) en Zeger Reyers (1790-1857). A. S. Pitloo, evenals Reyers leerling van het Instituut voor Tekening- en Bouwkunde te Arnhem en tegelijk met hem in Juli 1808 als kweekeling in de bouwkunde aangewezen, deed reeds spoedig pogingen om naar de schilderkunst over te gaan. De directeur-generaal Meerman noch de nieuw opgetreden Thiénon wilden hiervan echter weten, „daar de koning de bouwkunde hier te

lande gaarne wenschte te zien bloeien" en, naar men meende, de toekomst Pitloo meer te bieden zou hebben als architect dan als landschapsschilder ⁷¹). Onze generatie zal het weer op prijs stellen, dat hij niettemin zijn schildersaanleg gevolgd heeft! Een goede greep werd vervolgens gedaan met J. D. Zocher Jr. (1790-1870), den zoon van den hiervoor ter sprake gekomen architect van den koning, die zich tegelijk met een zekeren Weusman als aspirant-kweekeling voor de bouwkunde had aangemeld ⁷²). De 4e klasse van het Instituut, aan wie de keuze werd toevertrouwd, stelde 9 Augustus 1809 Zocher's ingezonden tekenwerk verre boven dat van zijn mededinger; tengevolge waarvan hij bij Kon. Besluit van 24 Sept. 1809 tot kweekeling in de architectuur werd aangesteld. Ook hier blijkt de voorliefde des konings voor de bouwkunst, daar Meerman gaarne een aanstaand graveur had willen voordragen.

De Greef, Zocher en Reyers waren het nu, evenals de op gelijke wijze opgeleide Zuidnederlander Suys, die later onder Koning Willem I den bouw of de verbouwing der koninklijke paleizen en hun tuinaanleg leidden en daardoor hier te lande toonaangevende figuren werden. Principieele verschillen van belang tusschen hun werk en dat van de geavanceerde architecten der revolutionnaire periode bestaan er ten aanzien van het uitwendige ternauwernood, tenzij men een zekere verschroming als zoodanig wil beschouwen. Bij de onderling dikwijls zeer overeenkomstige binnendecoratie en het behouden meubilair van het paleis te Soestdijk en dat in het Noordeinde, en nog meer enkele interieurs van dat aan den Kneuterdijk te 's-Gravenhage — welke het meest typische vormen van wat wij van dien aard uit de jaren na 1815 bezitten en voor de beide eerste gebouwen zoo goed als zeker op de Greef teruggaan — treft eveneens bij alle kwaliteiten die verarming en verburgerlijking, in vergelijking met het echte Empire-werk. Het keerpunt, in overeenstemming met de West-Europeesche bouwkunstige ontwikkeling, valt niettemin vóór en in den Napoleontischen tijd, geenszins tusschen Revolutie en Restauratie. Wie weet of b.v. het vroegere vergrootingsplan van Thibault geen invloed had op de Greef's verbouwing van het paleis in Soestdijk, welks nieuwe kwartcirkelvormige vleugels ook eenigszins kunnen doen denken aan de daarvoor gekoesterde voorkeur bij de ontwerpen voor de Leidsche Academie!

Dit geldt ook voor een aangelegenheid, die speciaal voor ons land zeer gewichtig is, het vóór de komst van Lodewijk Napoleon in de kern van Noord-Nederland zelden of nooit toegepaste pleisteren van buitenmetselwerk ⁷³). De afkeer van een J. D. Zocher Jr. van

den alledaags geachten baksteen, waarboven hij aan natuursteen of imitatie daarvan door bepleistering verre de voorkeur gaf⁷⁴), herinnert levendig aan de desbetreffende verschijnselen in 1806-'10.

De directe⁷⁵), en de indirecte invloed op onze bouwkunst van „den Franschen tijd”, gepersonifieerd in Lodewijk Napoleon, zijn daarom nauwelijks te scheiden. Het werk der toenmalige hofarchitecten bereidde den bodem voor de toekomstige ontwikkeling, waarvan de „architectes-élèves” de dragers zouden zijn.

1) Vgl. L. Brummel, *Geschiedenis der Koninklijke Bibliotheek*, Leiden 1939, blz. 24 e.v.

2) G. A. Evers, *Utrecht als koninklijke residentie*. Utrecht 1941, blz. 27 e.v.

3) H. T. Colenbrander, *Schimmelpenninck en koning Lodewijk*, Ned. Hist. Bibl., V, 1911 blz. 120.

4) H. Brugmans, *Van raadhuis tot paleis*, Uitg. Gen. Amstelodamum, 1913, blz. 68, 77, 116, 125, 142, 149, 160/161; G. A. Evers, *Koning Lodewijk's tooneelinrichting op het Loo*, in *Het Huis Oud en Nieuw*, 1916, afl. 3.

5) De van dezen afstammende huidige Parijsche architect Vaudoyer, noch zijn broeder, de gewezen directeur van het Musée Carnavalet, Jean-Louis Vaudoyer, bleken meer in het bezit van teekeningen of documenten betreffende Thibault.

6) Door de tijdsomstandigheden was het niet mogelijk de dossiers over Neuilly in de Archives Nationales te raadplegen.

7) Vgl. L. Morel d'Arleux, *Les voyages en Italie de Fontaine, Percier et Bernier, d'après leur carnets de notes in Bulletin de la société de l'histoire de l'art français*, 1934, p. 101/2 en Jeanne Duportal, Charles Percier, Paris 1931, p. 42. Mlle Dr. Duportal verklaarde desgevraagd bij haar onderzoek niets over Thibault gevonden te hebben.

8) Kabinetsarchief van Lodewijk Napoleon in de Archives Nationales te Parijs. De beide andere architectes honoraires waren Morel en Brasse(?), die o.s. voor de leiding van het werk in het park en voor het steenhoudwerk enz. frcs. 16.971 en 1.429 tegoed hadden.

9) Idem, Archives Nationales, A.F. IV, 1726.

10) Vgl. Brugmans *a.w.* III. In 's konings Kabinets-archief (A.F. IV, 1727) liggen voorts twee hierop betrekking hebbende brieven. Op 15 Juli 1806 dankt de Amsterdamsche magistraat den vorst voor zijn voornemen „concernant le choix de son palais dans cette ville”; 13 Aug. 1806 schrijft Calkoen uit den Haag over het voornemen van den koning ten aanzien van het paleis te Amsterdam.

11) Evers, *a.w.* blz. 50.

12) Idem, *De Koninklijke schouwburg*, blz. 85, 97/8.

13) Algemeen Rijksarchief, Archief Kroondomein 1806-'10, nr. 54, Correspondances des architectes et controleur.

14) Idem, nr. 9, register van decreten.

15) Verhaal directeur-generaal van Schoone Kunsten 23 Januari-16 October 1807, Binnenlandsche Zaken nr. 896, Alg. Rijksarchief.

16) Archives Nationales. A.F. IV, 1727.

17) Over het drieluik van Van Blockland zie Oud-Holland, XLV (1928), blz. 166 e.v. en XLVI (1929) blz. 140. Het bedoelde meesterwerk van v. Blocklandt, de in 1579 voor de St. Marie te Utrecht geschilderde Hemelvaart der H. Maagd bevond zich dus reeds lang vóór het daar genoemde jaar 1846 in het bezit der familie van Reenen in Den Haag.

18) *La cour de Hollande sous le règne de Louis Bonaparte par un auditeur*, Paris-Amsterdam 1823, page 132.

19) Archives Nationales, A.F. IV, 1828.

20) Archief Kroondomein 1806-'10. Alg. Rijksarchief Den Haag.

21) Volgens Kon. Besluit van 26 Juni 1806, aangehaald bij Brummel, *a.w.* blz. 24, moesten de Ministeries op het Binnenhof het veld ruimen voor het Koninklijk Paleis.

22) Ook bijzonder veel meubels werden aangeschaft, vooral van mahonie, stoffen van Boulard, tapiessier, rue de Clery, Paris (1 September 1806). De ameublementen der slaapkamers van den koning en de koningin werden geleverd door den vermaarden Jacob Desmalter & Cie. voor frcs. 33.100. Dezelfden komen met frcs. 17.120 en 2.170 eveneens voor in den bovengenoemden staat van schulden van St. Leu op 1 November 1808, tezamen met Simon, die „papiers velouteux” voor frcs. 1.727 leverde. Als Hollandsch leverancier van meubelen komt de meubelmaker Horrix voor, die in 1806 zoowel een mahoniehouten boekenkast maakte voor het kabinet van Z.M. tegen f 800.— als voor de topografische bibliotheek tegen f 1700.—

De plafonneur was Beretta.

23) O.a. werd voor het herstel der „pavillons chinois et octogone près la ménagerie et le vieux Loo” f 1745.—, voor dat der colonnades achter in den tuin f 6200.— uitgegeven.

24) In de registers van decreten (archief Kroondomein 1806-1810) op het Algemeen Rijksarchief komen in 1809 Nr. 25 op het budget over dat jaar van den intendant-generaal dezelfde salarissen van het personeel der paleizen etc. voor. Alleen wordt daar den contrôleur des Bâtimens zelfs f 10.000.— toegekend.

25) Vgl. Brugmans, *a.w.*, XXIII en W. F. H. Oldewelt in *Alg. Handelsblad* van 17 April 1935, opgenomen in zijn *Amsterdamsche archiefvondsten*, Amsterdam 1942.

26) Archives Nationales, A.F. IV, 1788.

27) Vgl. *La cour de Hollande sous le règne de Louis Bonaparte par un auditeur* (A. Garnier), Paris-Amsterdam 1823, p. 49 ss., 80/1, en 138. Over Plantade's muzikale beteekenis zie b.v. J. Combarieu, *Histoire de la musique*, III, 1919, p. 248, waar Plantade overigens ten onrechte als alleen de muziekdirecteur van koningin Hortense beschouwd wordt.

Volgens het lijstje in 's konings kabinetsarchief waren de overige benoemde leden: Cobelt te Utrecht; Faudor, Van der Hart, Kuyper, C. S. Roos, Rauppe allen te Amsterdam. De klassen kozen zelf andere leden en wel de 4de: de Lelie, E. van Drielst, Moritz, D. Versteegh, R. Vinkeles, L. Portman, C. H. Hodges, H. Numan, B. Ziesenis, van Westenhout, J. Willems te Amsterdam en Versteegh in Dordrecht.

28) Vgl. *La Cour de la Hollande*, p. 131.

29) Archief Kroondomein, nr. 52. Rapporten intendant-generaal aan koning 1806-'10.

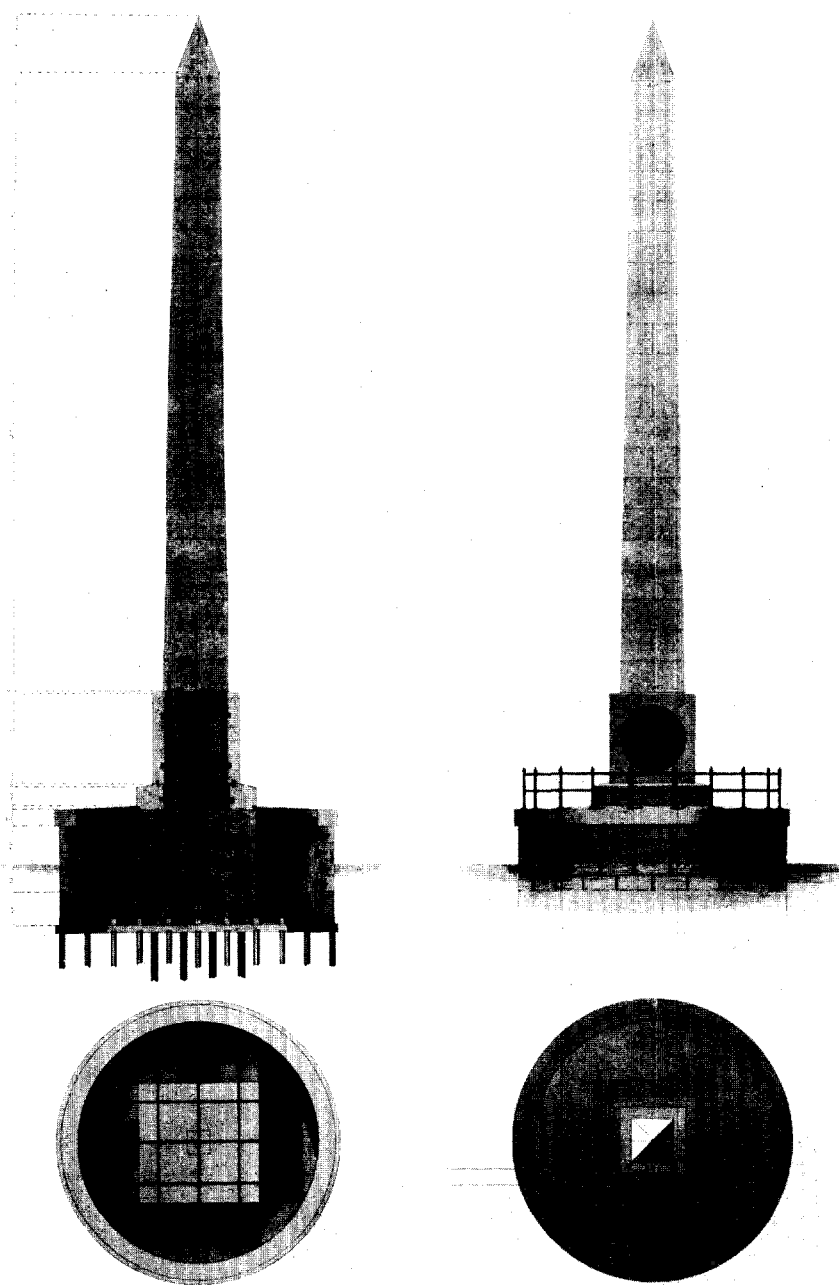
30) *La demande du Sieur Giraud est refusée. Si le contrôleur Thibaut à besoin d'un aide, il doit le prendre à ses propres frais. Notre Décision antérieure est rapportée en autant qu'elle serait contraire à celle-ci. Donnée au Loo, le 14 juillet 1808, signé Louis.*

31) Archief Kroondomein 1806-1810, nr. 54.

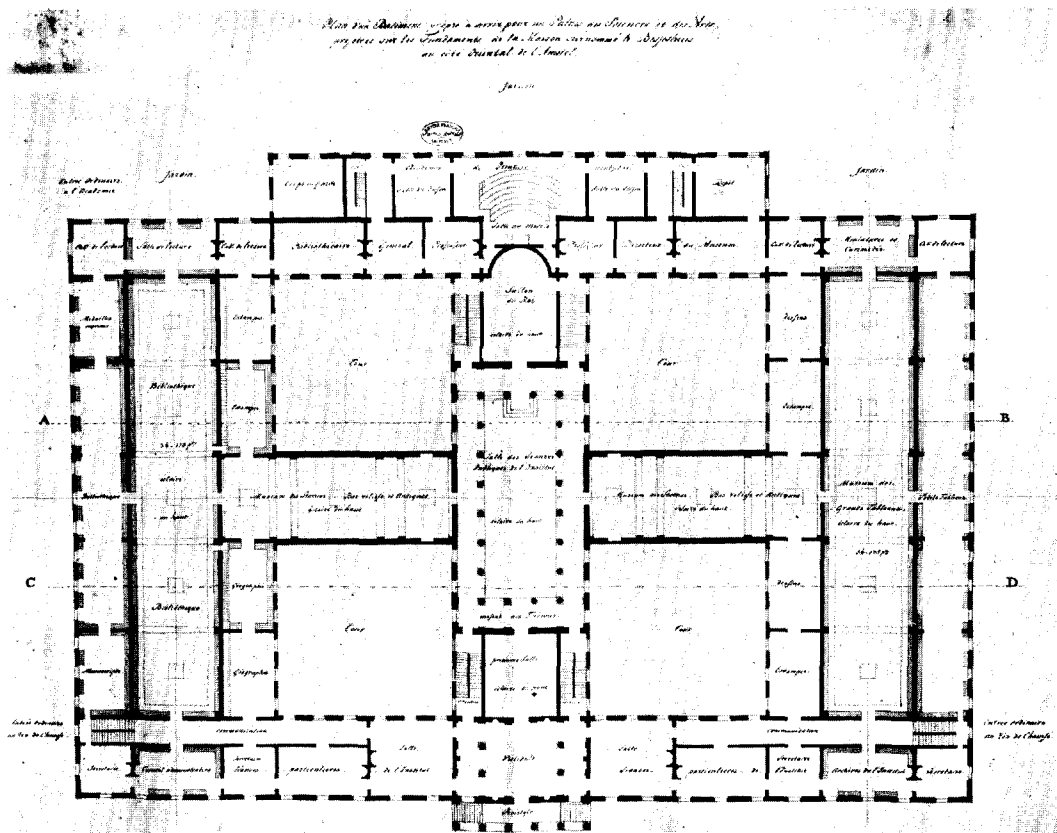
32) Idem. Voor den nieuwen weg door het Bosch zie: *Onze Tuinen*, 1922, blz. 784 en *Floralia*, 1938, blz. 489.

33) De trappen aan de achterzijde der Oranjezaal zouden wellicht toen den huidige vorm gekregen kunnen hebben. Wat er overigens gebeurde, is althans mij niet geheel duidelijk. Ik laat daarom den hoofdinhoud volgen der bestekken van 1 Juli en 1 Augustus, die onder leiding van Thibault verwezenlijkt moesten worden. „Pour établir un vestibule et une antichambre des valets de pieds, pour l'arrangement des appartements du Roi et de la Reine, du Prince Royal et les Bureaux du Château ... f 82.500.—; la Bâtisse des deux salons du côté de la façade, la démolition de deux petits cabinets, le déplacement des escaliers en pierre bleu de derrière le château et le remplacement des dits escaliers à l'endroit de la démolition de deux cabinets et l'établissement d'une petite galerie de communication d'un cabinet et l'autre derrière la salle nommé la Salle d'Orange ... f 53.960.—”.

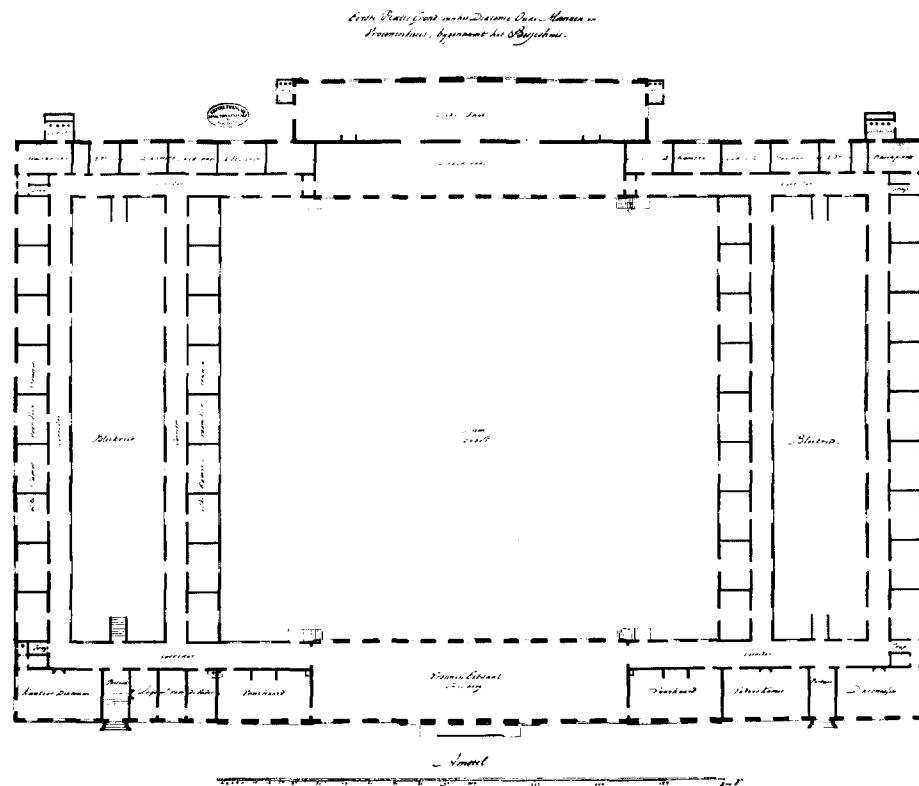
34) C. H. Peters, Kort geschiedkundig overzicht van het Paleis „het Loo” met bijbehorend park, 's-Gravenhage 1914, blz. 28-29. Eenige kleine onnauwkeurigheden mogen hier aangestipt worden. De naam van den architect van het Loo, die bij decreet niet van 26, maar van 28 Mei 1807 werd aangesteld, was niet J. P. Pooth, maar zonder eenigen twijfel J. P. Posth. Of de toevoeging daaraan „van Arnhem” juist is, blijkt bij deze gelegenheid niet, maar lijkt wel

Afb. 8. Definitief ontwerp voor de gedenknaald door J. van Westenhout, Thibault en A. van der Hart
 Verzameling Bodel Nijenhuis, Universiteitsbibliotheek Leiden
 Foto Rijksmonumentenzorg

Afb. 9. Plattegrond-ontwerp voor het Paleis der Wetenschappen en Kunsten op de grondslagen van het Diaconie Oude Mannen- en Vrouwenhuis te Amsterdam

Afb. 10. Plattegrond der benedenverdieping van dit Besjeshuis Archives Nationales, Parijs Foto's M. Rigal

mogelijk. Op verzoek van den burgemeester van Arnhem aan den koning een zijner architecten beschikbaar te stellen „pour faire un plan d'après lequel les ouvrages de la ville d'Arnhem après qu'ils seront demollis pourroient s'arranger d'être disposé en promenade publique" werd Posth toegestaan zich op een geschikt oogenblik tot het maken van dit plan naar Arnhem te begeven (brief namens den koning aan den intendant-generaal, uit Soestdijk 23 September 1808, in archief Kroondomein nr. 54, 1ste deel, Correspondance des officiers de la maison du Roi). De uitslag is niet bekend. Eerst veel latere schrijvers beschouwen J. D. Zocher Sr. als den man, die op last van koning Lodewijk Napoleon naar Arnhem kwam en een onuitgevoerd plan voor de herschepping van de, door het Rijk in 1808 aan de Gemeente afgestane, buitenwerken der stadsvesting in wandelplaatsen maakte. Vgl. A. Markus, Arnhem omstreeks het midden der vorige eeuw, Arnhem 1907, blz. 55. Aan den toen nog zeer jeugdigen J. D. Zocher Jr. (Gelre, XXVIII, blz. 140/1) kan men nauwelijks denken.

De naam van den schilder der theaterzaal is niet te lezen als Landis maar als Landi (of Landi?), die van den Franschen architect van het park is zeer bepaald niet du Tour maar Dufour, wat slechts een hoogst enkele maal als Du Four geschreven wordt.

35) Brief grootmeester van Lamsweerde aan koning, uit Utrecht 8 November 1808, in archief Kroondomein, nr. 52. Vgl. voor een dergelijke behandeling der gebouwen te Utrecht: Evers, *a.w.*, blz. 31/2.

36) Vgl. ook het minachtend oordeel over Soestdijk bij Garnier, *La cour de la Hollande*, p. 141, tegenover de waardeering — bij uitzondering! — van den in zijn tijd uitzonderlijken klassicistischen gevel in natuursteen van Felix Meritis te Amsterdam op p. 139.

37) Vgl. *Idem*, p. 114-115 en G. A. Evers, *Koning Lodewijks tooneelinrichting op het Loo, in Het Huis Oud en Nieuw*, 1916, afl. 3, met afbeeldingen van enkele overgeblevene decors van Landi.

38) Vgl. *Idem*, t.z.p.

39) Archief Kroondomein 1806-1810, nr. 52. De werken in kwestie waren:

1°. Le Perron projeté au palais du côté du jardin et qui sortira d'après le détail dans le devis no. 1 la somme de	f 4.583.—
2°. Le terrain à acheter à plusieurs particuliers pour l'emplacement de la nouvelle auberge dont le paiement est des plus urgens et s'élève, tous frais compris, devis 2°.	- 7.936.—
3°. Le jardin particulier de Votre Majesté au petit parc	- 42.782.—
4°. La partie de jardin devant le palais ainsi qu'il est dit dans le devis no. 4.	- 24.057.13
5°. Le jardin potager d'après le détail au devis no. 5	- 33.674.16
6°. Le jardin fleuriste	- 341.4
7°. Le jardin de l'intendance devant servir de passage à Votre Majesté suivans le devis no. 7	- 2.167.—
	f 115.541.18
8°. La fesanderie, chemins, plantations et cloture	f 36.811.6
9°. Le hameau du Loo pour cloture provisoire	- 1.000.—
10°. L'étang, les viviers et la rivière (objet qui à la rigueur pourroit être remis)	- 61.200.—
11°. La suppression d'un mur inutile derrière le logemens de l'intendance et autres objets	- 112.—
12°. La suppression de la glacière actuelle et la construction de la nouvelle	- 1.869.—
13°. Les divers travaux faire à la cour du palais	- 19.553.8
14°. Ceux à faire aux bâtimens du palais	f 17.713.19
	f 253.801.5

Bovendien zouden 286 morgen heide beplant worden, waarvoor Z.M. een begrooting van f 25.000.— had geteekend, te betalen in wekelijksche termijnen van f 1000.—.

40) 1ère classe

Le jardin du Roi pourra être confectionné dans six mois, pour la somme de	f 42.072.15
La partie du jardin devant le palais dans 6 mois	- 27.311.15
Tous les chemins du petit parc	- 13.756.—
Les fontaines de la cour	- 9.540.—
La nouvelle glacière, dans deux mois	- 2.369.—
Le Ravalement du palais, en façon de pierre d'appareil, couleur de St. Leu, six mois	- 8.049.19
Les nouvelles croisées, à grands carreaux, 6 mois	- 9.664.—
La Bergerie	- 4.350.—
	f 117.113.9

Les époques ci-dessus, demandées pour la confection des travaux ne seront obligatoires qu'à dater du jour de l'approbation de V.M. et pourvu qu'il n'y ayes point de forte gelées qui durent plus de six semaines.

2e classe

Le Perron projeté, devant le palais, pourra être terminé dans 6 mois	f 5.783.—
La grande route publique	- 15.400.—
Le jardin potager	- 34.796.6
Le jardin fleuriste pourra être terminé à la même époque pourvu que le terrain qui est affermé soit livré de suite	- 562.—
La cloture du petit parc, un an	- 46.989.12
	f 103.530.18
Totaal	- 220.644.7

41) Archives Nationales, A.F. IV, 1788, Maison du Roi, No. 28. De ondergeteekende belooft, voor zooverre zulks van hem zal afhangen, tegens primo Mey aanstaand in gereedheid te zullen opleveren de werken door Zijne Majesteit op het Loo geordonneerd als:

1. De Tuin des Konings.
 2. Het gedeelte van de tuin achter het paleis.
 3. Alle de wegen door het park.
 4. De fonteynen op de plaats, indien die gerequireerd worden, en anders de leiding van het versche water tot in de souterrains.
 5. De ijskelder.
 6. Het bepleisteren van het Paleys en de vleugels.
 7. De nieuwe Cozijnen en raamen in de zijgevels.
 8. De schaepskooie.
 9. De stoep agter het paleis.
 10. De groote publieke weg, en de beplanting van dezelve, ter lengte, zooals de zelve nu aanbesteed is.
 11. De moestuin, muur en schutting.
 12. De blommetuin.
 13. De rastering rond het kleine park.
 14. De bestrating van het Bassecour.
 15. De Commedie.
- En voor de 15e Mey aanstaande:
16. De vijver agter het oude Loo en de rivier, houdende drie voeten diepte, ter lengte tot aan de brug bij het huys van de commandant der veteranen.
- Voor den 13de Augustus aanstaande:
17. De nieuwe herberg.

het Loo, den 1 Maart 1809

J. P. Posth

42) Marie ou les Hollandoises, 2e ed., I, 1814, p. 64/6, 76-80 en elders. Mr. A. Staring was zoo vriendelijk mij hierop opmerkzaam te maken.

- 43) Evers, *a.w.*, bl. 75/6.
- 44) La cour de Hollande, p. 106/7.
- 45) Archief Kroondomein 1806-10, nr. 54, Correspondance des officiers de la maison du roi.
- 46) Idem, Correspondances des architectes et controleur.
- 47) Bij order van 29 September 1809 „donné à notre pavillon royal d'Haarlem" werd „chez notre orfèvre Biennais à Paris", een „service en vermeil de 40 à 50 couverts" tegen 102.000 frs. besteld.
- 48) Vgl. Brugmans, Van raadhuis tot paleis, blz. 125.
- 49) Briefw. directeur-generaal van Wetensch. en Kunsten, archief Binnenl. Zaken n°. 900 A.R.A. op 19 Aug. en 2 Sept. 1808. Over de porseleinfabriek van Dommer & Co zie W. F. H. Oldewelt in Oud-Holland XLIX (1932), blz. 199 e.v..
- 50) Vgl. laatstelijk over zijn groote plannen aldaar J. H. Plantenga, Versailles, Amsterdam 1937, blz. 44/5. Door de tijdsomstandigheden was het niet mogelijk de hier veronderstelde werkzaamheid in Holland aan eventuele Fransche bronnen nader te toetsen.
- 51) Archives Nationales, AF IV 1788. Maison du Roi, situation générale, exercice 1808, liq. dépenses extra-ord. De overige posten waren: ameublement du Loo, de Zoestdijk, Pied-à-terre à Utrecht resp. 6.117, 89.995, 47.581.19; travaux du Loo 45.686.13.8, de Zoestdijk 48.710.11, Pied-à-terre à Utrecht 1807: 152.219.18.4, 1808: 143.762.3. De totale bedragen waren dus 590.339.15 en 869.416.8.12 of tezamen 1.459.756.3.12, waarvan slechts 4.208.1.8 afgetrokken moest worden.
- 52) Afdrukt bij Brugmans, *aw.*, blz. 149/50.
- 53) Vgl. idem, blz. 142, 77, 116, 123, 68.
- 54) Archief Kroondomein No. 54, Correspondances des architectes et controleur.
- 55) Archief Kroondomein 1806-'10, No. 54, Correspondance des architectes et controleur.
- 56) Vgl. Thieme-Becker's Künstlerlexikon in voce en Bijdragen voor vaderlandsche geschiedenis en oudheidkunde 1942, blz. 82/84.
- 57) Vgl. P. J. Goetghebuer, Choix des monuments, édifices et maisons les plus remarquables du royaume des Pays-Bas, Gand 1827, p. 43 et pl. LXII.
- 58) Archives Nationales, AF IV 1726.
- 59) Het volgende berust in hoofdzaak op Verbaal betrekkelijk de ramp te Leiden 1807-1808, archief Binnenlandsche Zaken no. 833-835, op het Algemeen Rijksarchief.
- 60) Er kwamen de volgende plannen in:
1. Een onder de zinspreuk: Ter bevordering van 's-Konings edele bedoeling en het welzijn van Leydens stad en burgerij, dat terugging aan Jacob Florijn. Deze inzender had reeds 24 Februari een plan ingezonden. Na de bekendmaking van het programma kwamen nog twee andere teekeningen in.
 2. Een plan van J. Andriessen, kunstschilder te Amsterdam, dat alleen een ontwerp voor een monument of pyramide inhield.
 3. Een onder de zinspreuk: De bouwkunde is de hoofdzuil eener verwoeste stad, nog aanwezig in het Verbaal, dat blijkt ingezonden door Cornelis Mulder en Hermanus Schuurmans Stekhoven, mr. timmerlieden te Leiden.
 4. Een onder een berijmd vers van Psalm 127, vergeefs op bouwen toegelegd enz., dat terugging aan van der Meersch in den Haag. De ingezonden schetsmatige plattegrond en opstandtekening bleven bewaard in de verzameling van Bodel, die er op aantekende „exemplaar weleer van den Heer B. van Rees, in 1807 secretaris der stad L., later door zijn neef C. van Rees mij geschonken 1829".
 5. Een geteekend L. A. dat terugging aan Ls. Adams in Den Haag.
 6. Een onder de zinspreuk: Door vlijt gewonnen tijd, aan Leyden toegewijd, dat alleen voor honoraire mededinging bestemd was, en terugging aan P. Lorentz. Ook deze auteur was gehandicapt door de late mededeeling der voorwaarden.
 7. Een onder de zinspreuk: Mocht dit mijn plan het best behagen, dan hielp ik Leydens rampen schragen; een even fantastisch als

gebrekkig ontwerp ad f 2.000.000, dat volledig in het Verbaal bewaard bleef. De samensteller blijkt te zijn J. Nooten Mr. timmerman te Maassluis.

8. Een plan van George van den Bergh, dat terugging aan zijn zoon W. J. van den Bergh, in den Haag.
9. Een onder de zinspreuk: Qui pourrait cependant exprimer les ravages, dont cette nuit cruelle étala les images, hierna vermeld, dat terugging aan Gevers van Endegeest. Een copie van den schetsmatigen totaal-plattegrond bleef bewaard in de verzameling Bodel.
10. Een onder de zinspreuk: Grootsche werken vereeuwigen den stichter, dat terugging aan Thomas van Oudheusden te Rotterdam.
11. en 12. Twee van dezelfde hand, resp. onder de zinspreuk: Occasionné par un malheur en Gia presso al termine, de besprokene van Giudici; beide met de Academie aan de zuidzijde van het Rapenburg, doch het eerste met de kazernes om een corresponderend plein ter overzijde, het tweede met die kazernes rondom achter het academiegebouw. De origineele plattegronden bleven bewaard in het Verbaal, een copie van het eerste in de verzameling Bodel.

De bovenstaande volgorde is die der resolutie van Binnenlandsche Zaken van 1 April 1807; de Commissie volgt in haar rapport een andere nummering.

61) Rapport van Giudici dd. 21 Jan. 1807 aan den Minister van Binnenl. Zaken en diens overeenkomstige beslissing van 25 Jan. d.a.v., Archief Binnenl. Zaken N°. 833. Louis Bonaparte teekende zelf aan in zijn Documents historiques et réflexions sur le Gouvernement de la Hollande, II, Amsterdam 1820, p. 18: Un plan de restauration fut adopté sur les dessins de l'architecte Giudicelli (sic!) de Rotterdam.

Het in de volgende alinea genoemde plan van Giudici voor Assen bevindt zich in het Rijksarchief aldaar (Vgl. Alb. Oltmans en J. G. C. Joosting, de Gemeente Assen in hare wording en ontwikkeling geschetst, Assen 1907, blz. 24 e.v.). De schetsjes voor groote gebouwen in den atlas van het Drentsche provinciale museum maken daarentegen niet den indruk van Giudici zelf afkomstig te zijn.

62) Op een studietekening met aanzicht en doorsnede van het hoofdgebouw, en schetsen voor de gedenknaald, evenals op een halve dwarsdoorsnede over het achtergedeelte, in de verz. Bodel hebben de dakkapellen aan de binnenplaats nog geenszins de typisch-Fransche halfronde afsluiting, terwijl op de eerste tevens nog een zeer gedetailleerde balustrade in plaats van een attiek aanwezig is. Verschillende lijstwerken zouden nog een vereenvoudiging c.q. verandering ondergaan. Opmerking verdient nog de potloodnotitie op de afgebeelde tekening „de capiteelen volgens het Pantheon".

63) Op grond van de bewaard gebleven bouwtekeningen in het Archief der Provinciale Griffie heeft de beheerder daarvan, de heer Blaauw, een uitstekend gedocumenteerd overzicht der bouwgeschiedenis opgesteld, in den vorm van een rapport aan de commissie, die het gebouw in opdracht der Provincie tot Empire-museum inricht. Oude afbeeldingen met toelichting geeft J. van Straaten, Gronden en afbeeldingen van eenige gebouwen en derzelve binnenwerken volgens de nieuwste wijzen, Haarlem 1912, pl. 23-30.

64) In het gemeente-archief te Groningen bleven de meeste bij de prijsvraag ingezonden ontwerpen, de gewijzigde van Jacob Otten Husly uit 1776 en 1792 en teekeningen van het uitgevoerde plan bewaard.

65) Vgl. J. Huizinga, De Academische gebouwen, in Pallas Leidnesis, Leiden 1925, blz. 24/25. Vgl. voor het volgende verder de stukken uit nr. 169 van portefeuille 14 der verzameling Bodel.

66) In de boekenveiling J. Lamberts, in 1850 te Amsterdam gehouden, kwamen als nummers 322 en 323 de teekeningen voor van C. Apostool, die gekocht werd door C. Weddephol voor (J. Schouten) f 2.50, en der drie samenwerkende architecten, die wegging voor f 1.75, blijkbaar aan Bodel zelf.

67) Vgl. Archief Binnenl. Zaken N°. 901 op 23 Dec. 1808 en disp. Binnenl. Zaken 22 Dec. N°. 5. Het volgende is verder ontleend aan deze portefeuille en de aansluitende nrs. 902 en 903 als ook de akten, waarnaar daarin verwezen wordt.

68) Mirbel bleef echter te Parijs. Het toezicht op de leerlingen te Rome werd overgelaten aan den directeur der Academie française in de Villa Medici te Rome. Zie verschillende brieven, dienaangaande in Archief Binnenl. Zaken, N°. 900, A.R.A.

69) Archief Binnenl. Zaken, N°. 901, op 7 Jan., 8 Maart 1809; N°. 902 op 17 Mei 1809.

70) Cf. E. Delaire, Les architectes-élèves de l'Ecole des Beaux-Arts 1793-1907, p. 14, 104, 135, 148, 178, 282, 387, 430.

71) Archief Binnenl. Zaken, N°. 901, op 8 Maart, 11 en 19 April en N°. 902 op 11 Juli 1809; idem, N°. 903, op 6 Oct. 1809.

72) Idem, N°. 902, op 5 Juli, 9 en 11 Aug. 1809. Weusman werd tenslotte 25 April 1810 als kweekeling in de bouwkunde voorgedragen. Teekenend voor de verhoudingen ten onzent is, dat het veel moeite kostte een veelbelovend toekomstig beeldhouwer te vinden. Eerst in het voorjaar van 1810 kon uit twee kandidaten Gabriel als élève voor beeldhouwkunst worden aangewezen.

73) Het eenige mij bekende voorbeeld zijn feitelijk de geweldige gepleisterde bakstenen zuilen der peristyle van Giudici's St. Jacobs-gasthuis uit 1787 te Schiedam; wellicht ook onderdeelen van het geverfde front van het Paviljoen te Haarlem.

74) Vgl. Geertruida Carelsen, Het werk der Zochers, in De Tijdspiegel, 1917, blz. 205/6.

75) Natuurlijk zal er ook toenmaals contact met Frankrijk buiten de officieele instanties om geweest zijn. Mlle Duportal, o.c., p. 61, schrijft b.v. „Percier était tres occupé. Du même crayon dont il avait tracé les lignes du trône imperial, il dessine un bureau pour quelque riche marchand hollandais ou suédois”.

BIJLAGEN

I. Nota van den intendant van het paleis Soestdijk over de verbouwing aldaar.

(Archives Nationales, Kabinetsarchief van Lodewijk Napoleon, AF IV, 1788)

Note pour Monsieur le page du Roi, des ouvrages faites ainsi que le nombre des ouvriers employés au palais royal de Soestdyck

charpentiers	43
maitres massons	15
garçons massons	21
tapiciers	4
taillieurs de pierre	2
ouvriers travaillant par entreprise pour tourner la terre dans le nouveau jardin potager de même que dans le verger	68
ouvriers à journé dans les jardins royales	14
surveillants	4

total des ouvriers 169

L'on a placé hier dans la salle du billiard les croisés et aujourd'hui la charpente, dans le courant de la semaine la chapelle royale sera a la même hauteur. L'architecte Zogger de même que le dessinateur du roi sont parti

d'ici avec les plans. Les appartements pour Sa Majesté avancement tres fort.

J. C. H. V. van Oldenzeel tot Oldenzeel

Du palais de Soestdijk le 23 mars

L'an 8

II. Brief van den architect der koninklijke gebouwen op het Loo aan den Intendant-generaal.

(Uit Archief Kroondomein 1806-'10, nr. 54)

H.E.G.H.

U Excellenties approbatie der bestekken en conditien van aanbestedinge is mij door d'hr. Bonstetein overhandigt.

De modellen voor de cozijnen en raamen alsmede de monsters van steenen zijn zoo, dat dezelve U Excellentie zeker voldoen zullen. Voor het omrivolen der twee roeden breedte van den weg blijve ik volkomen meester de bovenste aarde in plaats van den tweeden te doen brengen, moerende den aannemer in alles zich aan de aanwijzing van den opzichter onderwerpen. Daarenboven zal er veel goede aarde van het bouwland gevoerd moeten worden, die meede ter bevordering van den wasdom der boomen goed doen zal.

Aan het rasterwerk heb ik de paalen zwaarder in mijn bestekken bepaald als de Hr. Dufour en de schrooten van eiken, die hij van dennenhout neemt.

Voor het bepleisteren ben ik altoos van gedagte geweest, dat hetselve niet had dienen publiek gebragt te worden, maar aan een zeker en vertrouwd man opgedragen worden. Het is Uwe Exc. bewust, dat er nog geen compositie uitgevonden is, die op den duur voldoet. Ook heeft zich voor dat werk maar een inschrijver opgedaan. De beste bereidingen zullen aan de weers-zijden het niet lang houden, en men over het geheel aan geduurige reparatien blootgesteld zijn. Ik heb verkozen de bereiding van de Hr. Dufour te vragen alsmede de compositie om de couleur St. Leu voort te brengen, ofwel die van den aannemer zelfs, die voor zijn werk verantwoordelijk is. De approbatie van U H.E.G. is de aannemer bekend gemaakt en aanbevolen allen mogelijken spoed te maaken. Aan het houtwerk kunnen ze onmiddellijk beginnen, voor zooverre de overstromingen in de transporten geen veranderingen aanbrengen.

Het is hoog noodzakelijk U H.E.G. den staat der zaaken ter plaatse zelfs bekend te maaken, hebbende de Hr. Dufour over verscheidene dingen heengeloopen en geen genoegzaame elucidatien gegeven, die hij op mijne aanvragen nog niet beantwoord heeft. De stremming, door de harde vorst aan het werk toegebragt, maakt mij bevreesd, dat met aanwending aller mogelijken activi-

teit moeilijk in de bepaalde tijd de bevelen van Zijn Majesteit zullen kunnen uitgevoerd worden, indien binnen veertien dagen niet in de aarde kan gewerkt worden. Ik ben alle dagen bezig met afsteeken der wegen in het kleine Parc zonder ontzien van weer.

Ik heb de eer met de grootste hoogagting te zijn
H.E.G.H. U Exc. ootm. dien.
Loo, den 19 January J. P. Posth

III. Lijst van bestekken voor den ontworpen tuinaanleg op het buiten Amelisweerd

(Algemeen Rijksarchief, Kroondomein 1806-'10, nr. 109)

Domaine royale d'Amelisweerd, près Utrecht, Parc. In margine: Hollande, Utrecht ce 12 9bre 1808. Par Dufour, N° 1.

Devis estimatif pour deblai, remblai, defoncés, plantations, labour, gazon, chemins et cloture, du jardin du roi.

Total f 55.243.7, onderteekend Dufour.

Idem. In margine: Hollande, Utrecht, ce 16 9bre 1808 par Dufour N° 2 jusqu'a 12.

Devis estimatif pour deblais, remblais, defoncés, plantations, labour, gazon et prairie; chemins, canal, saut de loup, barrières et palis. [e.a. exhaussement de l'emplacement du palais projectte f 11.974, dit is N° 3].

Nota: ne seront compris dans ce devis, les glaciers, jardin du roi, potager, jardin fleuriste, verger, place d'armes, emplacement de la caserne projectte, et promenades publiques, pour lesquels il sera fait des devis particulières; ici pour mémoire.

Total f 388.988.10, onderteekend Dufour.

Idem. N° 13, Utrecht 14 9bre 1808 par Dufour. Ponts sur le Rhin et sur le canal projecttes f 18.948.16, onderteekend Dufour.

Idem. N° 14, à Utrecht, le 14 Nov. 1808 par Monsr. du Four. Jardin potager projectte f 33.416.5, onderteekend Dufour.

Idem. N° 15, à Utrecht 14 Novr. 1808 par du Four. Jardin fleuriste. Devis estimatif pour comblement de canal, fossés, defoncer, regellement de terrain, chemin et cloture en planches. f 6.636.3, onderteekend Dufour.

Nota: Le corps de bâtimens projectte, marqué sur le plan general de la lettre F petit caractère, pour orangerie, le serre temperée, ne fera point partie de ce devis.

Idem. N° 16. Utrecht ce 14 Nov^{re} 1808 par Dufour. Glacière, f 4.448, onderteekend Dufour.

Idem. N° 17. Utrecht, ce 14 Nov^{re} 1808 par Dufour. Place d'armes, f 1.448.10, onderteekend Dufour.

Idem. N° 18. Utrecht, 14 Nov^{re} 1808 par Dufour.

La partie du parc de haute futaie vers le nord destiné pour promenade publique, f 14.528.19, onderteekend Dufour.

Totaalstaat Utrecht 14 Novre 1808 par Dufour.

Domaines royal d'Amelisweerd. Parc. Etat de dépenses pour l'arrangement du dit parc suivant le plan général par Dufour. Total montant des devis f 523.657.4. Ouvrage qu'on peut faire cette année et année suivante f 182.014.1.

IV. Brief van den secretaris der generale intendance aan den koning.

(Archives nationales, Kabinetsarchief van Lodewijk Napoleon)

En vertu des ordres que Votre Majesté a donnés à M. l'Intendant Général le 7 courant relativement aux travaux du Palais d'Amsterdam je me suis empressé suivant le désir de V. M. de faire connoître ses volontés tant à l'Intendant du Palais qu' au controleur des batiments et à l'architecte.

Ce dernier me répond qu' à la fin du courant il n'y aura aucun ouvrier dans l'interieur du Palais, si V. M. n'y ordonne de nouveaux travaux. Mais que le balcon ne pourra être entierement terminé, vû qu'il n'y a dans Amsterdam qu'un seul sculpteur figuriste, qui a fait attendre quatre semaines pour le seul modèle des ornements qui ne pourroit être achevés à l'epoque fixée par V. M.

Dans cette hypothèse et pour le balcon seulement le controleur des Batiments demande à Votre Majesté un sursil à ses ordres pour une quinzaine de jours au moins, afin de donner le tems de dorer et peindre les dits ornements, à moins que V. M. ne décide qu'ils seront posés et peints l'année prochaine.

Ces deux messieurs m'assurent au surplus qu'ils vont faire travailler nuit et jour pour accélérer autant que possible les travaux et devancer, s'il se peut, le délai que V. M. leur a accordé pour l'entière confections des travaux interieurs.

J'ai l'honneur d'être avec le plus profond respect de
Votre Majesté

Le très humble, tres obéissant et très fidèle serviteur
En l'absence de l'Intendant général
Utrecht le 12 8bre 1808
Chantal

In margine: 12 octobre 1808
repondu le 14

qu'il m'informe quels sont les appartements qui seront faits pour le 1er du mois prochain et combien il y en aura

V. *Brief van den bronzier-doreur Ravrio aan 's konings architect Thibault*

(Archief Kroondomein nr. 109, ontwerpen en bestekken 1806-1808)

Monsieur Thibault, architecte du roi, membre de l'Institut, chevalier de l'ordre de Hollande à la Haye.

Paris, 10 septembre 1808.

Monsieur,

J'ai bien reçu par M. M. Plantade 8 Bataille, le rouleau des derniers dessins que j'avais eu l'honneur de vous faire passer par Mr. Roltot; le paquet était bien intact, car il n'avait pas été déroulé en Hollande; je m'étais cependant flatté que vous auriez eu la bonté de voir, au moins une fois, des dessins, ou vous auriez reconnu beaucoup des idées que je vous dois, ainsi qu'un choix nombreux d'appliques propres à être employées partout. Il vous reste encore à moi un nombre plus considérable de dessins, dont vous avez bien voulu permettre que je vous embarrassasse, lors de mon voyage à La Haye. Ces Dessins se composent de Pendules, candélabres, lustres etc. etc. etc. partie grande comme natures et partie en petit: à ces dessins, rangés par ordre de numéro, est jointe une note du prix. Mr. Charpentier en m'écrivant au sujet de lustres, dont je vais avoir l'honneur de vous entretenir un moment, me parla de candélabres dont on aurait besoin pour le Service du Roi. Je le prie de voir dans les dessins que vous avez s'il y aurait ce qui peut convenir, en le prévenant qu'il pourra aussi voir les prix qui sont dans la note selon les numéros. Serai je assez heureux pour que vous vouliez bien permettre cette communication? Je vous le demande, monsieur, comme un faveur dont je vous aurai beaucoup d'obligation.

Je reviens aux lustres en question, projetés pour la grande salle de réception du Palais d'Amsterdam.

Le croquis que vous avez bien voulu faire, simple dans sa forme et d'une exécution facile, réunirait à une richesse suffisante beaucoup d'éclat, par la disposition des cristaux. Je ne balance pas à penser qu'il serait un des plus beaux qui se soient faits, et j'aurai grand plaisir à l'exécuter. Mais je crains bien que l'élévation de son prix n'effraye, parce qu'on ne songera pas à la quantité de bougies qu'il portera et au volume colossal d'un pareil meuble (*11 pieds de haut sur 6 pieds de diamètre: quel développement, combien de dorures, combien de monture, combien de cristaux, et quels moyens extraordinaires de solidité il faut employer pour en faire un*

ouvrage de durée). J'en ai fait un croquis sur une échelle double de celle du votre, pour vous faire voir que je le concevais bien, soit dans sa mesure, soit dans son développement. Vous y verrez, Monsieur, que je me suis permis quelques changemens dans la quantité des bougies, à cause de nombre des chaînes que j'ai cru devoir porter à 9. J'ai choisi des nombres de bougies qui répondissent à neuf pour chaque rang, et cette division a réduit à 8 bougies le nombre de 88 que vous aviez indiqué: il ne serait pourtant pas impossible de revenir à votre nombre, car je pense que l'éclat d'un tel lustre ne laisseroit guère la faculté d'en analyser les détails.

Après avoir bien mûri et développé mon devis, après avoir estimé, pesé pouce par pouce toutes les parties de ce lustre, j'ai trouvé qu'il s'éleverait à la somme de 10.500 pièce, ce qui ferait pour les six 63.000. Un commerçant, ou un ambitieux d'affaires, eussent peut-être fait ce devis plus légèrement, et trouvé quelque réduction sur le prix que je demande; mais en train de faire les lustres et s'apercevant de leur méprise, ils s'arrangeraient pour n'être pas dupes, et réduiraient ou les qualités de dorure, ou la solidité, et le roi serait mal servi: j'ai voulu me mettre à l'abri de ces désagréments et de tout reproche. Je n'ai calculé en cizelure qu'un bon courant, vu l'élévation du monument: mais la monture dont la base serait en fer, mais la dorure, la dorure surtout, mais la quantité des cristaux, qui contribue si puissamment à la beauté d'un pareil meuble, voilà ce que j'ai voulu faire le mieux possible. Je suis donc sûr de mon affaire parce que j'ai quelque expérience, et que j'ai l'habitude des grandes choses.

Cependant ayant la crainte que la somme que je demande n'excédât les intentions de Sa Majesté, j'ai cru devoir faire un autre dessin composé sur le trait de vôtre, qui ayant moins de richesse et d'élégance en dorure, aurait presque autant d'éclat, parce qu'il y entre autant et plus de cristaux, et parce qu'il porte quelques bougies de plus. Ce lustre donc, dont certainement vous verrez le dessin, n'irait qu'à 6500 pièce ou 39.000 les six. Cette différence de prix vient, comme vous pourrez le voir, de la suppression des frises riches et à jours que je remplace par des cercles plus étroits et pleins; de la suppression du vase du milieu que je remplace par une colonne que je fais en bois doré, coupée par portions propres à attacher mes courbes par des attragales adhérentes à la tringle; de la suppression totale des chaînes dorées, dont je me passe très bien au moyen de la forme que je puis adopter pour mes courbes et sans nuire à solidité.

Veillez, Monsieur, si les lustres me sont commandés

faire au dessin les changemens que votre bon goût vous suggerera. Je me trouverai trop heureux d'avoir quelque chose à faire sous votre direction, ce sera une occasion de plus que j'aurai de profiter de vos bons et utiles avis.

J'ai l'honneur d'être avec la plus respectueuse considération

Monsieur
 Votre obeiss^t. Servit^r.
 Ravrio

(Bronzier-Doreur, rue de Richelieu no. 93 à Paris).

VI. *Brief van Thibault aan Twent betreffende zijn ontslag*

(Uit Archief Kroondomein 1806-'10, nr. 54)

Monsieur l'intendant général

Je viens de recevoir une lettre de la Chancellerie en datte du 20 de ce mois qui m'informe que S. M. m'a accordé ma demande sur la lettre que j'ai eu l'honneur de lui écrire le 29 Novembre à l'effet d'obtenir ma dimission en prevenant a tems S. M. pour qu'elle puisse prendre telle disposition qu'il lui plairait pour mon remplacement.

J'ai l'honneur de vous remettre tous les projets et dessins demandés par Sa Majesté pour son Pavillon et pour le bois de Haarlem; pour un potager utilisant le reste du mois. Je m'occupe à reunir les autres projets, dessins et details, faits pour La Haye, le Chateau du Bois, Soetsdyk etc. etc. J'attendrai vos ordres, soit pour vous les remettre, soit pour les remettre a qui il vous plaira m'indiquer.

J'ai l'honneur d'être avec le consideration la plus parfaite

Monsieur l'Intendant Général
 Votre tres obeissant serviteur

Amsterdam, 22 Decembre 1809 Thibault

In margine: 27 Dec. de vouloir m'envoyer toutes les pièces et plans relatifs à son service, avec un inventaire.

VII. *Lijst van door Thibault bij zijn vertrek ingeleverde teekeningen*

(Uit Archief Kroondomein 1806-'10, nr. 54; bijlage brief van Thibault aan Twent dd. 2 Jan. 1810)

Etat des Projets, Dessins et Details d'architecture fait pour le service de S. M. le Roi de Hollande et remis à Monsieur L'Intendant Général de la Maison du Roi le 2 janvier 1810, par Thibault architecte.

La Haye

Plan Général du Palais qui avait été levé pour projetter une place sur celle de l'Eglise qu'on devait abbatre et une avenue qui devait conduire au Plain. Plusieurs Plans d'une Partie du Palais, du côté de la grande Salle.

Coupe d'une partie de la grande Salle. Plan du Nouvel Escalier qui conduit directement à la grande Salle.

Esquisse des arrangemens faits dans la salle du throné pour la fête de la distribution des croix de l'ordre royal.

Plan, coupes et details de la chapelle du Roi, ces dessins sont au nombre de vingt.

Château du Bois

Plan des Jardins et du Château du Bois comme il était autrefois.

Plan particulier du Château du Bois tel qu'il existe à présent

Le même plan au Crayon

Le même Plan au Crayon, avec un projet de Changement, il est numéroté 1.

Le même Plan avec un Second Projet, il est numéroté 2.

Le même Plan tel qu'il existe, il est numéroté 3.

Deux petits Plans au trait avec des Projets, on n'y a indiqué que la distribution sans y mettre l'épaisseur des Murs.

Elévation du Château du Bois tel qu'il existe, partie de l'avant corps du côté de l'entrée.

La même Elévation au crayon avec le soubassement.

Le même avec un Projet de Perron couvert et d'antichambre pour les valets du pied.

Elevation en petit du même Château avec un autre projet pour le perron couvert et l'antichambre.

Observations

Le Plan au net a été fait et présenté à S.M. il a du se trouver dans les Bureaux du grand Maître de la Maison du Roi.

les autres ont été données aux ouvriers pour les exécuter.

Les Plans, dessins et details du Château du Bois sont au nombre de 18.

Tous ces Plans, Dessins et details, pour les Changemens à faire au Château du Bois ont été envoyés à S. M. pendant son séjour aux Eaux de Barriage, par le grand Maître de la Maison du Roi.

La même Elevation au crayon avec le même Projet.

La même Elevation calquée sur Papier transparent avec un autre Projet.

Deux Plans, et une Coupe du Projet de Perron couvert, et de l'antichambre des valets de Pied.

Château de Loo

Esquisses mesurées et cottées de la Salle à manger de S. M. et de la Chapelle pour y faire des décorations en Stuc.

J'en ai remis les dessins au net à Mr. l'Int. Gén. ainsi que tous les Plans des différents étages du Château, dont j'ai fait faire une copie pour l'architecte du Loo, qui lui a été remise dans le tems.

Plan de l'orangerie avec l'esquisse de l'Etablissement du Théâtre.

Utrecht

Deux Plans du Pied à terre, l'un est le Plan des Maisons telles qu'elles étaient, l'autre représente le Pied à terre à peu près comme il est à présent.

Coupe au crayon de la galerie telle qu'elle avait été projetée et approuvée de S.M.

Le Plan et l'élévation ont été remis à l'architecte.

Château de Soetsdijk

Plan du Château tel qu'il est à présent avec les bâtiments de service.

Plan du Château avec les agrandissements projetés.

Deux Elevation du Château tel qu'il était.

Elévation avec le Projet d'agrandissement.

Amsterdam

Plan du Rez de chaussée du Palais.

Trois Plans au grand de la Promenade du Plantage, dont une est terminée, les deux autres sont au crayon.

Petite esquisse du Plan du Palais avec des observations sur la nouvelle entrée de l'appartement du Roi et sur la Chapelle.

Plan Général des environs du Palais levé au pas pour y projeter une Place.

L'architecte a les autres étages.

Les Projets demandés par S.M. pour cette promenade ont été remis à Monsieur le Bourguemestre.

cette esquisse a été faite à Soetsdijk sous les yeux de S.M.

Haarlem

Plan au crayon d'une partie du Bois, et des environs du Pavillon Royal.

Les Plans, Elevations, et coupes, des Serres chaudes, froides et tempérées, du Cabinet d'histoire naturelle et de la Menagerie ainsi que les Projets d'agrandissement du Pavillon Royal ont été remis à M. L'Intendant Général.

Nota: Les Plans, Elevations, et coupes de la Chapelle Projectée pour le Palais d'Amsterdam sur l'emplacement indiquée par S.M. ont été remis à l'architecte M. Ziesenis.

VIII. *Brief van den administrateur der keizerlijke porcelainfabriek te Sèvres aan 's-konings secretaris Mirbel*

(Archives Nationales, kabinetsarchief van Lodewijk Napoleon)

Sèvres, le 19 sept. 1808. Manufacture impériale de porcelaine de Sèvres. L'administrateur a Monsieur Mirbel, secretaire de S. M. le Roi de Hollande et directeur de ses academies des beaux-arts à Paris et à Rome.

J'ai l'honneur de vous prevenir, Monsieur, que les modeles, que vous m'avez demandés de la part de S. M. le Roi de Hollande pour Sa Manufacture de porcelaine sont terminées. Ils ont été tous coulés et réparés avec soin; on les a vernis pour les durcir et on les a numérotés, enfin ils sont coupés et disposés pour être facilement moulés. l'Etat ci-joint vous fait connoitre le nombre des ces modèles et le nombre des pièces qui les composent chacun, c'est un assortiment complet de toutes les formes d'usage les plus nouvelles et les plus en vogue. S'il falloit faire payer la valeur réelle de tous ces modèles, il en résulteroit une dépense considerable. Mais la manufacture ne vend jamais ces sortes de choses, quelque prix qu'on lui en donne, et elle n'auroit pas même consenti à une communication de ce genre, si ce n'eut été pour S. M. le Roi d'hollande, frère de l'Empereur. Je ne vous demande donc que le paiement des journées d'ouvriers employés à l'exécution de ces modèles et une legère gratification pour le chef d'atelier qui en a dirigé l'exécution.

J'ai l'honneur d'être avec des sentiments distingués
Vôtre obéissant serviteur

Alex Brouquier

In marge: Ecrire à M. Fournier que j'approuve cela et qu'il dise à M. Mirbel de le payer.

EEN MIDDELBURGSCH SPREEUWPOT

DOOR W. S. S. VAN BENTHEM JUTTING

Tijdens het graafwerk in de fundamente van de door den brand van 17 Mei 1940 verwoeste deelen van Middelburg, kwam, te zamen met veel ander aardewerk en enkele voorwerpen van glas en tin, ook een eigenaardig gevormd kannetje voor den dag (fig. 1a en 1b). Dit bleek te zijn een Spreeuwpot, in hoofdzaak overeen komend met een dergelijk voorwerp in het Zoölogisch Museum te Amsterdam (fig. 2a en 2b).

Daar dit een nieuwe vondst is van de in Nederland nog zoo weinig bekende spreeuwpotten, kwam het mij wenschelijk voor het voorwerp nader te beschrijven en te vergelijken met het bovengenoemde Amsterdamsche exemplaar, dat in 1926 bij het uitvoeren van baggerwerk in de Leidsche Gracht is opgevischt en dat door den Heer C. Visser, adviseur der Vereeniging „Hendrick de Keyser”, in 1940 aan het Zoölogisch Museum werd afgestaan.

Op mijn verzoek verkreeg ik verlof om den Middelburgschen spreeuwpot, welke thans eigendom van de Gemeente Middelburg is, voor korten tijd in leen te ontvangen en aan een nadere bestudeering te onderwerpen.

Hier volgen allereerst de maten van de beide potten (in cm):

	Middelburg	Amsterdam
Diameter van den buik	19.5	15.5
Afstand van bodem tot bovenzand van den hals	24.5 ¹⁾	23.7
Afstand van bodem tot aanzetting van den hals	17.3	17.5
Dikte van het oor	3.7	2.7
Dikte van den wand ter hoogte van de middellijn van den buik	—.7	—.5
Diameter van de opening in den zijwand	8.5 × 9.—	5.7 × 6.8
Dikte van den wand aan den bodem	1.—	—.5
Diameter van den hals, binnenwerks	5.3	4.2

De Amsterdamsche spreeuwpot is wat eleganter van vorm en wat fijner van afwerking dan de Middelburgsche.

1) Niet geheel zuiver te bepalen, daar de rand afgebroken is.

Het baksel van beide is van zeer eenvoudigen aard²⁾. Voor den Middelburgschen pot is een grijze kleisoort gebruikt, welke niet al te zuiver van samenstelling is en veel bijmengsels van zand bevat. Door de rookontwikkeling tijdens het bakken is in den oven de grijze kleisubstantie aan de oppervlakte roodbruin verkleurd, maar op de breukvlakken is de grijsgele grondkleur van de klei nog zichtbaar.

In tegenstelling tot het Middelburgsche kannetje is de Amsterdamsche pot lichter rood (biscuitkleur). Het baksel is blijkbaar hetzelfde, doch het is van andere herkomst.

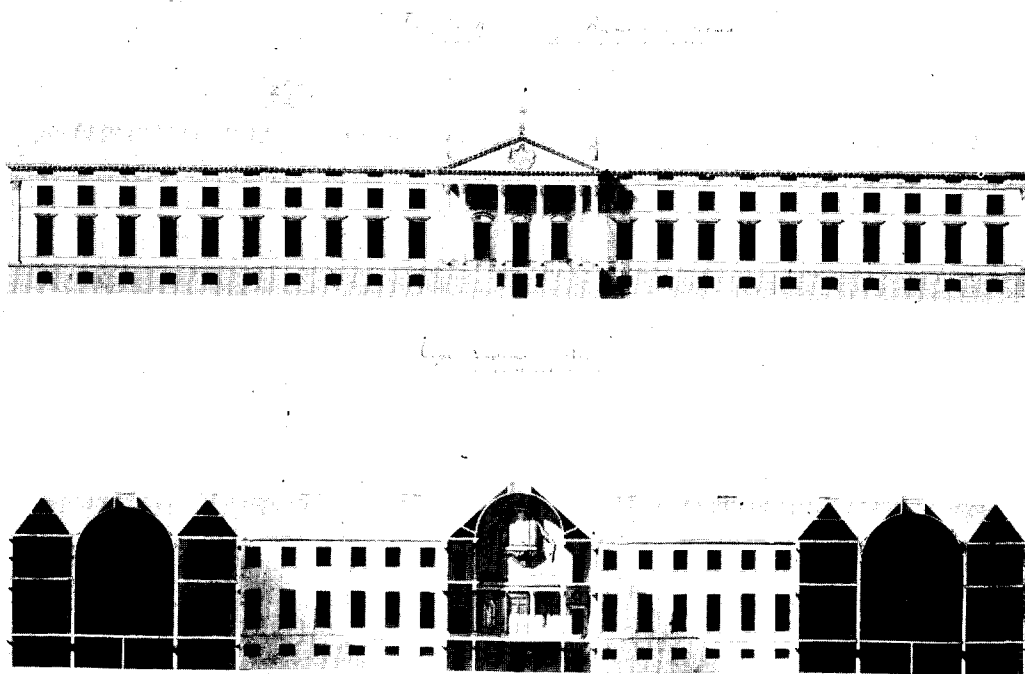
Beide potten zijn op de draaischijf gemaakt: de ringen, welke ontstaan tijdens het draaien door de werking der vingers, zijn nog duidelijk zichtbaar. Vooral in den hals is de spiraallijn, welke ontstaat bij het optrekken van dit onderdeel (z.g.n. Froschleiter) duidelijk waar te nemen.

Nadat de potten van de kleimassa op de draaischijf waren afgesneden, zijn de bodems in de natte klei bol bijgewerkt. Sporen van deze bewerking met een mes of een houtje zijn nog herkenbaar. De kannetjes kunnen dus niet op hun bodem staan. Verder is aan eene zijde in de natte klei de wand afgestoken, zoodat een vrij groot gat ontstond, waardoor gemakkelijk een hand passeeren kan. Door dit wegnemen van een deel van den wand en bovendien nog door een zekere flauwe afplatting, welke de pottenbakker aan die zijde op den pot toepaste, is de pot geschikt gemaakt om tegen een muur gehangen te worden. Te dien einde is verder op den buik een oor aangebracht, echter niet in het midden, maar excentrisch, dichter bij den afgestoken kant dan bij den gaven wand, zoodat het kannetje beter opgehangen kan worden.

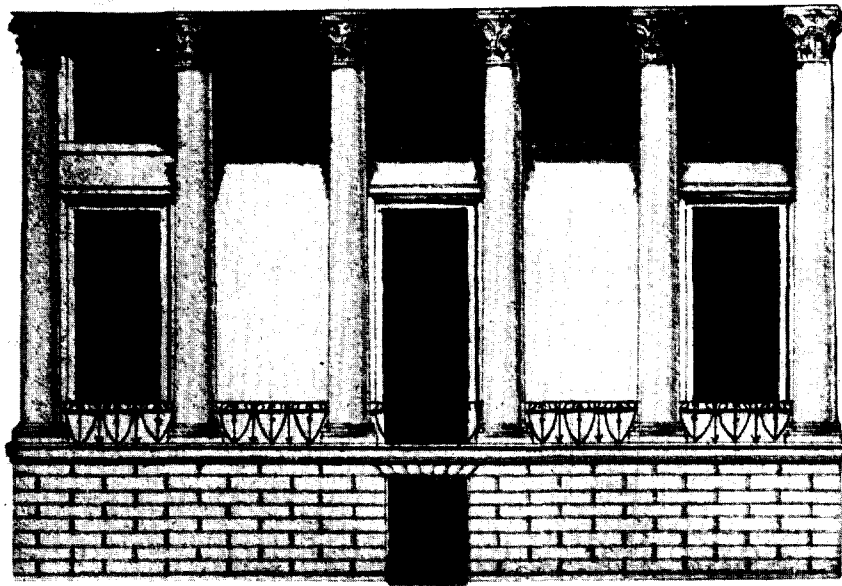
Geen van beide potten is geglazuurd, zij zijn dus poreus, maar niet voor water doorlaatbaar. De glazuurstreep, welke bij den Middelburgschen spreeuwpot in de lengteas over hals en buik loopt, moet afkomstig zijn van een ander bakproduct, dat in denzelfden oven op hooger niveau heeft gestaan en waarvan druppels glazuur omlaag zijn gelekt.

De Middelburgsche pot heeft vermoedelijk vele jaren

2) Bij de beoordeeling van het baksel had ik de deskundige medewerking van den Heer F. R. Wildenhain, pottenbakker te Amsterdam.

Afb. 11. Aanzicht en dwarsdoorsnede van het ontworpen Paleis der Wetenschappen en Kunsten te Amsterdam

Afb. 12. Variant voor de peristyle van het Paleis der Wetenschappen en Kunsten
Archives Nationales, Parijs
Foto's M. Rigal

Fig. 1a. Middelburgsche Spreeuwpot
Foto G. Regter

Fig. 1b. Middelburgsche Spreeuwpot
Foto G. Regter

Fig. 2a. Amsterdamsche Spreeuwpot
Foto W. J. Maan

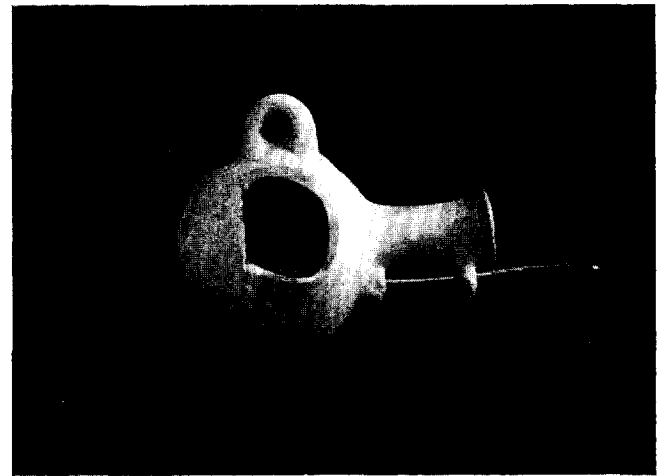

Fig. 2b. Amsterdamsche Spreeuwpot
Foto W. J. Maan

Fig. 3. Gevelsteen Rokin 22, Amsterdam
Foto C. Visser

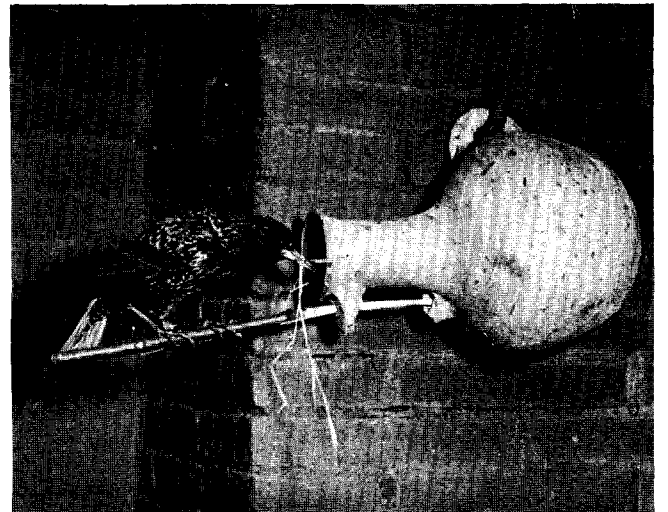

Fig. 4. Biologische groep van Spreeuwpot met Spreeuw in het
Zoölogisch Museum te Amsterdam
Foto Archief Zoöl. Museum

lang halverwege in den modder gelegen, daar de onderste helft³⁾ niet meer roodbruin ziet, doch grijs verkleurd is.

Aan den Amsterdamschen pot kan men aan één zijde nog twee „lusjes” onderscheiden, het eene aan den overgang van den hals in den buik en ten deele met dezen laatste versmolten, het andere aan den hals dicht onder den rand. Zooals de foto laat zien (fig. 2a en 2b), was het de bedoeling hierdoor een stokje te steken.

Bij den Middeldburgschen spreekpot is met het beschadigen van den rand van den hals het lusje daar ter plaatse verloren gegaan. Het tweede is wel aanwezig, doch niet zoo keurig afgewerkt als bij het Amsterdamsche kannetje; het bestaat slechts uit een perforatie van den buitenwand van den pot, waaromheen de klei wratchtig opgestuwd is (fig. 1b).

De bestemming van den Amsterdamschen spreekpot is jarenlang onbekend geweest: een kannetje met een moedwillig gemaakt gat op zij, een excentrisch oor, twee lussen langs den hals en een bollen bodem, waarop het niet staan kon, baarde den archeologen en historici veel hoofdbrekens. Totdat in 1940 bij de verbouwing van het perceel Rokin 22 te Amsterdam, op den hoek van de Spaarpotsteeg, onder de gevelbetimmering een gevelsteen voor den dag kwam (fig. 3), welks voorstelling met één oogopslag doel en functie van het kannetje deed blijken, en welke het onderschrift draagt: „INDE SPREVPOT”. Uit een daarop betrekking hebbend artikel in de Nieuwe Rotterdamsche Courant, Avondblad B, 31 Augustus 1940 citeer ik de volgende beschrijving van dezen gevelsteen: „De steen geeft een tegen den muur van een gebouw (de voegen tusschen de bakstenen zijn duidelijk aangegeven) opgehangen aardn kan met oor te zien, die dient als vogelhuis.... Deze kan is bewoond door een spreekwefamilie. Een van de ouders zit op een aan de kan bevestigd aanvliegstickje, en voert twee jongen, die reikhalzend, zooals hongerige vogels dat kunnen doen, den kop naar buiten steken. De andere oude vogel zit op de kan toe te kijken. Sporen van beschildering zijn nog over. De buik van de kan is nog wat rood gekleurd en de lucht er naast is blauwachtig.”

Hiermede was het verband tusschen den gevelsteen en het kannetje uit de Leidsche Gracht gevonden, alsook de bestemming van den pot: als nestgelegenheid voor vogels, i.c. spreekwef. De Heer Visser was voorts zoo

vriendelijk om zijn exemplaar⁴⁾ aan te bieden aan het Zoölogisch Museum te Amsterdam, waar er een zeer aantrekkelijk biologisch groepje van gemaakt is (fig. 4)⁵⁾.

Naar de meening van den Heer Visser is de gevelsteen vermoedelijk vroeg 17de eeuwsch, hetgeen hij afleidt uit lettervorm en taal. Dr. M. Boas⁶⁾ evenwel toont aan, dat de steen in het huis „op de Suyderhoek van de Spaerpotsteegh op 't Rokin” niet vóór 1684 is aangebracht (de steen kan echter wel eerder ergens anders gestaan hebben).

Ouder dan midden 16de eeuwsch kan de gevelsteen ook niet zijn, daar er vóór dien tijd aan de toenmaals grootendeels houten huizen der burgers geen gevelstenen gebezigd werden.

Het gebruik van spreekpotten moet echter wel vroeger in zwang zijn gekomen, want het is aan te nemen, dat dit reeds lang bestond vóór men op de gedachte kwam er een gevelsteen naar te ontwerpen. Of onze kannetjes, het Middeldburgsche en het Amsterdamsche nu ook uit dien tijd stammen, is moeilijk te zeggen; zij kunnen even goed ouder als jonger dan de steen zijn.

Dat het gebruik van zulke potten bekend was, bewijzen de passages in Midd. Nederl. Woordenb. VII kol. 1804 (een glossarium verklaart: pots à nourrir estourneaux) en in Woordenb. Nederl. Taal XIV kol. 3005. Kiliaen verklaart „Spreekpot” met *loculamentum avium fictile* (vogelhuis van aardewerk). In Jacob Cats' Galathea ofte Harders Minne-Klachte” (Ed. Van Vloten I blz. 585) vindt men het volgende gedichtje:

Met een netjen, met een strick
met een uyltjen op een krick
met een boge, met een buys
met den spreekpot aen het huys
met den slag, of vogel-lijm
op den misthoop, in den rijm
met een weynigh kruyt en loot
vangt men vogels kleyn en groot

Verder geeft Poirters (Heyligh Hof van den Keyser Theodosius, Yperen 1696) den raad: „Die nachtegaelkens wil hebben, die en moetsse in geen uylen nesten soecken; gelijk ook geen canarie vogeltiens uyt spreekpotten gerooft en worden”.

Door Prof. A. E. H. Swaen werd ik voorts opmerk-

4) De Heer Visser bezit zelfs nog een tweede exemplaar van dezelfde herkomst, dat echter in zeer slechten staat verkeert.

5) Amstelodamum, Jaarg. 28, 1941, blz. 134-135.

6) Amstelodamum, Jaarg. 27, 1940, blz. 113-116.

3) „Onderste” hier bedoeld bij den hangenden stand van den pot, op fig. 1a onder de glazuurstreep.

zaam gemaakt op het voorkomen van afbeeldingen van spreekpotten op verscheidene schilderijen, teekeningen en etsen uit de 17de en 18de eeuw. Een onderzoek in het Rijks Prentenkabinet bracht al spoedig aan het licht, dat spreekpotten in dat tijdperk lang niet zeldzaam waren op voorstellingen van boerenwoningen bij Pieter Brueghel den Ouden, Jacob Cats (den schilder), Jan van Goyen, Adriaan van Ostade, Salomon van Ruysdael, J. Saenredam, Johan van de Velde, aldus varieerend tusschen 1559 en 1768. Speciaal Jan van Goyen beeldde vele rustieke tafereelen af, waarop spreekpotten voorkomen. De potten zijn bij de meeste kunstenaars aangebracht tegen de schoorsteenen, soms wel bij 3 of 4 tegelijk. Een enkele maal treft men ze ook aan onder de nok van het dak of boven de deur.

Uit bovenstaande aanhalingen naar kunstwerken in schrift en beeld valt af te leiden, dat de gewoonte om spreekpotten aan de huizen op te hangen ten einde vogels daarin te laten nestelen vroeger blijkbaar algemeen is geweest. Zij waren dus de voorloepers der hedendaagsche nestkastjes. Het valt echter te betwijfelen, of aan de bedoeling van het ophangen der spreekpotten wel dezelfde drijfveer ten grondslag lag als bij onze nestkastjes. Terwijl deze uitsluitend ten bate der vogels zelf geplaatst worden, met het doel den dieren schuil- en nestgelegenheid te bieden, zijn de spreekpotten geen charitatieve instelling. Integendeel, de bezitter van een spreekpot wachtte het oogenblik af, waarop de eieren uitgekomen en de jongen tot bijna vlug waren opgegroeid, nam dan den pot van den muur, en haalde door het groote gat de jongen uit het nest, ten einde ze te koken en als gerecht op tafel te brengen.

Om dit laatste te kunnen bewijzen: dat er dus culinaire bijbedoelingen schuilden in het houden van spreekpotten, doorzocht ik een 12-tal 17de en 18de eeuwsche kookboeken in de Universiteitsbibliotheek van Amsterdam. Inderdaad vond ik daar, te midden van verscheidene andere recepten over het toebereiden van

talrijke vogelsoorten in „De geoeffende en ervaren Keuken-Meester of de verstandige Kok, enz.”, Deel I, Leyden, 1701, blz. 308, nr. 106: „Pastey van jonge Spreeuwen, Zwaluwen en ander kleyn Gevogelte. Moeten alle vers en droog gereynigt; Hals en Been en afgesneden; en met Zout, Peper, Gengber, Kaneel, Nootmuskaat en Nagelen gekruyd; in een Korst, met Spek, en gehakt Kalfs of Varkensvlees, Korenten, Pruymen, enz. onderlegt, gebakken, en met een Sauz van Pruymen, en drooge Kerssen, of van Korenten, zoete Wijn, en Oranje-Appelen Sap gemaakt, voorgedient zijn.”

Verder zegt Chomel, Algemeen huishoudelijk-, natuur-, zedekundig- en konstwoordenboek, bewerkt door De Chalmot, 2de druk, Deel 6, 1778, blz. 3489: „Onder de Ouden waaren de Spreeuwen niet alleen een gemeene, maar zelfs een zeer geagte spijs. Galenus steltze onder de voedsels, die niet alleen gezond en voedzaam, maar zelfs dienstig zijn voor de genen, die met graveel of met den steen zijn gekweld. Zulks echter moet men slechts verstaan van jonge Spreeuwen, en in de herfst, wanneer de zelve vetter, teerder en smaakelijker zijn, om dat zij als dan veel vrugten en druiven eeten; want oud zijnde of mager, is hun vleesch hard, onaangenaam van smaak en moeilijk verteerbaar. Veelen agten het Spreeuwen-Vleesch bitter, dog Albin zegt, dat het daar van bevrijd word, door 'afneemen van de huid, en de kop moet voor al er worden afgesneden, omdat die, zoo men wil, naar mieren ruikt.”

Ook heden ten dage is het nuttigen van jonge spreekpotten nog in gebruik, v.n.l. in de provincies Noord-Brabant (o.a. bij Waalre en Valkenswaard) en Limburg. In plaats van spreekpotten laat men de vogels thans o.a. nestelen in bloempotten, welke met den wijden kant tegen den muur worden gehangen en waarin het onderste gat grooter gemaakt is. Ook oude jeneverkruiken worden wel aangewend, nadat de toegang door uitbreken van den hals vergroot is. De ouderwetsche spreekpotten kent men echter niet meer.

VERBETERINGEN

Toen de tekst reeds was afgedrukt, bleek het wenschelijk de volgende wijzigingen aan te brengen op blz. 72 in de eerste kolom:

(regel 3 van boven) *hier* onder zijn toezicht stonden tapissier *Charpantier*:

(regel 12 van boven - vóór de alinea, beginnend Evenzoo ging het in Haarlem - in te voegen) In hoeverre Thibault

ook invloed had op de prachtige Empire-meubelen van mahonie-hout in het paleis, ware nader te onderzoeken. In het algemeen rustte de zorg voor de aankleding der paleizen op den genoemden Charpantier, onder leiding van den „directeur du mobilier,” blijkens de correspondentie van den laatsten titularis Snouckaert van Schauburg (archieff Kroondomein 1806-'10, nr 54).

BAKSTEENFORMATEN IN NOORDHOLLAND TOT HET MIDDEN VAN DE ZESTIENDE EEUW

DOOR DR E. H. TER KUILE

In het Oudheidkundig Jaarboek van 1937 gaven wij op blz. 96-99 een overzicht van onze bevindingen aangaande het formaat van den baksteen in de provincie Zuidholland tot het midden van de 16de eeuw. Het resultaat was nogal verrassend. Met uitzondering van het gebied der Vijfheerenlanden en de Groote Kerk met toren van Den Briel vertoonden de bouwwerken van de gansche provincie een regelmatig terugloopen van de baksteenformaten. In den Romaanschen tijd bedroegen de afmetingen nog ongeveer $30 \times 15 \times 8$ cm, tegen het midden van de 16de eeuw zijn zij algemeen afgenomen tot ongeveer $18 \times 8 \times 4,5$ cm, en deze daling verloopt in een geleidelijk tempo, dat wij vrijwel op den voet kunnen volgen. Wij meenden dan ook te mogen vaststellen dat het formaat van den baksteen in de provincie Zuidholland een belangrijk hulpmiddel kan zijn voor de dateering van gebouwen.

Sindsdien hebben wij gelegenheid gehad, ons onderzoek naar baksteenformaten ook uit te strekken over de provincie Noordholland. Het verzamelde materiaal deelen wij hier mede in een chronologische volgorde van gebouwen of onderdeelen van gebouwen die op goede gronden nauwkeurig of vrij nauwkeurig waren te dateeren. Het zij hierbij opgemerkt, dat deze provincie heel wat minder nauwkeurig gedateerde middeleeuwsche gebouwen telt dan Zuidholland. Om het beeld zoo zuiver mogelijk te houden en zoo weinig mogelijk plaats te geven voor subjectieve beschouwingen, hebben wij slechts in enkele gevallen gebouwen aangehaald, die alleen op stijlcritische gronden gedateerd konden worden, en dan nog alleen, wanneer die dateering op sterk kenmerkende gronden mogelijk was.

zeer oud Egmond, ronde burcht 1)

$28,5/33 \times 15/16 \times 7/8$

laat-romaansch Uitgeest, kerktoren $26/27 \times 12/13 \times 7$
omstr. 1397 2) Haarlem, koor van St. Bavo

$22/23 \times 11 \times 5$

1445 of 1450-'58 3) Enkhuizen, St. Pancrastoren tot
manshoogte ... $23/24 \times 11 \times 5,5$

1450 4)	Hoorn, Noorderkerk, koor en dwarschip	$23/24 \times 11 \times 5$
1470-1483 5)	Haarlem, St. Bavo. Westgevel Noorderzijbeuk	$20 \times 9 \times 4$
1490 6)	Haarlem, St. Bavo, top Noorderdwarspand	$20 \times 9 \times 4$
1470-1512	Alkmaar, St. Laurenskerk 7)	$21 \times 10,5 \times 5$
omstr. 1500	Monnikendam, Groote Kerk	$22/24 \times 11/12 \times 5$
omstr. 1500	Edam, Groote Kerk	$22/25 \times 11/12 \times 5/6$
1509-1519 8)	Alkmaar, Stadhuistoren	$20/21 \times 10 \times 5$
1518-1519 9)	Hoorn, koor Oosterkerk	$22/23 \times 11 \times 5$
1519 10)	Hoorn, Noorderkerk, Z. zijbeuk	$22 \times 11 \times 5$
omstr. 1530 11)	Ransdorp, toren ...	$22/23 \times 11 \times 5,5$

In deze lijst komen geen gebouwen te Amsterdam en in het Gooi voor. Wat Amsterdam aangaat, de gebouwen die dateerbaar zijn vóór het midden van de 16de eeuw, gelijk de gothische kerken, de St. Anthonispoort (Waag), de Schreierstoren, de Munttoren en de Montelbaanstoren, zijn in den loop van de tijden sterk hersteld en bijgelapt, of vertoonen anderszins geen oorspronkelijk baksteenmateriaal op goed toegankelijke plaatsen, zoodat wij ons genoodzaakt zagen de monumenten van de hoofdstad voorshands buiten beschouwing te laten.

Ten aanzien van het Gooi golden andere overwegingen. De zaak is dat wij niet voldoende gegevens hebben om eenig in aanmerking komend Gooisch bouwwerk met voldoende zekerheid te dateeren in een zeer bepaald tijdvak. Om echter toch eenig denkbeeld te geven van de baksteenformaten die in het Gooi voorkomen, willen wij den lezer een kort overzicht niet onthouden:

6) Allan, a.w. III blz 110.

7) Bijdr. Bisdom Haarlem XXVIII (1904) blz 192 vlg.

8) G. Boomkamp, Alkmaar, blz. 63.

9) Velius a.w. blz 211.

10) Velius a.w. blz 211.

11) Gildeboek 1922 blz 1.

1) Oudheidk. Jaarb. 1938 blz 65 vlg.

2) F. Allan, Geschiedenis van Haarlem III blz. 77.

3) G. Brandt, Historie van Enkhuizen blz. 32.

4) Velius, Chroniick van de Stadt Hoorn, uitg. 1740 blz 66.

5) Allan, a.w. III blz 97-105

laat-gothiek	Huizen, toren	23/24 × 11 × 5
laat-gothiek	Kortenhoef, toren	22/23 × 10/11 × 5
laat-gothiek	Weesp, koor der Grootte Kerk	21/22 × 11 × 5
laat-gothiek	Weesp, Noorderzijbeuk Grootte Kerk	23/23 × 11 × 5

Uit de hier meegedeelde gegevens volgt duidelijk, dat Noordholland ten aanzien van de baksteenformaten geen eenheid vormt. De afwijkingen in de formaten van gelijktijdige bouwwerken zijn zelfs vrij aanzienlijk. Wel meenen wij te mogen vaststellen, dat Kennemerland in het algemeen met Zuidholland meegaat. In de rest van de provincie is de toestand eenigszins chaotisch. Ongetwijfeld is de reden daarvan, dat men in Noordholland weinig of geen steen zal hebben gefabriceerd, en zijn materiaal van elders betrok. Daarover staan ons verschillende gegevens ten dienste, waarvan het oudste over *Friesche steen* handelt.

In de kroniek van het klooster Bloemhof bij Wittewierum in Groningen teekende de „continuator Mencionis” namelijk onder 1285 aan, dat graaf Floris V voor den bouw van zijn kasteelen in Westfriesland van de Westlauwersche kloosters groote bijdragen steen verlangde¹²⁾. De Latijnsche tekst spreekt over „maximam exactionem lapidum”. In klassiek latijn zou men „lapides” zeker niet door baksteen mogen vertalen, maar in dit geval meenen wij het wel te moeten doen, hierin trouwens niet alleen staande. Het is toch niet aan te nemen, dat de Friesche kloosters over groote hoeveelheden natuursteen hadden te beschikken, wel dat zij baksteen van hun eigen gronden konden leveren. Een van de sloten, die Floris V tegen de Friezen stichtte, Middelburg bij Alkmaar, is trouwens zoojuist ontgraven, en bleek uitsluitend van baksteen te zijn opgetrokken.

Leidsche steen wordt herhaaldelijk gedurende de 15de en 16de eeuw vermeld in de bouwrekeningen van St. Bavo te Haarlem¹³⁾. Niet steeds was het formaat

ten genoeg van kerkmeesteren. In 1481 kocht men van Hubrecht van Valkenburch te Leiden eerst 40.000 stuks, maar bij de tweede bestelling van 75.000 steenen bedong men dat deze zouden zijn „van derselfder aerde, maer met voirwaerde dat se een weynich dicker wesen sullen dan die andere, want dat een nije forme es”¹⁴⁾. Leidsche steen gebruikte men te Enkhuizen in 1532 en 1536 voor de stadsversterkingen¹⁵⁾, en omtrent dien tijd ook te Amsterdam¹⁶⁾.

Goudsche steen schijnt men omstreeks 1500 in Haarlem speciaal voor gewelven te hebben besteld¹⁷⁾ en he wordt een weinig later ook te Amsterdam vermeld¹⁸⁾.

Vechsteen werd in groote hoeveelheden geleverd voor den bouw van de St. Bavokerk te Haarlem¹⁹⁾, en omstreeks 1470 ook voor de St. Agnietenkapel te Amsterdam²⁰⁾.

Kampersteen wordt meer dan eens gedurende de 15de eeuw vermeld in de rekeningen van St. Bavo te Haarlem²¹⁾. Dat te Kampen steenbakkerijen bestonden, was trouwens al bekend²²⁾, ook, dat zij voor export werkten²³⁾.

De eenige algemeene gevolgtrekking, die wij uit ons onderzoek kunnen maken is deze, dat men in Noordholland buiten Kennemerland het baksteenformaat niet als hulpmiddel kan gebruiken voor dateering, aangezien in éénzelfden tijd verschillende afmetingen gebruikelijk zijn, ongetwijfeld gevolg van de omstandigheid, dat de provincie zelf zoo goed als geen baksteen voortbracht en was aangewezen op invoer uit allerlei verschillende kleigebieden. Het feit, dat men nawijsbaar te Haarlem bij den bouw van de Grootte Kerk baksteen zelfs uit Kampen liet komen, is een aanmaning ook daar zeer voorzichtig te zijn, hoewel onze onderzoekingen in Kennemerland, die meer gebouwen betroffen dan in dit artikel vermeld staan, niets opleverden, dat sterk strijdt met de bevindingen die wij indertijd in Zuidholland opdeden.

12) Werken Hist. Genootschap Utr. N. Reeks 4 blz 261. verg. Matthaëus, Analecta 2e uitg. II blz 202.

13) Allan III blz 89, 104, 106, 169, 171, 293.

14) Oud Holland 1916 blz 166/167.

15) G. Brandt, Historie van Enkhuizen, blz 70, 80.

16) Jaarboek Amstelodamum 1907 blz 115 vlg.

17) Allan III blz 109, 114.

18) Jaarboek Amstelodamum 1907 blz 115 vlg.

19) Allan III blz 96, 110.

20) Gedenkboek De Agnietenkapel blz 91.

21) Allan III blz 102, 111, 114.

22) Bijdragen tot de Geschiedenis v. Overijssel II.

23) W. F. van Rootselaar, Amersfoort, II, blz 35. Bijdr. Gelre III blz 16.

DE AFDEELING HISTORISCHE TOPOGRAFIE VAN HET R. K. D.

Voor den langen naam, die de te 's-Gravenhage op den Kortten Vijverberg no. 7 gevestigde instelling bij haar doop heeft meegekregen, is de afkorting R(ijksbureau voor) K(unsthistorische) D(ocumentatie) stellig al in brederen kring dan alleen bij de in onmiddellijke betrekking tot haar staanden gemeengoed geworden. Uit den naam, zooals deze geheel volledig is, blijkt voorts nog, dat het Bureau ook over de ikonografie zijn zorgen uitstrekt. Dat het echter eveneens op het gebied der topografie werkzaam is en den belangstellenden bezoeker met raad en daad op dat terrein wil bijstaan, is echter nog tot weinigen doorgedrongen en het is daarom dat we hieraan eenige meerdere bekendheid willen geven.

Doordat de naam van het Bureau in niets daarvan liet blijken, viel het nauwelijks op, dat in de verslagen der instelling toch wel eens van de topografie en van zekere bemoeiingen daarmee gerept werd. Wereld reeds in het eerst verschenen overzicht (1932) over de werkzaamheden van het R.K.D. eraan herinnerd, dat de Nederlandsche Commissie voor de Ikonografie de wenschelijkheid van een terhandnemen ook der topografische ikonografie in haar zittingen betoogd had, waar de beheerder der ikonografische afdeling van het Bureau, Jhr Mr Dr E. A. van Beresteyn, ten nauwste met vorenbedoelde commissie verbonden was, kon het niet anders of de nawerking dezer suggestie moest vroeger of later waarneembaar zijn. Het verslag over 1935 bevat dan ook de mededeeling, dat de verhuizing naar den Vijverberg de vervulling van een langgekoesterden wensch wellicht nader brengt, namelijk „om naast de portretten, ook de afbeeldingen van kasteelen, huizen, steden, enz. stelselmatig te gaan beschrijven” en in het verslag over '36 kan men lezen, dat het fischeeren van afbeeldingen op topografisch gebied begonnen is. Het is vervolgens het verslag over '40 dat weer een schrede verder gaat en de topografische afdeling onder een eigen hoofd van haar werkzaamheid laat gewagen.

Was dit tot nu wat naar buiten sprak, deze sobere mededeelingen doen slechts zeer ten deele zien, wat werkelijk reeds verricht was en in wezen al lang daarvoor zijn oorsprong had. Onder het hulpmateriaal, dat Hofstede de Groot zich gecreëerd had in zijn zoo uiterst omvangrijke bemoeiingen met alles wat de 17de eeuwsche kunst betrof, kon het, gezien den sterk topografischen inslag van een deel dezer kunst, kwalijk anders of een groote collectie gegevens, die hier registreerden maar ook op hun beurt den weg wezen, moest ontstaan en zich regelmatig vermeerderen. Ook na het overlijden van De Groot bijgehouden, omvat dit materiaal een twintigduizend fiches, die verwijzen naar geschilderde, geteekende of in prent gebrachte topografische voorstellingen.

Vele dezer voorstellingen, voorzoover het prenten betreft, vaak in originali, voorzoover het teekeningen betreft, als foto, kwam en in 1935 door het bruikleen van Douairière Jhr Dr W. A. Beelaerts van Blokland — de collectie van haar overleden echtgenoot, welke vooral voor de Nederlandsche kasteelen een documentatie van het grootste belang beteekende — de fichesverzameling aanvullen. Maar

ook was reeds de grondslag voor een boekerij gelegd, waartoe schenkingen van Jhr van Beresteyn, een legaat van Dr J. G. de Lint en deelen der bibliotheek van den Heer F. Lugt belangrijke bijdragen leverden.

Aldus mochten allengs de voorwaarden aanwezig geacht worden om hier een afdeling tot eigen leven te wekken, met andere woorden de historische topografie, tot dat moment eenigszins als bijwagen van de ikonografische afdeling beschouwd en behandeld, tot zelfstandig onderdeel te maken onder een eigen leiding. Nog zou het wellicht bij goede voornemens alleen gebleven zijn, wanneer niet de Museumraad het plan krachtdadig ondersteund had, tengevolge waarvan met ingang van 1 September jongstleden de topografie als gelijkwaardig naast de kunsthistorie en der ikonografie naar voren kon treden.

Wat, vraagt de lezer zich nu ongetwijfeld af en vroeg schrijver dezes zich af, toen hij met het beheer dezer afdeling werd belast, moet men zich tot taak stellen? Men kan dit met een wedervraag beantwoorden, deze namelijk, welke diensten zal de afdeling moeten kunnen bewijzen, voor welke vragen zal men haar komen raadplegen? Het is haar eigenaardig karakter van hulpwetenschap te zijn, dat de topografie voor veel dienstig kan doen zijn en, grenzend aan vele andere gebieden, in vragen, deze raken-de, eveneens betrokken kan worden, zonder dat men zich op redelijke gronden daartegen kan verzetten. Maar dit sluit dan ook uit, dat men reeds nu tot een scherpe afbakening van haar taak kan komen, en beter dan zich bij voorbaat vast te leggen, kan men afwachten in welke richtingen de vraag naar de diensten der afdeling zich zal ontwikkelen. Omtrent één ding echter behoeft geen twijfel te bestaan: het verbonden-zijn der afdeling met een instituut, dat kunsthistorische informatie tot eerste opgave heeft, brengt onmiddellijk mee — al was het slechts om zekere gelijkgerichtheid te verzekeren — dat de belangen der kunsthistorie het volle pond zullen ontvangen, waarmee tegelijk vele andere belangen ook het best gediend worden. Dit zal mogelijk gemaakt worden door een fichessysteem, dat alle door kunstenaarshand vervaardigde Nederlandsche topografische voorstellingen — en de buitenlandsche voorzoover door Nederlanders gemaakt — bijeenbrengt, waarbij, door een duplicaat op den kunstenaarsnaam aan te leggen, ook de topografische kunstenaars, zoo groot in aantal juist in de kunst dezer landen en voor de 18e eeuw zelfs van overwegende beteekenis, in hun oeuvres toegankelijk zullen worden.

Waar we hier omtrent een der doelen van de afdeling vasten grond onder de voeten hebben, kunnen we ook enkele details omtrent de te volgen werkwijze geven. Hoe bereikt men dit volledig overzicht van wat men kan noemen de artistieke topografie? Wanneer men de voorhanden veilingscatalogi op de topografische voorstellingen excerpert, moet men in theorie reeds het grootste deel der in de laatste twee eeuwen verhandelde objecten bijeen hebben. Niet leert dit overzicht echter wat van deze massa voorstellingen nog aanwijsbaar is. Voorzoover het geteekende (soms geschilderde) objecten zijn, voorziet hierin het

Topografisch Repertorium ¹⁾, in verband waarmee het van groot belang zou zijn over een duplicaat van het te Amsterdam bereids verzamelde te beschikken. De arbeid, door het Topografisch Repertorium zoo verdienstelijk begonnen, maar door gebrek aan fondsen in zijn voortgang ernstig belemmerd, zou wellicht zelfs door bijdragen van het Bureau weer hervat kunnen worden. Tenslotte bevatten ook de verzamelingen in het buitenland vele Nederlandsche topografische voorstellingen in den vorm van schilderijen en teekeningen en ook hiervan dient een overzicht verkregen te worden.

Niet onwaarschijnlijk zullen vele van de nog aanwijsbare voorstellingen terug te vinden zijn bij de op veilingen geregistreerde topografie, in welk geval de fiches der laatstbedoelde categorie kunnen vervallen en de veilinggegevens bijgeschreven kunnen worden op de fiches der eerstgenoemde soort, waardoor tegelijk een min of meer volledige pedigree verkregen wordt.

Er rest dan nog de topografie, die als afzonderlijk uitgegeven prent of als onderdeel van de illustratie van een boek is verschenen. Ook hier zal naar een zoo volledig mogelijk overzicht gestreefd moeten worden.

Het hier geschetste moge een programma voor jaren vormen, wanneer het ten uitvoer zal zijn gebracht, zijn de voordeelen evident. Wie zich aan de zoo verwaarloosde studie onzer topografische kunstenaars wijdt, van wie we meer en betere misschien gehad hebben dan welk ander land ook, ziet zich op den kunstenaarsnaam het heele *œuvre*, zooals het nog aanwijsbaar is of de veilingen gepasseerd is, ontsloten. Wie daarentegen over zeker landschap, stadsgezicht, gebouw en dergelijke iets wenscht te weten, vindt op den naam der voorstelling, eveneens alles wat veilingen en bestaande collecties daarover kunnen opleveren. Wie het drukkende gevoel gekend heeft van niet te weten of men voor zeker geval nu werkelijk alle materiaal heeft leeren kennen, behoeft dit hier voor de toekomst nauwelijks meer te vreezen.

Maar nog zou het beteekenen een der taken der afdeling slechts ten halve te volbrengen, wanneer het hierbij bleef. Het op deze wijze verzamelde behoeft een noodzakelijk complement in den vorm van een, eveneens zoo volledig mogelijke, collectie reproducties *casu quo* prenten. Hier begint het bijeen gebrachte materiaal ten volle zijn nut af te werpen voor hem, die de vroegere gedaanten van gebouwen, straatwanden, pleinen, verdedigingswerken en dergelijke wenscht te leeren kennen. Met Monumentenzorg vooraan, spreekt hier het belang voor allen, die restaureeren, de bouwgeschiedenis van een monument bestudeeren, zich in het algemeen aan architectonische studiën wijden. In hoe-

1) Het heeft in afl. 1/2 van den loopenden jaargang van dit tijdschrift door het verslag van zijn werkzaamheden nog weer eens de aandacht op zijn streven gevestigd.

verre laatstbedoeld materiaal nog ondersteund moet worden door dat afbeeldingenmateriaal, hetwelk nieuwere tijden hebben doen ontstaan, foto's, knipsels, prentbriefkaarten? Voor de groote steden met eigen archief en eigen topografischen atlas zou het volmaakt doelloos zijn — verkwisting van geld en moeite bovendien — te trachten nog eens over te doen wat reeds sedert jaren verricht is en wordt. Daar waar die taak voor de kleinere gemeenten door het provinciaarchief waargenomen wordt, lijkt eveneens weinig reden dezen arbeid te herhalen. Maar de juiste afbakening van elks taak moet nog gevonden worden, waarbij uit het bestaande en reeds verrichte het grootst mogelijk nuttig effect verkregen worde, geen onnoodige herhalingen geschapen worden, maar ook geen lacunes blijven bestaan.

Een topografische afdeling moet er op bedacht zijn, dat van een huis, een boerderij, een molen, niet een met name bekende afbeelding bestaat en dat, wanneer men een dergelijk bouwwerk als element van een prent of teekening aantreft, men op andere wijze het bewijs moet trachten te leveren, dat zeker huis, zekere molen hier bedoeld wordt. Dit brengt ons op een ander hoofdstuk, dat der kaarten en plattegronden. Een verzameling hiervan, zoodanig gekozen, dat vooral kwesties als de onderhavige daarmee opgelost kunnen worden, is onvoorwaardelijk noodig.

Hier wederom aansluitend bij een uitgangspunt, dat voor den arbeid der geheele instelling typisch is, namelijk het doen kennen van den mensch als voortbrenger van werken van kunst of utiliteit, kan tevens aandacht geschonken worden aan hen, aan wie wij deze kaarten danken, de talrijke teekenaars, doorgaans landmeters, architecten, officieren, de kennis van wier levensbijzonderheden evenveel te wenschen overlaat als we schaars over hun werk zijn ingelicht.

Een bibliotheek van oude en nieuwere plaatsbeschrijvingen, streekwerken en verder alles, wat over het beeld van stad en land en de veranderingen daarin, inlicht, dient zich eveneens geleidelijk verder te vormen. Hierbij te treden op de aangrenzende gebieden der aardrijkskunde, der geschiedenis, der economie misschien, zal vooral bij tijdschriften, jaarboeken en dergelijke, vaak moeilijk te ontgaan zijn. Het zijn publicaties van dezen aard ook, die nog de aparte taak vragen van ontsloten te moeten worden voor den gebruiker door klappers op de afbeeldingen en, voorzoover zonder inhoud, zelfs op de onderwerpen. Een gelijksoortige wenschelijkheid doet zich trouwens voor ten aanzien van alles wat men aan afbeeldingen bezit. Maar we zouden hiermede licht vervallen in een discussie over registreersystemen, kwestie, in deze kolommen reeds vroeger aangesneden en voor heden buiten ons onderwerp vallend, waar het slechts ons doel was den lezer bekend te maken met het bestaan en enkele zijden der werkzaamheid van de topografische afdeling van het R.K.D.

J. KNOEF

BOEKBESPREKING

Dr C. S. Ponger, *Katalog der griechischen und römischen Skulptur, der steinernen Gegenstände und der Stuckplastik im Allard Pierson Museum zu Amsterdam*. N.V. Noord-Hollandsche Uitgeversmaatschappij. Amsterdam, 1942.

In de reeks der Archaeologisch-historische bijdragen, gepubliceerd door de Allard Pierson Stichting der Universiteit van Amsterdam, is als deel XI verschenen de catalogus der Grieksche en Romeinsche sculptuur, der steenen voor-

werpen en der stuccoplastiek in het Allard Pierson Museum, bewerkt door Dr C. S. Ponger. In dit deel worden 196 figuren en voorwerpen besproken; achter den tekst van 95 bladzijden zijn 42 platen toegevoegd, waarop ieder stuk, zoo noodig zelfs met afbeeldingen van verschillende zijden, is afgebeeld. De uitgave ziet er verzorgd uit. De tekst is goed ingedeeld en zeer overzichtelijk gedrukt. De afbeeldingen zijn echter minder geslaagd. De meeste reproducties zijn beslist te vaag om een oordeel over details der behandeling mogelijk te maken; in vele gevallen krijgt men bovendien den indruk, dat met een opname onder juistere belichting een beter effect zou zijn bereikt en de plastiek der figuren meer tot haar recht zou zijn gekomen (vgl. nr. 24, pl. V; nr. 25, pl. VI; nr. 69, pl. XV; nr. 93, pl. XXI; nr. 96, pl. XXII en vele andere).

De inhoud van den catalogus is in tweeën gesplitst: de sculptuur in steen en die in stucco of gips. Verreweg het grootste aantal der nummers valt onder het eerste hoofd, dat wederom onderverdeeld is in sculptuur, architectonische fragmenten, gebruiksvoorwerpen en modellen. In de uitgebreide reeks voorbeelden van de eerste dezer onderafdeelingen zijn tien groepen onderscheiden. De belangrijkste plaats neemt hierbij de Grieksche sculptuur in, die gerangschikt is volgens den tijd: werk uit de vijfde eeuw, uit de vierde eeuw en uit het Hellenisme; daar de meeste exemplaren uit deze laatste periode stammen, bleek hier nog een verdere verdeling in koppen van mannen en vrouwen, geheele figuren, fragmenten en reliefs noodzakelijk. Na de eigenlijke Grieksche sculptuur zijn die van Cyprus en Tarente, die welke den stijl van Egypte navelgt, de Grieksch-Romeinsche en de Romeinsche van het meeste belang. De praehelleensche sculptuur is, evenals die uit Naukratis, Etrurië en Palmyra, slechts door enkele voorbeelden vertegenwoordigd. Binnen elk dezer onderafdeelingen is de chronologische volgorde gekozen. — Ook de groep der architectonische fragmenten is in tweeën verdeeld naar de plaatsen van herkomst, Klein-Azië en Tarente.

Aan den eigenlijken catalogus gaat, behalve een voorwoord en een inhoudsopgave, een lijst van platen en afbeeldingen en een lijst der gebruikte afkortingen vooraf. Aan het slot volgen vier registers: één voor de vindplaatsen en één voor de verzamelingen waaruit de stukken afkomstig zijn, verder een vergelijkend register voor inventaris- en catalogusnummers en een alphabetisch register.

Bij de beschrijving van elk voorwerp gaan, naar in het voorwoord wordt medegedeeld, de museologische gegevens voorop, die het inventarisnummer vermelden, de verzameling waaruit het kunstwerk stamt, en zoo mogelijk de vindplaats; verder volgt een mededeeling over de afmetingen, over den toestand waarin het stuk bewaard is gebleven en over de techniek waarin het is vervaardigd. Eerst daarna komt de beschrijving, die opgevat moet worden als een aanvulling op de afbeeldingen, en ten slotte een korte verhandeling waarin getracht wordt het voorwerp te verklaren, te localiseeren en te dateeren. Een enkele maal gaat bovendien aan een groep van figuren nog een korte inleiding vooraf, waarin eenige algemeene opmerkingen of persoonlijke zienswijzen ter sprake worden gebracht.

Een dergelijke inleiding behandelt, in de eerste plaats, de

sculptuur van Cyprus (blz. 2-3), waarbij terecht de voorkeur is gegeven aan de opvatting van Lawrence en Pryce, dat de Cyprische kunst als een onderdeel der Grieksche moet worden beschouwd en dienovereenkomstig gedateerd. Het komt mij echter voor, dat er geen reden is om de kalksteenen buste van een man met puntmuts (nr. 4, blz. 3, pl. I) voor ouder te houden dan de beide koppen met baard (nr. 5 en 6, blz. 4 en 5, pl. I) die, respectievelijk vergelijkbaar met den kop Rampin en met den kop van den Moschophoros (G. Rodenwaldt, die Kunst der Antike, blz. 216 en 215), niet voor 540-530 en 530-520 kunnen zijn vervaardigd. De genoemde buste vertoont een ontaarden vorm van het Ionische gezichtstype, die, bij voorbeeld, bij Siciliaansche terracotta's uit het einde van de zesde eeuw herhaaldelijk voorkomt. Ook dit Cyprische stuk kan zeker niet voor het laatste kwart van de zesde eeuw worden gedateerd.

Voor de Tarentijnsche kunst is, zoowel bij de sculptuur (blz. 25-26), als bij de architectonische fragmenten (blz. 64-65) een afzonderlijke inleiding gegeven. Het stemt eenigszins onbevredigd, dat het nog steeds niet mogelijk is gebleken voor deze kunst, die door zoovele dikwijls zeer goede voorbeelden (hier b.v. nr. 52 en 53, pl. XI) is vertegenwoordigd, althans met eenige zekerheid de dateering vast te stellen. Dat het werk van een op kunstgebied zoo belangrijke kolonie als Tarente echter omstreeks vijftig jaar ten achter zou zijn bij het moederland, is niet aanmerkelijk (blz. 26).

Tenslotte volgen nog twee inleidingen voor de modellen uit werkplaatsen (blz. 78-85) en voor de plastiek in stucco en gips (blz. 88-89). Van deze beide heeft de eerste het karakter gekregen van een verhandeling, die het meest persoonlijke en wellicht ook het meest belangwekkende deel van dezen catalogus vormt. Dr Ponger zet hier uiteen, hoe de steenen helmmodellen, waarvan het Allard Pierson Museum een aantal voorbeelden bezit, niet kunnen hebben gediend voor het vervaardigen van metalen helmen. Zijn oplossing, dat zij gebruikt moeten zijn voor het maken van een leeren hoofdbescherming is voor een stuk als nr. 179 (pl. XL) zeker geloofwaardig. In dit geval is bovendien door practische proeven gebleken, dat de bewerking, zooals Dr Ponger zich deze voorstelt, goed uitvoerbaar is. Minder overtuigend is zijn betoog echter voor exemplaren als nr. 174 en 177 (pl. XXXIX). Hier is het een bezwaar, dat het harde rundleer, waaraan voor een helm zeker de voorkeur zal worden gegeven boven het zachte reeleer, zich voor de behandeling niet goed leent. Ook zou door proefneming moeten blijken, dat bij het kloppen van het leer in de uitgediepte decoratie de oppervlakte van het materiaal door de bewerking niet wordt bedorven. Het is te hopen, dat verder practisch onderzoek in dit opzicht tot een definitieve oplossing zal leiden.

Ten slotte kan men zeggen, dat deze catalogus van het Allard Pierson Museum door den goed verzorgden tekst een belangrijke aanwinst beteekent en er zeker toe zal bijdragen om deze verzameling, die grootendeels bestaat uit de vroegere collectie van Prof. C. W. Lunsingh Scheurleer, in ruimeren kring bekendheid te geven.

L. QUARLES VAN UFFORD

REGISTER

Niet opgenomen zijn de namen in de noten. De romeinsche cijfers verwijzen naar de illustratiebladzijden

Achiardi, d': 17	Bendot: 64	Buchel, van: 32, 33, 52	Desmalter: 71
Ada: 52, 54	Benedictus: 49	Burg, Den (de Burgt): 9	Desmarets: 5
Adalardus: 45, 47	Bennekom: 45	Byvanck: 43	Desprès: 65
Adalbertus, St.: 45-50	Bentheim, van: 47		Deventer: Bergkerk 53 - St
Nicolaaskerk 53
Adrichem, N. van: 49-51	Benthem Jutting, van: 88	Callet: 64	Die, St (St Dyé): 19
Alberti: 65	Berckman: 73	Camptoceau (Cantouce): 13	Dieppe: 6, 23, 26 (cat.
23-25) XVI n 32
Albrecht (v. Beieren): 54,
60	Beresteyn, van: 93	Cantouce: 13	Dionysius: 47
Aleydis: 52	Berg, van den: 1	Capelle bochal, La (La Bo-
halle): 14	Dirk I: 45, 46, 49
Alkmaar, Sted. Mus.: 52	Bernier: 64	Capellen, van de: 38	Dirk II: 45, 46, 49, 50
Amboise; 18, 25 (cat. T
1-8), 31 (cat. S) XI-XII	Bertius: 3	Caravaggio: 16	Dirk III: 46, 50
Amelisweerd: 70, 71	Bertrada: 47	Carmeliten (Klooster): 23	Dirk IV: 46
Amsterdam: 9, 23; Dam
XX - Gemeente-Archief
36 - Haarlemmersluis
XVIII - Instituut (Kon.)
77 - Maagdenhuis (R.K.)
76 - Museum (Allard Pier-
son) 94, (Rijks-) 51, 53,
(Zoölogisch) 88 - Paleis
der Kunsten en Weten-
schappen 77 vlgg, XXVI-
XXVII - Pietershal XIX
- Plantage 73 - Rokin
hoek Spaerpotsteegh 89 -
Stadswerkhuis 76	Beyer, de: 8	Carracci, A.: 17	Dirk V: 46
Andriessen: 37, XX	Bidault: 64	Cartier: 65	Dirk VI: 47-53
Angers: 4, 13, 26 (cat. T 9-
20), 31 (cat. S.); VI-VII	Biema, van: 11	Castricum: 59	Dirk VII: 49, 52, 54
Angerville: 19	Biennais: 71	Catharina, hl: 51	Doertoghe, van der: 49
Angoulême: 1	Bilderdijk: 74	Cats: 8, 35-38, 90	Doeveren (Dover): 10
Anthonius, hl: 51	Bilders: 36	Caudebec (Caudebeck): 22	Dommer & Co: 71
Antiochië, St Pieter: 49	Binckhorst, ter: 59	Cesari, Giuseppe (gen. d'Ar-
pino, Josepin): 17	Doomer, L.: 1-31; - M.: 1
Apollonia: 51	Bingen: 65	Citoux: 47	Doomers Hoff: 7
Apostool, C.: 77	Bisschop, de: 8	Chalgrin: 76	Dover (Doeveren): 10
Argentueil: 21	Blanckenheim, van: 49	Champani (Champigny sur
Veude): 15	Drielst, van: 36
Arjuzon, d': 65	Blocklandt, van: 65	Chantal: 67, 70	Dufour: 64, 65, 69, 70, 71
Arnhem, St Janskerk: 53	Blois: 5, 19, 26 (cat. T 21-
22) XIII	Charlet: 35	Duinkerken: 10
Artenay: 19	Boas, M.: 89	Charpantier: 67, 68, 72	Duodi, Société du: 64
Asselijn: 6, 21	Bohalle, La: 14	Chartres (Chastres): 6, 19	Duportal: 64
Aubin, de St: 38	Boilly: 35	Chauzy (Soeri): 19	Dutuit (verz.): 7
A sserer, K.: 2, 6	Boisgency (Beaugency): 19	Chenèdre: 17	Duvenvoirde, van: 58
	Bolognese: 17	Chinon: 15	Dyé, St (St Die): 19
	Bolonee, Guide: 16	Claude Lorrain: 16	Dyck, van: 16
	Bolonees: 17		
	Bond, Nederlandsche Oud-
heidkundige, Jaarvergede-
ring: 39	Cluny: 53	Ecouis (Escovy): 21
	Bonnaffé, E.: 5	Colardeau: 5	Ecuse (Escure): 19
	Boon: 34	Cornelis Jansz.: 32	Eeghen van (verz.): 36, 38
	Bordeaux: 1	Cornelius, hl: 51	Egmond, van: Gerard II 49,
51; - Jan 49; - Nicolaas
49 - Willem II 49 - Wou-
ter II 49 - Willem III 49
	Borssum, van: 38	Correggio: 16, 17	Egmond; Sint Adalberts-
klooster 45 vlgg - Ned.
Herv. Kerk 52
	Boullée: 64	Cotman: 34, 35, 37	Engeland: 2
	Blaeu (atlas): 2, 6	Cox: 37	Enkhuizen: 9
	Breda, Kasteel: 71	Cozens: 34, 35	Erdre: IV n 7
	Bredius: 2, 11	Cruquius: 58	Escovy (Ecouis): 21
	Bretagne: 10		Escure (Ecuse): 19
	Brice: 20	Daggenick (La Dagueniè-
re): 14	Estache de Laron: 19
	Brielle, Raadhuis: 76	Danckerts: 2	Estampes (Etampes): 19
	Brinck: 32	Dattenberg: 8	Everdingen, van: 11
	Bronckhorst: 33, XVII	David: 35, 65, 79	Evers: 63, 68
	Brondgeest: 36-38, XVIII	Deglatigny (veil): 7	
	Broekhuizen, Kasteel: 73	Delacroix: 35	
	Brogniart: 76	Delespine: 64	
	Brueghel: 90	Denis, St: 18	
	Brussel, St. Gudule: 50	Denucé: 8	
	Buonaroti: 17	Deruet: 16	
			Federicus: 47

- Ferrière, A.: 65
 Ferrière, de: 66
 Flinterman: 56
 Floris I: 46
 Floris II: 47-50
 Floris III: 49
 Floris V: 58
 Fodor (verz.): 36
 Fokke, Simonsz.: 37
 Fontaine: 64, 76
 Fouquièrre: 17
 Fragonard: 38
 Frankrijk: 1 vlgg

 Garnier: 70
 Geertruidenberg: 60
 Gelder, H. E. van: 45, 52 -
 J. G. van: 1
 Gennes (Siene): 14
 Gent: 54, St. Baafsabdij 45,
 53
 George, St: 13, 14
 Gerard: 71
 Gerardus: 47
 Germain du Pré, St: 13
 Germanicus, hl: 51
 Germyn du Pre, St: 13
 Gerson: 1, 21
 Gertrudis: 50
 Geva: 45, 46
 Giraud: 65, 67
 Girpin: 37
 Girtin: 34, 35
 Gisors, de: 76
 Giudici: 73, 74 vlgg, XXI
 Gölnitz: 3
 Gooiland: 9
 Gouttières (caves): 31 (cat.
 T 98)
 Gouttières (caves): 18
 Goyen, van: 8, 90
 Graswinckel: 39
 Gravenhage 's: Binnenhof
 51, 65; - Huis ten Bosch
 65; - Monumentenzorg
 94; - Museum op het Bui-
 tenhof 74; - Alg. Rijks-
 archief 57; - R.K.D. 93
 Greef, de: 68, 73, 79 vlgg.
 Grenoble: 1
 Grevelingen: 10
 Guicherit: 67
 Gunkel: 66

 Haarlem: 50-59; - Holl.
 Mij. der Wetensch. 76; -
 Paviljoen Welgelegen 72;
 - Nieuwe Gracht 7
 Hagen, van der: 8

 Hal, van der: 33
 Hart, van der: 73, 74 vlgg,
 XXII-XXV
 Haverkorn van Rijsewijk:
 48
 Havre (Le): 6, 10, XV n 31,
 XVI n 33
 Havre de Grace (Le): 22,
 27 (cat. T 26-28)
 Hearne: 38
 Heck, van der: 51, 52
 Heemskerck: 59
 Heeremons: 52
 Helder, den: 9
 Hellevoetsluis: 23
 Hellingwerff, C. J.: 52
 Helst, van der: 18
 Helt Stocade, van der: 6, 21
 Hem, van der: 2
 Hendriks: 36, 38, XVIII
 Herbert: 47
 Hercourt, comte de: 25
 Herlinda: 46
 Heyden, van der: 35
 Heysant: 10
 Hildegardis: 46, 50
 Hillegom, van: 50
 Hofstede de Groot: 1, 6, 7
 (veil), 93
 Hogarth: 36
 Holwerda: 45, 56
 Honfleur: 23
 Honselaarsdijk: 65
 Hoog: 7
 Hoog (verz.): 36
 Hoogkeppel, de Ulenpas: 69
 Hoorn, van: 43
 Huet: 35
 Hulsmans: 65, 74
 Hulswit: 38
 Huybrechts: 65, 68

 Ile, Belle: 10
 Ingrandes: 13
 Innocentius IV: 50
 Isabey: 64

 Jacoba (van Beieren): 54
 Jardin de France: 18
 Jelgerhuis: 37
 Jeroen, St: 45-49
 Jongkind: 34
 Josepin (Guiseppa Cesari):
 17
 Kanaal, Het ('t Canaal): 10
 Karel de Eenvoudige: 45
 Karsen: 36

 Kikkert: 37
 Knip: 37, 39
 Knoef: 37 (verz.), 94
 Koenen: 58
 Koningh, de: 37
 Kopenhagen, Kon. Bibl.: 1
 Kuile, ter: 91
 Kuyler: 6, 21

 La Boote: 22
 Lambert, St.: 14
 Lamberts: 36-38
 Lamsweerde, van: 67
 Landi: 69
 Landtdiep: 10
 Langendijk: 38, XX
 Lantsman: 18, 22
 Laurentius, St: 47, 48
 Lecomte: 64
 Leiden, 75; - Kon. Akade-
 mie: XXIII-XXV; Ge-
 denksnaald 1807, 77,
 XXIV-XXV; - Prenten-
 kabinet 52; - St. Pieters-
 kerk 32; - Universiteit 74,
 XVII
 Lemarchier: 21
 Lemerrier: 5
 Lesné Harel, de: 65, 66
 Lethière: 64
 Leu, St: 64, 65
 Leydis, à: 49
 Liefde (de jonge): 22
 Lievens: 52
 Lillebonne (Lisbon): 22
 Linas: 19
 Lint, de: 93
 Lipsius: 3
 Lisbon (Lillebonne): 22
 Loire: 11
 Loo, Het: 66, 69, 71
 Lubbert II: 50
 Lugt: 93
 Luitgardis: 46
 Luttervelt, van: 45
 Lijn, van: 33
 Lyon: 1, 6

 Maaskamp: 37, 38
 Malta: 2
 Mansart: 5
 Margaretha: 59
 Marmontiers (Marmou-
 tiers): 18, 25, 31 (cat.
 T 96)
 Marot: 5
 Marseille: 1
 Martijn, St (St Martin de
 la Place): 13, 14

 Massey: 67
 Mathenesse, van: 50, 51
 Mathurin de Cracy: 76
 Mauves (Moven): 13
 Medemblik (Memelik): 9
 Meerman: 78, 79
 Memelik (Medemblik): 9
 Mercurius, Fransche: 3
 Merula: 3
 Meynardus Man: 49
 Mezangères
 Michel Angelo: 5, 17, 24
 Middelburg: 71
 Milanen, van: 49
 Mirbel: 65, 66, 71, 79
 Morel Darleux: 64
 Morland: 36, 37
 Moven (Mauves): 73
 Muller: 62

 Nantes: 11, 27 (cat. T 29-
 69), 31 (cat. S IV), Car-
 melitenklooster 23; I-V
 Napoleon, Lodewijk: 63
 vlgg
 Nazaire, St: 10, 11
 Neuss: 2
 Nieuwediep: 9
 Nieuwendoorn: 59
 Noordwijk: 45

 Ockenberg, van: 49-51
 Oosters: 56
 Opperman: 45
 Orleans: 5, 19, 29 (cat. T
 70) XIV n 28
 Ortelius: 3
 Ostade, van: 90
 Otechild: 47
 Otilde: 49
 Otten Husly: 77
 Oudon: 13
 Ouessant (?): 10
 Overvoorde: 32
 Oxford, Bodleian Library: 1
 Ozinga: 44, 63

 Padua, S Antonio: 46
 Paimbœuf: 10
 Pancratius: 47
 Parijs: 6, 20, 29 (cat. T 71),
 64, XIV n 29
 Pelinck: 32
 Percier: 64, 76, 79
 Perelle: 5
 Peters: 69
 Petronella: 50, 53
 Pfeiffer: 65
 Pierre percée: 10

- Piombo, S. del: 17, 24
 Pit: 53
 Pitloo: 79
 Plantade: 65-67
 Pluym, van der: 40
 Poelenburg: 33
 Poelgeest, van: 50, 51
 Polanen: 56
 Pol de Leon, St.: 10
 Ponger: 94
 Pontoise: 21
 Porsijn: 13
 Posth: 65, 66, 68 vlgg
 Poussin: 35
 Prinsen Geerlings: 47
 Pronk: 8, 52
 Pijnacker Hordijk: 54
 Quarles van Ufford: 95
 Raphael: 16, 17
 Ravesteyn, van: 3
 Ravrio: 71, 72
 Reenen, van: 65
 Rembrandt: 6, 8
 Renaud: 56
 Repertorium van Nederland
 (Het Topografisch): 42, 94
 Reyers, Z.: 19 vlgg
 Rhijn, van: 50
 Richelieu: 4, 16, 24 (bijl. II), 29 (cat. T 72) IX n 17
 Rising, M. de: 49
 Rochelle, la: 11
 Roghman, R.: 8
 Rolduc: 53
 Roorda van Eysinga: 56
 Rosiers, les: 14
 Rotterdam: 23
 Rouesie, Le (Les Rosiers): 14
 Rouen: 21, 29 (cat. T 73) XV n 30
 Rowlandson: 36, 37
 Rozenburg: 59
 Rubens: 16, 17, 24
 Ruisdael: 8; - S. van: 52, 90
 Rijksbureau voor Kunsthist. Documentatie: 93
 Rijn, de: 8
 Rijnsburg, Klooster: 49
 Saenredam: 7, 90
 Saintes: 1
 Saksen, Petronella van: 48, 49
 Salvianus: 3
 Samur (Saumur): 14
 Sandbij: 38
 Sande Bakhuizen, van de: 36
 Saumur: 4, 14, 30 (cat. T 76-85) VIII
 Schellinks, J.: 11; - W.: 1-31; XIII, XVI
 Scherm: 37
 Schiedam, St. Jacobsgasthuis: 77
 Schild, Oude ('t Schildt): 9
 Schneider, A. von: 33
 Schotel: 37
 Schouman: 37
 Schrieck, van der: 45, 50, 52, 53
 Screvel, D. van: 49, 51
 Sejourné: 45
 Sénégra, de: 64, 67, 68
 Serre, de la: 3
 Sèvres: 71
 Sicilè: 2
 Sidonius Apollinaris: 3
 Siene (Gennes): 14
 Sifridus Sicco: 46, 48
 Signac: 34
 Slingelandt, van: 75
 Smies: 37
 Sniijders: 17, 24
 Snikerieme: 58, 59
 Société du Duodi: 64
 Soeri (Chauzy): 19
 Soestdijk, Gedenknaald: 77
 Soufflot: 76
 Southampton (Amerika): 11
 Spangen: 59
 Springer: 68
 Stephanus, St.: 47-49
 Stoke, Melis: 45
 Stratenus: 78
 Stryen, E. van: 49
 Suidas: 3
 Susteren: 53
 Tempesta (Tempeest): 16, 17
 Tessel: 9
 Teyler (verz.): 37
 Theobaldus, hl: 51
 Thetburga: 46
 Thibault: 63-65, XXIII-XXV
 Thiénon: 63-65, 79
 Thierry: 2
 Thoury (Touroy): 19
 Titiaan: 24
 Tonneman (verz.): 7
 Toulouse: 1
 Tours: 5, 18, 30 (cat. T 86-98) IX n 18, X
 Touroy (Thoury): 19
 Towne: 38
 Trappen, van der: 65
 Troostwijk, van: 36-38, XIX
 Trier, Egbert van: 50
 Turner: 34, 35, 37
 Twent van Kortenhorst: 67, 72
 Uffenbach: 2
 Ulft, van der: 8
 Utrecht, Folkerus van: 51
 Utrecht, Oudewijk, abdij 53; - St. Paulus, abdij 53; - Aartsbissch. Museum 51; - paleis van Lodewijk Napoleon 68
 Varades (Verade): 13
 Vaudooyer: 63
 Velde, van de: 90
 Verade (Varades): 13
 Verhagen: 56
 Verheul: 43
 Vermeulen: 53
 Veronese, P.: 16, 17
 Versailles: 24, 71
 Veuves (Vuve): 19
 Vignier le Floriste: 5
 Vignons: 76
 Vincentius, St.: 47, 48
 Vinkeles: 36-38
 Vinne, van de: 3
 Visser: 88
 Vollgraff: 43
 Vries, de: 1, 2
 Vuve (Veuves): 19
 Wael, de: 9
 Wateringhe, van der: 60
 Weenen, Nat. Bibl.: 2
 Weenix: 37
 Wegwijzer door Vrankrijk: 3
 Welcker: 3
 Westenhout: 74, XXIII-XXV
 Wheatly: 37
 Whistler: 34
 Wieringen: 9
 Willem I: 52
 Willem III: 50, 59
 Winerada: 47
 Witsen: 37
 Wouter: 48, 51
 Zaltbommel: 39
 Zeiller: 3
 Zeist, Moravische Broederschap: 71
 Ziesenis: 65, 66, 71
 Zocher 65, 66, 68 - jr.: 79 vlgg
 Zuilen van Nyevelt, van: 65, 70
 Zwitserland: 1

NEDERLANDSCHE OUDHEIDKUNDIGE BOND

(Opgericht 17 Januari 1899)

BESTUUR:

Prof. W. A. E. VAN DER PLUIJM, Voorzitter; Jhr Dr D. P. M. GRASWINCKEL, Wnd Secretaris; JACOB MEES Penningmeester; Jhr Mr Dr E. A. VAN BERESTEIJN; J. TH. BOELEN; Prof. Dr A. W. BYVANCK; Prof Dr A. E. VAN GIFFEN; Dr D. HANNEMA; Jhr Dr E. VAN NISPEN TOT SEVENAER; Jhr Mr Dr A. B. G. M. VAN RIJCKEVORSEL; Prof. Dr W. VOGELANG.

Stukken betreffende het lidmaatschap en alle overige stukken, den Oudheidkundigen Bond betreffende, te zenden aan den Bonds-Secretaris, Jhr Dr D. P. M. Graswinckel, Bleyenburg 7, Den Haag. Het adres van den Penningmeester is: J. Mees, Beursplein 10, te Rotterdam. Het nummer der Postgirorekening van den Bond is 140380 te Rotterdam.

VERANDERING VAN ADRES

In het belang van een regelmatige verzending van het Oudheidkundig Jaarboek gelieve men verandering van adres mede te deelen aan den Wnd Secretaris van den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond, Jhr Dr D. P. M. Graswinckel te 's-Gravenhage, Bleyenburg 7.

E. J. BRILL — UITGEVER — LEIDEN

NEDERLAND IN DEN ROMEINSCHEN TIJD

DOOR

PROF. DR. A. W. BYVANCK

- I. 1943. 308 blz. met 47 afbeeldingen op 24 platen en 8 kaarten. gr. 8vo.
II. 1943. 309—742 blz. met 82 afbeeldingen op 40 platen en 25 figuren (waaronder 13 kaarten) in den tekst. gr. 8vo. (verschijnt zéér binnenkort).

Inteekenaars wordt deel II direct bij verschijnen toegezonden. Prijs *f* 9.—
in halflinnen gebonden *f* 10.—
In het vervolg worden slechts de beide deelen tezamen afgegeven voor den prijs van *f* 18.—
in halflinnen gebonden *f* 20.—

Inhoud:

- I. Inleiding. — De verovering van Noord-Gallië door de Romeinen. — De pogingen om Germanië te veroveren. — De eerste periode van het Romeinsche bestuur in Nederland. — De opstand der Bataven en zijn gevolgen.
II. Het land en de bewoning in het Zuiden. — Het land en de bewoning in het Noorden. — Het leven. — Het herstel van het Romeinsche gezag in Noord-Gallië. — Het einde van de Romeinsche heerschappij.

J. B. RIETSTAP

HANDBOEK DER WAPENKUNDE

DOOR

C. PAMA

DERDE GEHEEL OMGEWERKTE EN HERZIENE UITGAAF

1942. XVI, 343 blz. met 52 afbeeldingen. Een beredeneerde bibliografie bevattende ± 175 titels en register. gr. 8vo. Prijs *f* 15.—; in linnen *f* 16.50

Inhoud:

I. GESCHIEDENIS DER HERALDIEK

Oorsprong der heraldiek. — De eerste wapens. — Ontwikkeling der heraldiek in verschillende landen. — Ontwikkeling der heraldiek in de Nederlanden. — De wapens der steden, gemeenten, e. d.

II. PRACTIJK DER WAPENKUNDE

Inleiding. — Het schild en zijn verdeelingen. — De wapenkleuren. — De wapenfiguren. — Heraldieke hoofdfiguren. — Heraldieke bijfiguren. — Heraldieke onderverdeelingen. — Eigenschappen der herautstukken.

— Indeling der herautstukken. — Natuurlijke wapenfiguren. — Kunstmatige wapenfiguren. — Fantastische wapenfiguren. — Huismerken. — Helmen. — Kronen. — Hoeden en baretten. — Helmteekens. — Dekkleeden. Schildhouders. — Banieren, vanen, enz. — Wapenkreet en wapenspreuk. — Mantels en andere sieraden. — Regels der wapenkunde en wapenbeschrijving. — Verschillende soorten wapens. — Breuken. — Heraldieke teekens van waardigheid. — Leuze.

WAPENKUNDIGE BIBLIOGRAPHIE

REGISTER

MEDE VERKRIJGBAAR DOOR BEMIDDELING VAN DEN BOEKHANDEL